

**КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ВОЛИНСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ»
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ**

**Віктор Пенько
ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКИХ ЗНАНЬ**

Навчальний посібник

**Луцьк 2021
УДК 101/141(075.8)
П 25**

**Рекомендовано до друку науково-методичною комісією
Комунального закладу вищої освіти «Волинський
медичний інститут» Волинської обласної ради протокол (№
1 від 31.08.2021)**

Рецензенти:

**Борейко Ю. Г. – д-р філос. наук, доц., проф. кафедри
політології та публічного управління Волинського
національного університету ім. Лесі Українки;
Опейда Л. М. – к. філос. н., доц. кафедри політології та
публічного управління Волинського національного
університету ім. Лесі Українки**

© Пенько В.Л.

**Основи філософських знань: навчальний посібник / КЗВО
«Волинський медичний інститут». Луцьк, 2021. 178 с.**

**Навчальний посібник «Основи філософських знань» є
коротким викладом базових філософських проблем:
«Буття», «Свідомість», «Людина», які мають непересічне
значення у формуванні та становленні професійної
свідомості медиків. В посібнику ці філософські проблеми
висвітлюються не на описовій, а на раціональній, логіко-
методологічній основі. Це виводить студентів за межі
ірраціонального мислення, сприяє формуванню у них
логічного, тобто критичного способу мислення, що
відповідає сучасним вимогам професії медика. Одночасно
певна частина матеріалів посібника присвячена темам
витоків філософської думки, що має допомогти читачам
посібника усвідомити глобальність та фундаментальність
проблем людського буття.**

УДК 101/141(075.8)

П 25

Пенько В.Л., 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	2 с.
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. Логіко-філософські питання	
Предмет філософії.....	6 с.
Діалектика.....	22 с.
Методологія.....	43 с.
РОЗДІЛ ДРУГИЙ. Базові питання філософії	
Філософія буття.....	61 с.
Філософія свідомості.....	71 с.
Філософія людини.....	92 с.
РОЗДІД ТРЕТІЙ. Витоки філософського знання	
Філософська думка в Стародавньому Світі та Середньовіччі.....	109 с.
Філософія Нового часу.....	132 с.
Філософська думка в Україні.....	163 с.
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	174 с.

ПЕРЕДМОВА

«Філософія є медициною душі»

Марк Туллій Цицерон¹

*«Філософія, або любов до мудрості,
скеровує усе коло діл своїх до тієї мети,
щоб дати життя духу нашому, благородство серцю,
світлість думкам, як голові всього.
Коли дух веселий, думки спокійні,
серце мирне, – то й усе світле, щасливе, блаженне.
Оце є філософія».*

Григорій Сковорода²

Слово «філософія» нікого не залишає байдужим. Для одних – це запрошення до пізнання незвіданого, для інших – почуття неспокою, навіть роздратування. Чимало залежить від першого знайомства із цією формою знання, від попереднього досвіду, від того, що почула людина про філософію від інших, авторитетних для неї осіб, від, можливо не найкращого спілкування із викладачем філософії. Для одних філософія – це духовна свобода, для інших – безпредметна догматика. «Філософія – це наука про все і ні про що конкретно» – нерідко можна почути від людей, які нічого толком про неї не знають, або в у яких не склалось з філософією під час навчання.

Філософія має надзвичайно довгу історію свого розвитку. Її вік – від двох з половиною до трьох тисяч років. Їй досі вона продовжує своє життя. Якщо людство так і не відмовилось від філософії, не перетворило її на щось краще для себе (як колись перетворило алхімію на хімію), то це означає, що ця форма знання залишається для нього важливою.

Загалом, для усвідомлення суті філософії потрібно зважати на те, що усі без винятку знання, якими володіло,

¹ Марк Туллій Цицерон – давньоримський філософ, літератор, політичний діяч, оратор (106 – 43 рр. до н.е.)

² Григорій Савич Сковорода (1722-1794 рр.) – один із найвидатніших представників історії української філософії. Мандрівний поет і вчитель мудрості, шукач особистого шляху осягнення божества, істинного сенсу буття людини.

володіє та володітиме людство поділялось і поділяється на дві великі групи: теоретичне та практичне. Теоретичне знання – це ідеї, уявлення, переконання стосовно того чи іншого предмету або ж явища. Практичне знання – це реалізована ідея, уявлення або переконання у певній матеріальній формі. Це може бути конкретний предмет (наприклад, комп'ютер) або навіть якась наукова теорія, інструкція, протокол, метод тощо.

Найкращим прикладом тут є таблиця множення. Вона довічна в своїй практичності та незмінності. Будь-який практичний результат – це зупинений пізнавальний процес. За таблицею множення стоїть певний рівень математичного знання, але сама таблиця ніколи не зміниться. Застиглість практичного знання можна заперечити на прикладі таблиці Менделєєва, мовляв, щоразу доповнюється!? Звісно, що так, але виключно в рамках логіки цієї таблиці. Сама по собі таблиця, розташування хімічних елементів залишаються незмінними. Щоб вдосконалити цю таблицю потрібні інші, досконаліші теоретичні знання з фізики й хімії. Але через таке вдосконалення, це буде вже не таблицею Менделєєва, а чимось іншим й з іншою назвою.

Теоретичне знання – це царство свободи людського духу. У людини можна забрати все: рідних, друзів, майно, здоров'я. Однак не можливо відібрати думку, уяву, ідеали, мрії, ідеї, тобто все те, що ховається у людській свідомості. Натомість свідомість у людини можна забрати лише разом із життям.

Справжню свободу людина може здобути лише у своїй свідомості навіть, якщо ця свідомість складається всього лише із набору догм³. Догми притаманні всім, але людина здатна, незважаючи на встановлені суспільством норми й права, самостійно вирішувати, чи потрібно їх дотримуватись.

Для прикладу: ідея книги і написана, та ще й надрукована, книга. У завершеному вигляді вона вже не

³ Слово «догма» грецького походження. У первинному значенні – думка, вчення. Згодом це слово набуло значення – вчення, яке не потребує або не може бути переосмисленим чи запереченим, бо воно, мовляв, є істинним. Найближчим до «догми» є поняття «аксіома». Проте у філософії та науці недоведеність аксіом вважається її тимчасовим станом, через брак знань, якими володіє людство. Натомість догма, яка значною мірою притаманна релігії, не може бути оскарженою, в силу її «божественного» походження. Теологи лише брались доводити її правильність, але не заперечувати її. Нерідко для посилення впливу певної догми на свідомість людей поширювалась інша, дещо подібна до неї.

може бути змінена. Потрібно вигадувати нову книгу або доповнювати написану.

Думка людини творить людський світ. Скажімо, ідея котлети, яку в уяві можна за мить перетворити із м'ясної на морквяну, і навпаки. Однак реальну м'ясну котлету на овочеву вже не переробиш.

Реалізована на практиці ідея може виявитись хибною. Тому мислення, яке формує ідеї, потребує постійного вдосконалення. Таким вдосконаленням займається філософія. У цьому її історична та пізнавальна цінність. У цьому секрет її довговічності.

Цей посібник є коротким і схематичним викладом питань, які мають безпосереднє відношення до філософії: базові теми, логіка, історичний екскурс до початків філософського знання. Для більш ґрунтовного ознайомлення із філософією є змістовні підручники, трактати філософів, які увійшли до фундаментального списку філософських праць.

Робота медика складається із двох частин: теоретичної та практичної. Практична – це спілкування із хворою чи здоровою людиною. Воно може бути успішним для цієї людини, або ж ні. Здоров'я і хвороба, життя і смерть – виміри медичної справи. У Давньому Римі казали: «*Medice, cura te ipsum!*» («Лікарю, вилікуй себе сам!»). Саме таким чином нагадували лікарю про неприпустимість неналежного знання про людину та її хворобу. Можна говорити про значний практичний досвід медика, який, начебто, в будь-якому випадку виведе його на правильний шлях. Але досвід, як вже надрукована книга, як зупинений процес пізнання дійсності, у певних ситуаціях може виявитись хибним або недостатнім для порятунку людини. Ось тут потрібна теорія, нові відкриття, нові знання, які згодом можна реалізувати на практиці. Щоб отримати нові медичні знання, потрібно вийти за межі старих заради їх переосмислення. Цей вихід не може бути спонтанним, а висновки – ірраціональними. Для впорядкування думок, висновків, для запозичення іншої, навіть з іншої галузі знання, але доречної інформації, потрібна особлива методологія, яку може дати лише

філософія. Тому в навчальному процесі філософія – це не штучний додаток до спеціальної освіти. Це знання про знання. Це обізнаність із особливим вченням, яке через медичну чи іншу дотичну теорію може забезпечити ефективну лікарську практику.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Логіко-філософські питання

Тема 1. Предмет філософії

Наука, в давнину і зараз, досліджує переважно матеріальний світ. Релігія, традиційно, досліджує духовний світ. Філософія є містком, який з'єднує науку з релігією, духовність із практикою.

Філософія є однією з найдавніших форм знання. Із філософії свого часу виокремились основні науки: медицина, астрономія, фізика, математика, граматики (філологічні науки), історія, теологія тощо. Попри цей розподіл філософія й нині зберігає зв'язок із цими науками, а заодно пов'язана й із релігійними вченнями.

«Філософія – слово грецьке, яке значить докладно: любов (до) мудрості. Слово, вживане у Греції вже раніше, спочатку не мало, однак, точного значення: означало мудрість узагалі, знання взагалі, загальну освіту. Греки твердили, що першим ужив це слово Пітагор, щоб зазначити, що мудрість – річ божественна, а людям доступно лише любити її...Нового значення надав філософії допіру Платон»⁴

Щоб запобігти безладу думок у пошуку пояснення, що таке філософія, потрібно їх впорядкувати за певними правилами. Ці правила досліджені й встановлені наукою логіка, яка й досі входить до складу філософії.

Для того, щоб зрозуміти що таке філософія, потрібно з'ясувати, чим вона відрізняється від усього іншого. Це можна здійснити шляхом порівняння. Проте процес порівняння не може бути довільним, без певних правил логіки.

Скажімо, можна порівняти людину з бегемотом, студента зі столом, космічний корабель із човном і так далі, але отриманий результат не дасть нових корисних знань. Логічно порівнювати один предмет із іншим лише у рамках чогось

⁴ Владислав Татаркевич. Історія філософії. Том 1. Антична і середньовічна філософія. Львів. Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1997, С. 11

визначеного. Порівняння людини з бегемотом є більш-менш коректним у межах біологічних видів життя. Людина та бегемот є біологічними видами. А далі з'ясовуємо, чим біологія людини відрізняється від біології бегемота. Студента зі столом можна порівняти лише в рамках понять «фізичні утворення». Студент – це людина. Людина представляє біологічну форму життя. Біологічні процеси є біохімічними процесами. Біохімічні процеси мають фізичну основу, бо здійснюються на основі атомів та їх складників: електронів, протонів, нейтронів. Так само й стіл: матеріали, з яких його виготовлено, у кінцевому вимірі, складається з електронів, протонів, нейтронів. Однак порівняння студента зі столом мало дасть для усвідомлення того, що таке стіл та хто такий студент. Хіба що доведе реальність існування студента та стола. Космічний корабель і човен із спільного мають лише те, що вони є транспортними засобами.

Коли йдеться про філософію, то її так само можна порівнювати лише із спорідненими явищами. І, що більш порівнювані явища будуть спорідненими, тим ціннішу інформацію можна отримати.

Принагідно можна скористатись іншим, нелогічним, методом пошуку відповіді на запитання що таке філософія? Наприклад, можна вдатись до цитування різних відомих науковців. Буде цікаво, але неефективно. Кожна людина має власний досвід, своє враження від вивчення філософії або ж від спілкування із філософами. Комусь ця наука стала у пригоді, комусь – ні. Через це про філософію можна почути, що завгодно. Більше того, логіка попереджає про неефективність захоплення чисюь окремою думкою⁵. Навіть, якщо це видатна і дуже шанована людина. Проте такі висловлювання є особистим результатом пізнання істини, а, відповідно, цей результат не може бути остаточним досягненням інших людей. Хтось інший може піти набагато далі, усвідомити набагато складніші речі. Якби усі покоління

⁵ У теорії доведення заперечується практика «апеляції до авторитету» (звернення до думки авторитетної людини чи книги). Посиланням на авторитет користуються тисячі не дуже сумлінних людей, аби уникнути власного доведення правдивості сказаного ними ж самими. Завдяки людській вірі авторитетам, часто вдається втілювати абсурдні ідеї або й навіть відверту неправду. Особливо, коли думка автора представлена окремою, вирваною із контексту цитатою.

суворо дотримувались думок своїх батьків, то людство й досі жило б у печерах або на деревах.

Думка авторитетної людини є лише висхідним матеріалом, сходинкою для подальшого руху вперед.

Для визначення самої суті поняття можна скористатися етимологічним аналізом слова «філософія». Проте слід пам'ятати, що це слово виникло серед конкретних людей, у рамках давньогрецької цивілізації, а не всього людства. Воно з'явилося у певний період історії, а тому не є істиною на всі часи. Це слово винайшли люди, яких називали філософами.

Вище було сказано, що слово «філософія» грецького, точніше давньогрецького походження. Слово складається із коренів двох слів, що в українському перекладі означають «любов» та «мудрість». Таке собі «любомудріє». Загальновідомо, що поняття «любов» давньогрецькі філософи розуміли в найширшому значенні: приязнь, симпатія, повага. Протилежним до любові давні греки, мудреці до них і після них, вважали страх. Страх – це певний емоційний стан людини, який сковує її, зводить всі думки до бажання позбутись причини такого відчуття. Настрашена людина є злою і безпомічною.

Натомість любов робить людину вільною. Не настрахана людина може осмислювати більш широкі чи віддалені речі та питання. Вона може планувати своє життя, самотійно вибирати собі когось для спілкування, контактувати з ним.

Протилежним до мудрості є невігластво. Невігластво являє собою добровільну відмову людини від здобуття знань. Здебільшого це пов'язано із тим, що особа вважає, що знань, які вона має, для неї достатньо.

Мудрість – це певний інтелектуальний та емоційний стан людини. Мудра людина, на відміну від настраханої особи, не зосереджується виключно на собі, на своїх потребах чи переживаннях. Вона усвідомлює свою несамотність у Всесвіті, залежність від інших людей та від природних явищ. Така початкова настанова зумовлює здатність передбачати наслідки своїх дій та навіть наслідки думок. Кожна людини може оволодіти мудрістю, але лише окремі цього прагнуть.

Ті, що здобули мудрість, рятують життя тисячам пересічних людей.

У давнину мудрих називали оракулами, шаманами, знахарями, характерниками. Здатність передбачити майбутнє викликала серед людей і повагу, і страх водночас. Тому нерідко мудрість ототожнювали й ототожнюють із містикою⁶.

Таке тлумачення філософії приваблює, але не є вичерпним. Перелічені вище ознаки притаманні не лише філософії, а й науці, мистецтву, релігії тощо. Митці, науковці, теологи – це пошукувачі істини. Вони відкривають закони Всесвіту. На основі цих законів можуть передбачати майбутнє як окремих людей, так і всього людства.

Отже, варто вдатись до третього способу пошуку відповіді на запитання **«Що таке філософія?»**

Для цього за основу слід взяти найважливіші проблеми людства. Відомо, що такими є:

А) Виробництво людьми продуктів, необхідних для споживання.

Б) Налагодження стосунків між окремими особами, спільнотами та цілими народами. Все це для збереження миру – головної умови фізичного виживання кожної без винятку людини. Це не проста справа, оскільки людство та окремі його особи регулярно вдаються до конфліктів та війн.

В) Охорона здоров'я та життя.

Г) Нагромадження нових та збереження старих, необхідних людству знань.

Вироблення та збереження знань попередніх поколінь, серед інших, є найголовнішою проблемою, оскільки виробництво продуктів споживання, забезпечення миру, організація суспільного життя, право, медицина, оборона безпосередньо залежать від суспільних знань та вмінь. Інакше кажучи, життя людства – це, головним чином, вироблення необхідних людству знань шляхом пізнання законів Всесвіту.

⁶ Слово «містика» грецького походження, означає прихований, таємний. Тобто щось недоступне будь-якому смертному. В Давній Греції таємних агентів, розвідників називали містиками.

Людина не народжується із готовими знаннями про Всесвіт. Певною інформацією природа наділяє кожну людину від народження, але цих знань бракує саме для людського способу життя. Є інстинкти, є рефлексії, однак цього достатньо лише у межах біологічного самозахисту особи. У біологічному сенсі людина нічим не відрізняється від тварини чи навіть рослини.

Усе в суспільстві існує у вигляді знання про щось. Всесвіт існує з усіма своїми складовими. Є знання людей про ці складові та світобудову в цілому. Людина є складовою Всесвіту. Проте Всесвіт існує за своїми законами і не підпорядковується забаганкам людини. Навпаки, людина, щоб вижити, повинна знати ці закони і дотримуватися їх. Інакше особа наражає своє життя на небезпеку. Історія людства рясніє розповідями про фатальні помилки, про прояви незнання, невігластво цілих народів чи окремих людей, що неминуче призводить до їх загибелі або зубожіння.

Людина має зв'язок із Всесвітом лише у вигляді знань про нього. Якщо Всесвіт є розмаїтий, то і знання про нього мусять бути різноманітними. Станом на сьогодні – це тисячі наукових галузей, теорій, моделей Всесвіту. Їх щороку стає більше і більше. Вже давно усі знання поділились на дві великі групи: теоретичні і практичні.

Практичні знання стосуються технологій, методів виробництва, лікування, будівництва навіть навчання.

Теоретичні знання являють собою основу практичних знань. У рамках теоретичних знань люди можуть будувати гіпотези, уявні моделі ідеального життя, робити фундаментальні наукові відкриття, прогнозувати, планувати, оцінювати набутий практичний досвід, а також розробляти нові виробничі технології.

Тисячі років тому людство не володіло таким розмаїттям знань як тепер. Воно пройшло складний шлях від примітивних практичних навичок до глобальних теоретичних моделей Всесвіту.

Першою історичною формою пізнання було мистецтво. Сучасна людина схильна сприймати мистецтво, як джерело,

як засіб естетичного задоволення чи релаксації. Власне, нічого дивного, бо глядач, слухач, читач під час ознайомлення із твором мистецтва не фіксує хід своїх почуттів і навіть самі свої почуття та думки. Фактично, в момент «споживання» мистецького твору людина ототожнюється із предметом мистецтва, якщо вона здатна його сприймати. Особистість може повною мірою співпереживати героям книги, вистави, опери, оперети, занурюватись у ритми музики, ставати співтворцем художніх образів, знаків чи символів.

Натомість митець для того, щоб просто відчутти (не кажучи уже про те, щоб усвідомити певний образ) мимоволі відокремлює його від себе, а себе – від образу. Художник бачить квітку, змальовує її. Це йому вдається зробити тому, що він не відчуває і не усвідомлює себе квіткою, як би вона йому не подобалася. Сприйняття, усвідомлення дійсності є фактом відокремлення людини від цієї дійсності, а відповідно – пізнавальним процесом. Пізнане переноситься на полотно, на партитуру, на папір тощо. А згодом мистецтвознавець дасть своє пояснення творчому процесу митця. Тепер такою відстороненою дійсністю чи об'єктом є готовий мистецький твір.

Відбиток долоні на скелі, зображення тварин, рослин, сцен побуту племені, полювання, риболовлі, опанування лука, як першого музичного інструменту, пояснення чогось за допомогою легенди, міфу – перші в історії людства варіанти пізнання дійсності мистецьким способом. Мистецтво позбавлене розрахунку, раціональності, осмисленої цілеспрямованості, тому воно доступне кожному – як творцю, так й поціновувачу.

Будь-яка людина від самого народження прагне зрозуміти, ким вона є. Ця потреба є результатом виокремлення з природного чи суспільного середовища, тобто усвідомленням себе кимось окремим від інших. Усвідомлення окремішності спричиняє релігійне знання. Поняттям «релігія» (від латинської religio – зв'язок) позначаються цілі космологічні й теологічні конструкції, які,

кожна по-своєму, пояснюють походження людини, її зв'язок із законами природи, можливості та обов'язки.

У рамках релігії розвивається ще одна особлива форма знання про людину – мораль. Вона не лише упорядковує відносини між старшими і молодшими, між жінками й чоловікам, своїми та чужими, а й пропонує кожній людині готові схеми пізнання себе у межах тієї чи іншої спільноти.

Релігійне знання, загалом, пройшло три основні стадії свого розвитку. Перший – анімістичний (від латинської *anima* – душа; *animus* – дух) ⁷. Під час цього періоду люди усвідомили свою відмінність від усіх предметів та явищ природи. Бо для того, щоб комусь поклонитися чи когось боятися, не потрібно його ототожнювати із собою. Людина не може боятись саму себе, а лише те, що сприймає як відокремлене від себе. Це дуже важливий етап в історії людства. Природа стала для людини у чомусь рівною, а в чомусь – вищою і могутнішою. Рівною в тому сенсі, що все в природі (тварини, рослини, річки, озера, моря) визнавалося такими, що мають свою душу, свій розум, як і людина. Це спонукало шукати порозуміння і злагоду із природою. Бажання вижити й зберегти себе спонукало людство до пізнання дійсності, в якій воно перебувало.

Другий етап ⁸ – політеїзм. У рамках цього етапу люди вдосконалюють картину світу⁹, за допомогою якої усвідомлюють та пояснюють події, що відбуваються із ними та навколо них. Невідомі, майже абстрактні колись «духи» набувають людиноподібного вигляду. Тепер не окремі духи, а спільноти богів визначають для людства будову та

⁷ Поняття «релігія» має декілька значень. Від суто практичного – до філософсько-теоретичного. Практична сторона релігії представлена в релігійних ритуалах, в літургії, в правилах утворення та існування релігійної організації. У запропонованому посібнику релігія розуміється, як вчення, як теорія, як знання, що забезпечували й забезпечують пізнавальний процес людей. Слід розрізняти три окремі поняття і явища: віра, релігія, релігійна організація (конфесія, церква). Поняття «віра» стосується потреби і здатності людини приймати інформацію без перевірки і додаткового осмислення. Людина може вірити в істинність аксіом, в існування добра і зла, як окремих частин всесвіту, і в Бога, як творця всього наявного у світі. Релігія представлена різними вченнями, опертими на віру, про причину і походження всесвіту, про призначення людини, про правила, яких має дотримуватись людина усвоєму житті, адже вони гарантують продовження людського роду. Релігійна організація – це добровільне об'єднання представників однієї релігії в організацію з метою її збереження.

⁸ Слід відзначити, що цей поділ має дещо умовний характер. Усі три етапи продовжують існування у наш час, по-різному у різних народів. Елементи анімізму, політеїзму можна побачити в монотеїзмі. Усе нове формується на основі попереднього (минулого), а тому люди мимоволі переймають те, що на словах можуть заперечувати.

⁹ Картина світу – це умовна назва певної системи поглядів на дійсність. Картина живе і розвивається у різного роду теоріях, доктринах та віруваннях.

принципи існування світу. Боги ¹⁰«діють цілеспрямовано», а тому визнаються причиною усього, із чим зустрічається людина. Це дуже важливе пізнавальне відкриття, оскільки через нього особа утверджується на думці, що слід коритися богам і жити за їхніми забаганками, бо істина, мовляв, на їхньому боці. У такий спосіб людство наблизилось до розуміння поняття «закон». Воно прийшло до людей в антропоморфному ¹¹ вигляді. Закон має суто абстрактне значення, але його силу і беззаперечність вдавалось усвідомити найнеосвіченішим, завдяки розповідям про волю чи свавілля богів, що обумовлено природою. Коли закон позначається надлюдською силою, то тільки для того, щоб пояснити його переваги над людськими можливостями. Закони природи, у вигляді правил та настанов богів, стали обов'язковими для людей. Людство не наважувалося їх порушувати, бо усі знали, що навіть боги існують над законом, і, в разі їх порушення, можуть бути покараними більш могутніми богами.

У рамках політеїзму розростається міфологія ¹² – теоретична основа тодішнього світогляду й моралі ¹³. У свою чергу в межах міфології формуються знання, які згодом перетворюються на Філософію. У цьому сенсі цікавим є те, що, коли письменникам, психологам (знавцям людських душ) навіть у XX сторіччі бракувало аргументів у доведенні своєї

¹⁰ Прикладом може слугувати міфологія Давнього Єгипту, Давньої Греції, Скандинавська міфологія, міфологія Китаю, інших країн Сходу. В міфах різних народів йдеться не про окремі божества, а про цілі системи надлюдського життя.

¹¹ Антропоморфність або антропоморфізм. Зооморфність або зооморфізм. Антропоморфізм – надання абстрактному образу людської подоби. Зооморфізм – надання абстрактному образу тваринної подоби. Для створення образу божества люди часто використовують людську, тваринну, або змішану подоби. Давньоегипетський бог Анубіс зображувався із людським тілом, але вовчою головою.

¹² У наш час міф ототожнюють із вигадкою, неправдою (фейком), що не відповідає дійсності. Слово «міф» має грецьке походження, що в перекладі українською звучить як оповідь, розповідь, переказ, сказання. Міфи зародились і поширювалися в часи, коли усне слово переважало над писемним. Згодом міфи було перенесено на пергамент, папірус, папір, але від цього вони не змінили свою сутність. Найвідомішою збіркою міфів є Старий Заповіт (Біблія). Теологи з приводу Біблії казали, що той, хто не вірить її розповідям – еретик, а той, хто сприймає все буквально – дурень. Міф у художній формі пояснює логіку процесу, появу та реалізацію причини, закономірності, неминучості тощо. Для цього немає потреби в історичній чи науковій фактологічній достовірності. Навпаки, за конкретними фактами можна або загубити, або заховати суть процесу, перекурити його на догоду комусь. Найяскравішим підтвердженням цьому є написана в сучасній Росії «історія Росії», яка позбавляє права на історичність цілі народи, в першу чергу українців.

¹³ Мораль у рамках філософії представлена у вигляді етики як науки. Вона стосується правил відносин між людьми, з метою забезпечення збереження і продовження життя в певній людській спільноті. Структурно мораль будь-якої спільноти складається із трьох основних частин: відносини між жінками і чоловіками; відносини між старшими і молодшими; відносини між своїми (одноплемінниками) та чужинцями.

теорії чи концепції, вони вдавались до міфологічних образів дохристиянської давнини¹⁴.

На етапі завершення релігійного розвитку формується монотеїзм, який тримається на ідеї єдиного Бога для кожної людини. Відтоді людина у пізнавальному процесі природи і себе, а також себе в контексті природи керується розумінням людини, як частини Всесвіту. Пізнання Бога, як синоніма природи і Всесвіту, стає об'єктивною необхідністю та обов'язком людини. Тобто формулюється не лише об'єкт пізнання, а й причина пізнання – вдосконалення людини через наближення до розуміння задуму Всевишнього.

Філософія починається із намагання людини докладно розкрити причини виникнення та зміни у Всесвіті на основі очевидних і зрозумілих кожній людині аргументів та фактів. Бажання очистити знання про Всесвіт від містицизму, недоказаності, прибрати розбіжності чи навіть протиріччя у релігійних текстах було головним завданням тих, кого згодом почали називати філософами. На основі напрацьованого у рамках філософії формуються знання, які відповідають критеріям науки.

Загалом усі знання можна поділити на основні (базові) чотири підгрупи: мистецтво, релігія, філософія, наука. Вони є різними й тотожними, водночас. Різними – за способом пізнання дійсності, а однаковими – через приналежність до пізнавальної діяльності людства. Зокрема:

мистецтво – це *ірраціональний*¹⁵ спосіб усвідомлення дійсності на основі певних моделей та комбінацій слів, фраз, звуків, знаків, світлових нюансів тощо.

релігія – це *ірраціональний* спосіб усвідомлення дійсності на основі попередньо сформульованих доктрин щодо співвідношення Всесвіту та людини.

філософія – це *раціональний* спосіб усвідомлення дійсності на основі певних логічних конструкцій.

¹⁴ Серед них всевітньовідомі психологи: Зігмунд Фрейд та Карл Юнг

¹⁵ Ірраціональне мислення – усвідомлення дійсності в результаті її глибокого індивідуального емоційного сприйняття. На протязі ірраціональному, раціональне мислення опирається на логічно обумовлені теорії та моделі дійсності. Якщо ірраціональний спосіб можливий виключно в рамках досвіду однієї конкретної людини, то раціональний – це продукт певних спільнот. Відкриття у філософії та науці мають колективну причину.

наука – це *раціональний* спосіб усвідомлення об'єктивної дійсності на основі попередньо сформульованих теорій або здобутих фактів у межах певної раціональної гіпотези.

Поступ знання від мистецтва до науки являє собою рух від ірраціонального до раціонального способу мислення. Кожний із способів має свої переваги та недоліки. Для прикладу візьмемо мистецтво. Кожна людина, в міру своїх ірраціональних можливостей, може сприйняти мистецький твір, але не кожен може стати митцем. Навіть після тривалого фахового навчання не всі досягають належних вершин у мистецтві. Пізнавальність у мистецтві – це справа окремих представників людства. Не дарма чимало мистецьких творів стають зрозумілими іншим за сто, або й більше років від часу їх появи.

Релігія має колосальний пізнавальний потенціал, але продукти релігійного пізнання доступні лише незначній частині людства. Більшість людей не спроможні адекватно сприйняти ані написане, ані виголошене у проповіді. Та й не всі релігійні проповідники розуміють те, що виголошують перед одновірцями. Релігійне знання для більшості осіб не виходить за межі релігійних догм. Недарма вже написано та й буде писатися безліч коментарів з приводу різного роду сакральних творів.

Догми¹⁶ існують не лише в релігії. Вони є у мистецтві, науці і, навіть, філософії та логіці. Найпростішим прикладом догми є готовий рецепт якоїсь страви. Проте не завжди суворе дотримання вказівок рецепту здатне забезпечити очікуваний смак. Залежить від багатьох факторів. Але для кухарів-аматорів – це цілком прийнятна і корисна інформація щодо приготування їжі.

Догму достатньо запам'ятати й регулярно повторювати.

Філософія відкриває добу раціонального мислення в історії людства. Якщо релігія вкладає ідею чи істину в міф або притчу, то філософія вкладає ідею чи проблему – у

¹⁶ Пояснення значення слова «догма» у передмові цього посібника.

раціональну формулу. Завдяки цьому складні за своєю суттю питання стають доступними значно більшій кількості людей. Філософія вплинула й впливатиме надалі на людство подібно, як на європейців у період Реформації вплинули переклади Біблії на їхній рідній мові. До початку Реформації Біблія (Старий та Новий Заповіти) зберігалася або на мові іврит, або на грецькій чи латинській мові. Дуже мало хто з пересічних знався на цих мовах, а тому навіть наділені непересічним інтелектом особи залишалися за межами Світової Мудрості.

Наука є продовженням філософії, але виключно через її раціоналізм. Філософія навчила і продовжує навчати науку логічно мислити. Наука через конкретизацію знань оволодіває творчою практикою, на відміну від філософії. До певного часу своєї історії люди могли вигадати якийсь пристрій для праці, побуту, війни та використовувати його сторіччями у незмінному вигляді, тільки тому, що не могли пояснити сутність цього пристрою з точки зору фізики чи хімії. Раціональне пояснення пристрою та технології його виготовлення, що виникає разом із наукою, забезпечує помітний технічний і технологічний прогрес.

Таким чином, з логічної точки зору, філософія є однією із основних форм знання, подібно до мистецтва, релігії та науки. У той же час філософія, являючи собою знання, не є ним у повному обсязі. Філософію можна порівнювати з усім іншим формами знання лише в рамках поняття «знання», тобто ані з людиною, ані з космічним кораблем, ані з чаклунством чи магією.

Філософія, як і будь-яка форма знання, є важливою для людства завдяки функціям, які вона виконує.

Світоглядна функція філософії.

Світогляд, або світосприйняття притаманні кожній без винятку людині. Йдеться про те, що кожна особистість не лише сприймає усе навколо себе, а й має щодо всього певне оціночне судження. Навіть байдужість до чогось є окремим прикладом оціночного судження. Оціночне судження – це готовий, часто, безапеляційний висновок.

Мало яка людина сумнівається у тому, що всі її висновки, твердження, переконання, погляди належать їй особисто. Але не всі люди можуть це довести, бо кожного разу з'ясовуватиметься, що в основі «власного» судження лежить готова наукова, релігійна або громадська позиція. У деяких випадках окремі особи пояснюють власні висновки або вчинки своїм вихованням. Мовляв, це їхні батьки, вчителі чи ще хтось навчили їх думати саме так, а не інакше. У такий спосіб людина або знімає із себе відповідальність, або підкреслює істинність та безсумнівність сказаного чи зробленого.

Будь-яке оціночне судження може бути істинним або хибними. До істинних або хибних суджень людина може прийти самотужки або завдяки вихованню та навчанню. Виховання здебільшого дає готові варіанти висновків. У якихось випадках вони є правильними, істинними, а в інших –ні. Те саме можна сказати і з приводу навчання. Багато залежить від вчителя чи викладача, але найбільше – від предмету вивчення. Предмет вивчення, або ж форма знання, є певним способом мислення.

Умовно всі форми знання, а в навчальному процесі – навчальні дисципліни, можна поділити на дві групи. А саме: догматичні і недогматичні. Класичним прикладом догматичного знання є правила дорожнього руху, або правила етикету. До недогматичних форм знання можна віднести такі, де кожний висновок є результатом попереднього доведення. У той же час одні форми знання задовольняються загальними, схематичним поясненнями, натомість інші – широким і глибоким доведенням. Скажімо, математика, логіка. До цього ряду можна віднести й філософію.

У філософії кожне твердження чи судження – відносне, має сенс у певній системі або в ланцюгові тверджень. Віддавна філософи дотримувались думки, що у Всесвіті немає нічого вічного і незмінного, тому будь-яке судження є істинним лише у конкретній системі координат, яка надає незаперечні факти та докази. Такий підхід унеможлиблює будь-яку догму або ж догматизм, взагалі. Філософське знання

є релятивне, проте від крайнього релятивізму ¹⁷філософію рятую наука.

Іншим аспектом філософського світогляду є дисперсність ¹⁸. Всесвіт є єдиним і різноманітним одночасно. Одним із виражень цього світогляду є всесвітній закон збереження маси та енергії. Кожне конкретне утворення володіє певною сутністю, чим забезпечує своє існування на визначений час. І, що найголовніше, кожне окреме утворення тисячами природних зв'язків пов'язане з іншими природними утвореннями, завдяки чому у Всесвіті відбувається інтеграція. Інтегрованість Всесвіту забезпечує причинність будь-якого процесу в ньому. Ніщо не виникає з нічого і не зникає безслідно.

Отже, релятивність, дисперсність, конкретність, інтегральність та причинність – основа філософського світогляду.

Світоглядна функція притаманна кожній формі знання. Але кожна форма знання продукує світогляд виключно у своїх рамках. Релігія не може вийти за свої ірраціональні межі. Вона не може логічним способом доводити ідею Бога вже тільки тому, що визнає Його таким, що існує поза часом і простором. Бог у релігії є істиною і аксіомою одночасно. До того ж існують та й існували, різні форми релігії, кожна з яких по-своєму пояснює ідею створення світу й керівництвом ним. Тому можна говорити про релігійний світогляд, віслюму, та окремі релігійні світогляди.

Мистецтво також довічно залишається в ірраціональних рамках. Раціональне мистецтво вже не є мистецтвом в буквальному сенсі цього поняття. Відповідь захована у самій природі творчості. Творчість може мати раціональний початок, але на завершальному етапі є продуктом ірраціонального мислення.

¹⁷ Слово латинського походження – *relativus* – відносний. Сам по собі релятивізм виражається у запереченні буд-якої сталості. Із цим можна погодитися, якщо йдеться про процеси Всесвіту. Натомість у рамках свідомості людини – це не відповідає дійсності. Людство здатне сторіччями користуватися і вважати істинними певні теорії та, навіть, гіпотези. Найскравішим прикладом теоретичної сталості є національна мова.

¹⁸ Поняття або слово «дисперсність», головним чином, використовується у природознавстві. В рамках філософії це слово означає багатоманітність та розмаїття Всесвіту. Всесвіт, на переконання філософів, не становить суцільну однорідну масу. Це незчисленне розмаїття предметів та явищ. Людина також не є чимось однотипним і незмінним. Їй також властива дисперсність.

Наука є не менш складним явищем. Науки бувають природничі та суспільні. Природничі науки мають сувору логічну конструкцію, чітку термінологію. Натомість суспільні науки відрізняються описовим і часто нелогічним характером досліджень. Але, загалом, наука, як і окремі її форми, беруть на озброєння той світогляд, який відповідає часу, його потребам, котрі інколи, що правда, мають кон'юнктурний характер.

Методологічна функція філософії. Похідною від світоглядної функції є методологічна. Якщо світогляд формує спосіб мислення, то методологія – спосіб дії. Точніше – спосіб вироблення методів дії. Методологія, буквально – знання про методи. Перед тим як запустити, метод має бути осмисленим із точки зору його адекватності та ефективності. Скажімо, в лікувальній практиці. Те, що дало позитивний результат для однієї людини, може зашкодити іншій. Хтось потребує активного курсу терапії, а комусь може допомогти психологічна релаксація, звичайний відпочинок на протилежній стороні від причини розладу чи захворювання. Слід зважати на те, що ніколи не було і не буде універсальних методів. Для встановлення адекватного у певній справі методу, або вироблення принципово нового, потрібне попереднє методологічне осмислення.

Усі інші форми знання не володіють універсальними, а інколи спеціальними методологічними можливостями, через вказані вище причини. Ба, більше, усі вони раз у раз приходять до кризового стану. Особливо часто це трапляється у науці та мистецтві. І тоді всі звертаються до філософії, одним із найголовніших напрямків якої є теорія пізнання – гносеологія.

Із метою поєднання філософії з іншими формами знання виникли, свого роду, буферні форми: історіософія – логіка історичного процесу; філософія права – філософське осмислення права; теософія – філософське осмислення віри; філософія фізики, біології, математики; медична філософія; філософія мистецтва – досліджує творчість, як природний феномен.

Прогностична функція або передбачувальна функція філософії, забезпечується її здатністю виявляти закономірності та закони існування природи. Законам природи підпорядковано життя кожної людини та цілих спільнот. Філософи не займаються пророцтвом, але можуть бути футурологами – передбачити майбутнє на основі виявленої закономірності. Прогностика у рамках інших форм знань не виходить за межі їх пізнавальних можливостей.

Таким чином:

Філософія – це окрема форма знання, яка забезпечує його світоглядний та методологічний розвиток вцілому.

Серед головних проблем філософії є: проблема людина, проблема буття (Всесвіт), логіка, проблема свідомості.

Філософія розвивалась і змінювалась разом із людьми та проблемами, які їм зустрічалися. Тому основна проблема, від якої ніколи не відходила філософія – це проблема людини. Досліджуючи Всесвіт, філософи шукали у ньому закони, яким підпорядковане життя кожної окремої особи та людства, вцілому. Із сторіччя у сторіччя різні філософи та філософські школи намагались відкрити таємниці людської природи та людського життя, знайти причини людських вад, що спричиняють людську смерть та деградацію.

Відповідно супутньою філософською темою є Всесвіт та закони його існування. Одночасно філософи шукали найправильніші способи вивчення Всесвіту та людини, що спричинило третій філософський напрям – логіку.

На основі цього можна сформулювати іще одне визначення поняття «філософія».

Філософія – це форма знання, яка стосується глобальних проблем людського життя, Всесвіту та способів пізнання цих проблем .

Філософія і медицина. Медицина в контексті філософії представлена одним із її напрямків – філософія медицини. Зв'язок медицини й філософії дуже давній. Фактично всі

перші медики були філософами. Точніше філософи вважали за доцільне займатись медичною практикою. Одним із таких філософів був відомий лікар Гіппократ.

Спочатку філософи намагались дослідити фізичні особливості людини. Згодом інтерес до медицини перейшов у площину дослідження не лише фізичних, а й духовних факторів життя конкретної особи. У цьому контексті сформувались дві основні проблеми: проблема життя і смерті; проблема здоров'я й хвороби.

Ці проблеми є актуальними й сьогодні, особливо в умовах формалізації процесу діагностування та лікування.

Запитання для самоконтролю:

1. У чому полягає співвідношення понять «знання – філософія»?
2. Що спричинило виникнення філософського знання?
3. Що поєднує філософію із релігією?
4. Що відрізняє філософію від релігії?
5. Що поєднує філософію із наукою?
6. Чим наука відрізняється від філософії?
7. Що спільного і що відмінного між філософією та медициною, як формами знання?
8. Що поєднує філософію із мистецтвом?
9. Чим мистецтво відрізняється від філософії?
10. Назвати основні функції філософії.
11. Чому наука вийшла зі складу філософії?
12. Вказати головні проблеми філософії.
13. Яка форма знання може повністю замінити філософію?

Тема 2. Діалектика

- **Загальна характеристика**

Закони діалектики:

- **Закон єдності та боротьби протилежностей**
- **Закон переходу кількісних змін у якісні**
- **Закон заперечення заперечення**

Категорії діалектики:

- **Сутність – явище**
- **Причина – наслідок**
- **Форма – зміст**
- **Закономірність – випадковість**
- **Можливість – дійсність**
- **Загальне – одиничне (конкретне)**

Загальна характеристика.

Філософія – це не хаотичний потік висловлювань, а упорядковані в логічний спосіб думки та аргументи з тієї чи іншої проблеми. Без логіки й діалектичної логіки будь-які проблеми можуть перетворитись на звичайну безпредметну «говорильню».

Слово «діалектика» давньогрецького походження і буквально означає вміння сперечатись або вміння вести дискусію. Згодом значення слова «діалектика» трансформувалося у вміння знаходити істину або вміння правильно мислити.

Уцьому діалектика наближена до логіки, складової філософського знання. Проте вона не є логікою у предметному сенсі. Логіка, або формальна логіка – наука про правильне мислення, про способи виявлення хибного мислення, про паралогізми¹⁹ та софістику²⁰. Формальна логіка досліджує статичні форми мислення, натомість діалектика – динамічні.

¹⁹ Паралогізм , або паралогізми – ненавмисне порушення людьми порядку мислення через незнання логіки.

²⁰ Софізм – навмисні порушення логіки з метою спантеличити опонента, або для нав'язування опоненту хибної думки

Логіка та діалектика розвивалися паралельно, в міру усвідомлення людиною необхідності контролювати свої думки. Людство доволі рано, точніше окремі його представники, зрозуміли, що кожній окремій особі властиво емоційно сприймати будь-яку інформацію. Цим людина демонструє родову наближеність до тварин, які сприймають дійсність емоційно, відповідно до стану та розвитку своєї нервової системи. Емоційно на неї реагують та приймають рішення. Йдеться не про екзальтації, а про готові, набуті попереднім досвідом, стереотипи, зафіксовані в нервовій системі.

У певних рамках життєвої діяльності це припустимо. Все виходить на добре, якщо тварина чи людина знаходяться у стабільних, незмінних умовах життя. Фактично, можна говорити про ефективність умовних та безумовних рефлексів. Але через те, що нові умовні рефлекси формуються упродовж тривалого часу (стихійно, неконтрольовано), а зовнішні обставини у тварини чи людини можуть змінюватися миттєво, то звичний, рефлексорний спосіб мислення є недостатнім, більше того, може спричинити поразку або загибель.

Фактично у природі виживає усе, що адекватно і своєчасно реагує на зовнішні зміни. Тварини виживають завдяки досконалішим рефлексорним можливостям та завдяки своїй фізичній витривалості. Вони мають набагато кращий ніж у людей зір, нюх, міцніші тактильні, смакові відчуття. Натомість людство вижило завдяки своїм розумовим можливостям.

Перевага людини над тваринним світом полягає у тому, що завдяки абстрактному мисленню людина здатна знаходити більш правильні методи власного порятунку. Природний досвід тварин, а також людей формується поколіннями. Поколіннями формуються знання про реакцію на загрози. Натомість абстрактне мислення може в порівняно короткий час запропонувати спосіб порятунку, виходу із скрутного становища.

Особливу цінність абстрактне, логічне мислення набуває у суспільних відносинах. Це стосується людства в цілому і,

щонайбільше, конкретних людей. Саме тому кожна особа віддавна прагне вдосконалювати своє логічне мислення. Логічне – тобто впорядковане в правильний спосіб.

Над виробленням логічних методів мислення працювали найвидатніші представники людства: від Сократа до Гегеля. Ними напрацьовано колосальні знання, готові логічні форми, які усім іншим залишається лише засвоїти та готовими використовувати у своєму мисленні. Завдяки цим відкриттям кожна пересічна людина має можливість зекономити на виробленні методів, скориставшись готовими формулами, і досягти бажаного результату. За ефективністю логіку та діалектику можна порівняти лише із математикою.

Мудрість діалектики виражена у трьох її законах та шести категоріальних парах:

Закон єдності та боротьби протилежностей є базовим законом діалектики. Принагідно слід зазначити, що поняття «закон» у суспільному обігу (в українській мові) має два значення: наукове і правове. З правової точки зору закон – це встановлене суспільством правило, норма, яка визначає рамки свободи певної особи. Правовий закон встановлюється людьми і має силу лише серед людей. Рослини і тварини неможливо підпорядкувати людським законам, на відміну від законів природи. Можна обмежити або розширити права людини у її взаємодії з рослинами та тваринами, але не можливо обмежити рослини чи тварини у спілкуванні з людиною на основі законів права.

Наукове розуміння закону полягає у виявленій людьми природної закономірності, повторюваності. Закономірності та закони природи не залежать від волі людини. Іншими словами, природа існує в упорядкованому стані й для усвідомлення цієї впорядкованості людина виробляє сфокусовані та структуровані знання.

Отже, людство має знання про природу в межах виявлених у ній закономірностей. Ці закономірності людина називає законами природи, скажімо, закони гравітації. Про них особа може знати, може й не знати, але вона, гравітація, дається взнаки кожного разу, якщо нею знехтувати: травми

від падіння із певної висоти або руйнування стіни, в разі її непертикального зведення. Можна згадати про переміщення рідини виключно зверху вниз, а не навпаки. Людина безсила перед законами природи, вона не здатна їх змінити чи скасувати, натомість може використовувати на свою користь.

Логіка та діалектика є відображенням природних процесів. Іншими словами, люди не вигадали логіку чи діалектику, вони відкрили її у явищах природи та взяли собі на озброєння. Логіка та діалектика мають об'єктивне, а не штучне походження і представлені людству в суб'єктивній формі. Логіка й діалектика – це форми вчення про природу.

Закон єдності та боротьби протилежностей, відповідно, має об'єктивну першооснову. Цей закон пояснює причину руху.

Людство віддавна знає, що світ позбавлений статичності і сталості. У Всесвіті все без винятку змінюється. Не всі зміни здатна помітити людина, так само як не здатна їм запобігти, у тому числі й у самій собі. Але це не спростовує динамізм природи.

Для усвідомлення цього можна на мить уявити Всесвіт абсолютно статичним і незмінним. У такому разі потрібно погодитись, що новонароджена дитина назавжди залишається немовлям, та й саме народження дитини є неможливим через збереження яйцеклітини в незмінному стані. Без змін не може рости трава чи дерева. Не можуть текти річки, відбуватись кліматичні зміни. Без змінюваності неможливо зварити м'ясо чи посмажити картоплю.

Причиною змінюваності є прагнення всього суцього до самозбереження, до спокою. Власне, протилежністю руху є спокій. Протилежністю змінюваності є незмінність. У Всесвіті все прагне самозбереження, а значить – незмінності. Все прагне зберегти свою первинну сутність. Проте Всесвіт не є монолітним. Він є дискретним – складається із незчисленної кількості утворень. Кожне утворення прагне самозбереження. Для прикладу, камінь є певним природним утворенням і він залишається каменем граніту, мармуру, базальту, піщанику чи вапняку завдяки його внутрішнім

силам. За їх відсутності камінь не існував би. Але, в той же час, кожне утворення не може існувати саме по собі, не контактуючи з іншими подібними і неподібними утвореннями. Часто-густо існування одного утворення напряду залежить від існування іншого. Каменю протистойть кисень, внутрішній, зовнішній рух атомів, молекулярні зміни, електромагнітні коливання тощо. Саме завдяки цим процесам камінь існує, але, в той же час, саме вони можуть його зруйнувати, бо залежать не від каменю, а від інших утворень: молекул, атомів, електронів.

За певного балансу сил камінь лишається самим собою, але в разі активного зовнішнього втручання на його структуру, скажімо, кисню, електромагнітних коливань, камінь почне руйнуватися. Це може тривати мільйони земних років, може відбутись за декілька хвилин. У процесі самозбереження камінь змінить форму, об'єм, частково хімічний склад, але граніт лишиться гранітом, а вапняк – вапняком. Зважаючи на це, можна зробити висновок, що змінюваність є способом самозбереження.

Розглянемо закон самозбереження на прикладі людини. Внаслідок запліднення яйцеклітини утворюється конкретна форма життя. Цій формі протистоять фізичні, хімічні, біологічні фактори, які можуть її знищити. Для самозбереження клітина повинна набувати інших, спроможних до життя форм. Клітина перетворюється на ембріон, ембріон – на плід. Плід формує в собі всі властивості самостійного живого організму. Далі цей живий організм народжується, тобто відокремлюється від первинного середовища, оскільки на певному етапі воно починає обмежувати його можливості. Новонароджене дитя опиняється в іншому для нього середовищі й мусить змінюватися, вдосконалюватися, аби протистояти зовнішнім загрозам: температурним коливанням, атмосферним змінам, гравітації і тому подібне. Людина постійно фізично змінюється, щоб вижити.

Отже, ембріон стає людиною завдяки протистоянню іншим природним утворенням з метою самозбереження. У разі уповільнення фізичних змін в людському організмі (з

різних причин) плід не виживає. Так само народжена дитина – без здатності змінюватись не виживе. Натомість адекватна обставинам змінюваність забезпечує продовження життя, попри значну трансформацію попередньої сутності.

Пшеничне зернятко може тисячами років залишатись у спокої, тобто не проростати. Для цього мають бути сприятливі умови існування: необхідна кількість вологи і тепла. В єгипетських гробницях, поряд з муміями фараонів, знаходили зерно злакових, яке пролежало там тисячі років у незміненому стані, але воно проростало після висадки його у родючий ґрунт. Через свою природну протилежність ґрунт став запереченням життя зернятка. Зерно проросло, тобто запустило в собі зміни для збереження даного виду життя. Внаслідок цього виріс колос із певною кількістю подібних зерняток.

Фактично, конкретне зернятко, яке посіяли, перестало існувати, але продовжив своє життя цей вид злакових.

Отже, закон єдності та боротьби протилежностей свідчить про те, що будь-яке утворення, незалежно від свого походження, із моменту виникнення, як окреме конкретне явище, становить протилежність іншим утворенням. Таким чином забезпечується єдність протилежностей. Стан протилежності спричиняє протистояння або боротьбу між утвореннями. Внаслідок цього унеможливується статичність, стабільний стан, незмінність протиставлених окремих утворень.

Саме тому філософія, як і інші форми знання, виникла не лише внаслідок людської допитливості, а й завдяки протистоянню людини природі. Це протистояння змушувало і змушуватиме людство виходити зі стану спокою, змінюватись відповідно до викликів природи, Всесвіту загалом.

Закон єдності та боротьби протилежностей має неабияке методологічне значення. Користуючись знанням цього закону, людина має можливість передбачити та спланувати наслідки своїх дій, прогнозувати наслідки вчинків інших людей, а також економічних, політичних, соціальних чи природних процесів.

У медичній справі цей закон стосується методів діагностування фізичного стану людини, нагляду за лікуванням та одужанням хворого.

Закон переходу кількісних змін у якісні пояснює механізм змін природних утворень, їхній перехід із одного якісного стану до іншого. Цей закон базується на трьох основних поняттях: «якість», «кількість», «міра».

Якість²¹ – це природний стан певного утворення. **Кількість**²² – це параметри, властивості, які забезпечують певну якість. **Міра** – це кількісний показник якості.

Отже, природний стан будь-якого утворення можна означити поняттям «якість». В українській мові поняття «якість» має два значення: побутове і філософське. На побутовому рівні якість – це стан об'єкта, який задовольняє споживача. Скажімо, якісно приготовлена їжа чи гарно пошитий одяг, якісна побутова техніка чи автомобіль, житлова споруда, обслуговування чи, навіть, якісне навчання. Якість у цьому випадку – це певний суспільний стандарт або очікуваний результат. Зрозуміло, що в цьому випадку визначення якості певної речі або дії має суб'єктивний характер. Бо «якісна їжа» комусь може не сподобатись. «Якісна побутова техніка», рано чи пізно, може зіпсуватись. «Якісне навчання чи обслуговування» також мають відносне значення, бо залежать від рівня вимогливості споживача.

У філософському сенсі поняття «якість» має інше значення. Тут якість позбавлена суб'єктивності. Якість, як сказано вище, – це природний стан утворення. Але саме той стан, коли утворення перебуває у межах своєї сутності. Про категорію «сутність» говоритимемо трохи пізніше.

Вище було зазначено, що все перебуває у русі, тобто переживає перманентні зміни. Об'єктивною метою цих змін є самозбереження. Іншими словами, усі зміни є вимушеними, але неминучими. Проте будь-які зміни мають поетапний характер, оскільки відбуваються у рамках можливого, з

²¹ Якість у філософському значенні відповідає на запитання: Який? Яка?

²² Кількість у філософському значенні відповідає на запитання : Скільки?

одного боку, та в наслідок різних за змістом і темпами зовнішніх впливів, з іншого.

Для прикладу оберемо навчання. Воно є процесом змін, які переживає учень або студент. Учень чи студент рухається від незнання до знання, від простого до складного, від одного свого якісного стану інтелекту до іншого. Разом із тим, зміни у знаннях залежать від самого учня чи студента. Якщо їх не спонукають оцінками та стипендією, якщо вони не вмотивовані (тобто не знають навіщо їм навчатися), якщо до всього переліченого вони мають недостатній рівень ерудиції, то процес набуття ними нових знань є вкрай уповільнений. З іншого, тобто із зовнішнього боку, уповільненому навчанню можуть сприяти вчителі, однокласники, однокласники, методика викладання, підручники та інші фактори. Як результат, по завершенні терміну навчання учень чи студент оволодіє незначними знаннями. Але якісні зміни таки відбуваються, бо відбуваються переміни, які призводять до певного сталого, хоча й на певний час, результату.

У протилежній ситуації якісні зміни можуть мати більш значний характер, якщо цьому сприяють зовнішні та внутрішні фактори. Із внутрішніх найсуттєвішим фактором є мотивація, тобто наявність в учня чи студента мети, заради якої вони прагнуть здобути нові знання. Із зовнішніх – умови життя, які вимагають від людини певних знань та вмінь для її виживання.

Друге, на що потрібно звертати увагу – це неминучість поетапності: від стартової до фінішної стадій. Людина, яких би вимог вона не отримувала іззовні, якою б вона не була вмотивованою, не може досягнути запланованої нею освітньої якості за один раз, в одну мить. Лише після завершення певного якісного етапу створюються можливості для наступного. Початкова школа, виконує роль підготовки до навчання у середній школі. Середня школа – як підготовчий етап для навчання у ліцеї. Ліцей – як підготовчий етап для навчання в університеті. Університет – як підготовка до можливої подальшої наукової роботи.

Поетапність змін можна проілюструвати прикладом соціального розвитку людини. Дитинство, юність, зрілість,

старість. Кожний етап у житті людини має різну тривалість, але пов'язаний із здобуттям певного досвіду, який забезпечує перехід до наступного якісного етапу соціального існування.

Перехід від одного рівня якості до наступного, тобто поетапність, пов'язаний із кількісними змінами (процесами). У наступній темі, присвяченій системному методу дослідження, тему впливу кількісних змін на якісні описано дещо детальніше. На цьому етапі ознайомлення із законом кількісних та якісних змін важливо усвідомити, що нова якість не може виникнути без належних, відповідних внутрішніх трансформацій. Загалом, можна скористатись формулами: кількість визначає якість, натомість якість визначає, точніше фіксує певну кількість. Певна якість відповідає адекватній кількості. Певна кількість не виходить за межі певної якості.

Внутрішні параметри природного утворення визначає його якість, яка не є і не може бути безвідносною. Натомість утворена якість диктує та робить можливими певні кількісні параметри. Наприклад, для набуття кваліфікації лікаря потрібна певна кількість знань та вмінь. Для вдосконалення лікарської кваліфікації потрібні додаткові знання та вміння. Людина не може почуватись здоровою, якщо якісь її внутрішні органи, чи навіть один орган, не є здоровим.

Наступне, на що варто завжди звертати увагу – це на зворотність та невідворотність кількісних змін, які призводять до утворення нової якості. Зворотність та незворотність забезпечуються природним станом, який позначається поняттям «міра». Якщо кількісні зміни не досягли певного стану, процес змін може або вкрай уповільнитись, або частково повернутись до висхідної позиції.

Для прикладу можна взяти захворювання людини. Негативні зміни в організмі, раніше цілком здорової людини, можуть відбуватись неквапливо, в міру її загального фізичного стану та зовнішніх негативних впливів. У певний період накопичення певної кількості негативних факторів людина може не помічати якихось своїх фізичних розладів. І так триває до утворення, так званої, критичної маси, або

досягнення міри. Тоді невідворотного характеру набуває вплив негативних факторів на фізичний стан людини. Це та ситуація, коли хвороба починає перемагати, коли організм не може чинити їй рівнозначний опір. Такий стан пов'язаний не лише із суб'єктивними відчуттями хворого, а й із невідворотністю виникнення певного стану захворювання. Після досягнення певної міри кількісних змін людина потребує вже не профілактичних, а активних лікувальних заходів.

Інший приклад наростаючої поетапності – вивчення іноземної мови. Це особливо важко дається тим, хто не знає жодної іншої мови, крім рідної та приступає до вивчення нерідної мови у дорослому віці. Попри мотивацію вивчити іноземну мову, засвоєння гальмується досвідом спілкування рідною мовою. На початковому етапі, до досягнення міри, особа, інтуїтивно, намагається підкорити іноземну мову рідній: розмовляє іноземними словами, будуючи речення за правилами рідної мови. Поступово людина набуває досвід конструювання речень за іноземною мовною традицією, що пов'язано із розумінням тексту не через рідну мову, а безпосередньо.

У життєвій практиці людини **закон переходу кількісних змін у якісні** підказує критерії планування та контролю виконаного або досягнутого. Цей закон дає методологічні підказки у передбаченні порядку будь-яких суспільних або природних подій. У медичній практиці – це усвідомлення причинності захворювання, його складності, темпів розвитку або одужання.

Закон заперечення заперечення розкриває логічний порядок будь-яких змін, розвитку, прогресу чи регресу. Цей закон вказує на те, що «старі», усталене зберігається доти, доки не вичерпано усі його життєдайні ресурси. Навіть, поранене кóлючим предметом серце певний час продовжує працювати. Старі звички та традиції керують свідомістю народу тривалий час, попри їх часову абсурдність. Своє майбутнє майже кожна людина уявляє на основі набутого нею в минулому досвіду (особистого чи інших людей). Людина може вивчити сотні біографій видатних, як на її

думку, людей, але ніколи не зможе повторити їх життєвий шлях із точністю один до одного, бо на кожному кроці повторюватиме саму себе.

Людина, як і все в природі, не може вийти за межі себе. Тому мудрі радять не копіювати життя інших, яким би успішним воно не здавалося, а розвивати в собі все те, що веде до успіху.

Закон заперечення заперечення акцентує увагу на тому, що будь-який розвиток, насправді, є саморозвитком. Саморозвиток здійснюється у межах внутрішніх ресурсів природного утворення, якими б не були зовнішні вимоги чи провокації, як би не спонукали до більш прискореного та радикального руху.

Схематично дія закону заперечення заперечення позначається трьома етапами, які в категоріальному відображенні є «тезою», «антитезою», та «синтезом».

Процес стартує з «тези», первинного стану речі, або явища. Будь-яка «теза» неминуче зустрічається із «антитезою» – своєю протилежністю, інколи навіть антиподом й упротистоянні з нею досягає внутрішнього «синтезу» через – поєднання своїх старих властивостей з новонабутими. «Синтез» символізує утворення нової якості, якщо оцінювати процес із точки зору закону діалектики переходу кількісних змін у якісні.

Візьмемо для прикладу вчорашнього школяра, котрий стає студентом певного вищого навчального закладу. В нових умовах навчання та спілкування із викладачами чи однокурсниками він – «теза» опиняється в середовищі, яке відповідає «антитезі». Тобто яке є протилежним тому, що було в школі. Антитеза спричиняє кількісні зміни у вчорашнього школяра: він отримує інші, нові теоретичні знання, інший, на відміну від спілкування із шкільними вчителями, досвід спілкування із викладачами, інший досвід від спілкування з однокурсниками, можливо, інший досвід від проживання в нових умовах, в іншому місті.

Однак, всі зміни відбуваються і можуть відбуватись лише в рамках свідомості конкретної людини. У нашому випадку – колишнього школяра. Колишній життєвий досвід та знання

так просто не втрачаються. Дещо залишається актуальним назавжди. Якщо припустити таку втрату, то це означатиме, що людина втратила свою сутність, що є неможливим ані в теоретичному, ані практичному сенсі. Саме це доводить закон заперечення заперечення. На певних етапах студентського життя відбуваються якісні зміни, які є синтезом «тези» й «антитези». Тобто народжується нова якість у рамках певного сущого.

За допомогою закону заперечення можна дослідити процес захворювання. «Теза» – фізичний, психологічний стан людини напередодні набуття недуги. «Антитеза» – фактори, які активно впливають на початковий фізичний стан людини: віруси, бактерії, фізичне або психологічне виснаження, неповноцінне харчування, переохолодження тощо. Разом «теза» та «антитеза» дають «синтез» – розлад у рамках фізичних можливостей людини. Це доводить, що при однаковій інтенсивності негативних впливів на організми різних людей, результат залежить не лише від негативних факторів, а й від попереднього фізичного та психологічного стану конкретної особи.

Категорії діалектики.

Категорія – це визначення суттєвих ознак конкретного явища або речі. Категорія, або поняття може виражатись одним або кількома словами. Іншими словами – розмова, дослідження чи осмислення будь-чого може мати продуктивний характер лише в тому випадку, якщо слова застосовуються не в емоційному сенсі, не для зв'язки вигуків, а для чіткої фіксації, означення того, що обговорюється та того, за допомогою чого обговорюється.

Із предметно осмислених слів людина створює власну «картину» об'єктивного, тобто незалежного від неї Світу. Ця «картина» може відповідати або не відповідати об'єктивній дійсності. Все залежить від ставлення до кожного слова в цій «картині». Слово – як образ, як зафіксована інформація. Слово в контексті обговорення не може бути двозначним, тим більше – незначущим. Саме завдяки предметній

конкретичі та однозначності певні слова набувають сенсу категорії.

Діалектика накопичує та несе знання про події, відносини між окремими природними утвореннями, що впливає із характеристики трьох законів діалектики. Саме це вимагає від категорій чіткості й незмінності в процесі осмислення дійсності. Звісно, що конкретність, предметність та незмінність залежать від того, хто використовує слова та категорії, – людини – від її зосередженості та логічної дисципліни. У наступній темі, в частині «Основні закони логіки» поговоримо про це докладніше.

Сутність – явище.

Ці та наступні категорії є своєрідними дихотоміями²³. Є протилежності в рамках одного цілого. Або різне і однакове одночасно. Приблизно так, як біле – чорне, як два окремі прояви кольору. Кожен із кольорів підкреслює особливість іншого. Добро і зло – як два протилежних ставлення до дійсності в рамках певних критеріїв її оцінювання. Верх – низ, довге – коротке, тепло – холод та ін.

Сутність.

Категорія «сутність» відповідає на запитання: «Що?», «Що є?»

Сутність не існує сама по собі. Сутність – це властивість, носієм якої є певні природні й штучні утворення. Відомо, що Всесвіт складається із окремих природних утворень. Усі утворення, так чи інакше, пов'язані між собою. З іншого боку, кожне утворення можна розглядати, як конкретний варіант існування Всесвіту, що забезпечує йому *його окреме буття*. Якщо внаслідок протистояння утворень, у певних для них умовах, якийсь із них зникає, то на його місце приходять інші, більш досконалі.

Якщо утворення протистоять один одному, то це означає, що вони є неоднаковими. Однакове не може протистояти одне одному. По-друге, за умови ідентичності утворень, в несприятливих для них умовах, вони зникають усі разом.

²³ Дихотомія – слово грецького походження. Означає «ділення» або «розрізання навпіл».

Неоднаковість має природний сенс. У той же час, неоднаковість чи відмінність становлять сутність кожного утворення, кожного предмету. Предмет існує тому, що він відрізняється від усіх інших предметів. Іншими словами, сутність є властивістю, яка, в силу своєї неповторності, забезпечує існування кожного природного і, навіть, штучного утворення.

По-друге, з точки зору життєвої протяжності утворення та його сутність є тотожними. Як було сказано вище, утворення не існує поза сутністю, а сутність поза утворенням є абсурдною. Тому будь-яке утворення може змінюватись лише в рамках своєї сутності. Вихід за її межі означає загибель утворення, через втрату (загибель) сутності. Утворення може набути іншу сутність, але це вже інше утворення.

Для прикладу, в історії людства, траплялись медики, котрі заради власного задоволення ставили експерименти над людьми, які неминуче спричиняли смерть піддослідних. Тобто одна і та сама людина, яка перед тим була лікарем, складала клятву Гіпократу, втрачала сутність медика і набувала сутність садиста. Ставши садистом, людина не може повернути собі своє медичне минуле.

Одужання людини також пов'язано із втратою нею сутності хвороби.

Явище – категорія, яка визначає багатогранність сутності. Якщо притримуватись думки, що усі утворення неодмінно контактують один із одним, що спосіб контактування залежить від сутностей контактерів, то для кожного із утворень інше стає певним явищем. Іншими словами, сутність речі чи утворення виражається щодо іншого утворення якимось одним, а не всіма проявами. Для прикладу, левиця є небезпечним хижаком для інших тварин, але турботливою мамою для своїх малолітніх дитинчат. Коли дитинчата підрастають, набувають мисливської спритності, левиця поводить з ними так, як з іншими дорослими левачами.

Одна і та ж інфекційна хвороба, залежно від фізичного стану її носія, може проявлятися у найрізноманітніший спосіб. Чимало людей планети «перехворіли» на Covid-19 безсимптомно. Хтось взагалі зумів уникнути цієї хвороби, попри перебування серед хворих на Covid. Для когось все закінчилося втратою життя.

Встановити сутність утворення – складна задача. Натомість наблизитися до неї можна через систематизацію явищ, які вона спричиняє.

Причина – наслідок.

Причина.

Категорія «причина» відповідає на запитання: «Чому?», «Чому сталося так, а не інакше?», «Чому це взагалі сталося?»

Загалом категорія «причина» метафорично пояснюється так: ніщо не виникає з нічого й не зникає безслідно. Об'єктивно, причина – це певний стан речей, утворення, яке продовжує своє існування в іншій якості. Фактично, йдеться про збереження сутності певного утворення через зміну його якісного стану. Людина буде хворіти доти, доки не зміцнить до належного рівня свій імунітет. Людина нізащо не розв'яже задачу, якщо не застосує відповідний до задачі спосіб мислення, тобто не змінить спосіб розв'язання на адекватний задачі.

Одне і те ж саме буде щоразу повторюватися, якщо незмінним залишається колись сформований порядок речей. Для того, щоб після зими не настала весна, потрібно змінити траєкторію обертання Землі. За наявною траєкторією руху щоразу відбуватимуться зміни пір року у звичному порядку.

Наслідок – це продовження існування певної сутності, але в іншій якості. Зміна якості зумовлюється впливом зовнішніх, щодо цієї сутності, утворень. Тому певного наслідку можна уникнути, лише усунувши його причину.

Форма – зміст.

Форма – це діалектична категорія, яка визначає певний спосіб організації окремих речей чи утворень у Всесвіті.

Ніщо не існує саме по собі, навіть, якщо воно наділене своєю сутністю, тобто являє собою неповторність. Кожна елементарна частка, бодай на лічену мить, вступає до якихось мікроконгломератів. Рухомі атоми складають молекули. Молекули можуть бути основою органічних і неорганічних речовин. У суспільстві окремі люди об'єднуються у родини, професійні, національні, релігійні та економічні групи. Ці групи складають населення країн (держав). Держави об'єднуються у міждержавні союзи, блоки.

Будь-яке природне або суспільне об'єднання будується із окремих самотійних часток або представників, але обов'язково визначеним способом, який забезпечує внутрішню комунікацію та спільне протистояння іншим небажаним формам.

Отже, категорія «форма» у філософському значенні – не є поясненням декору, художніх особливостей мистецького твору та інших продуктів людської діяльності попри те, що художнє розуміння форми дещо збігається із природною її реалізацією.

Форма у природі має об'єктивні причини виникнення та руйнування. Натомість в художніх творах форма – мистецький винахід, метою якого є створення виразного образу. Це може бути в образотворчому мистецтві, в художній літературі, в композиторстві тощо. Митець або самотійно вигадує певну форму, якої надає своєму твору, або використовує винаходи інших митців.

У природі, як і в суспільстві, форма виникає внаслідок впливу зовнішніх чинників на складові частини майбутньої форми. У певний період часу, у визначених об'єктивних умовах складникам форми, так би мовити, вигідно в чомусь відповідати певній Формі. Наприклад, усі парно і непарнокопитні – стадні тварини. Ця особливість обумовлюється тим, що перебування їх у стаді гарантує кожному фізичне виживання та продовження роду. Людина також є у чомусь стадною або суспільною. Проте перебування особи в певній спільноті обмежує її можливості та, навіть, права. У той же час, забезпечуючи розвиток та виживання. Іншими словами, тварини та люди, за формою

організації свого життя, є стадними або суспільними. Кожна тварина, кожна людина – носій цієї форми існування.

Форму не можна ототожнювати із категорією «якість». Її варто розглядати крізь зміст категорії «якість» лише з точки зору її збереження у попередньому стані або руйнації.

Зміст – діалектична категорія, яка визначає склад форми.

Причиною утворення форми є певна природна конгломерація, яка складається із конкретних одиниць. Усі представники форми можуть їй відповідати, або вступати в суперечку з нею, тобто із правилами її існування. Наприклад, молодий самець у стаді, який вирішив перебрати на себе владу, мусить довести свою фізичну перевагу над чинним головним самцем. Відбувається двобій. Хтось із двох перемагає. Але спосіб вирішення конфлікту відбувається у рамках логіки форми – вождь має бути один. Інакше стадо дезорганізується, через це ослабне і може загинути.

У людей все набагато складніше. Люди можуть повставати проти форми організації їхнього життя. У разі перемоги повстанців утворюється інша форма організації. Стара форма може зруйнуватись також внаслідок зміни змісту. У спільноті з'являється критична маса людей з іншими поглядами на організацію життя, а тому за деякий час, за допомогою реформ, вони можуть усунути стару форму і встановити нову.

Важливим тут є те, що у Всесвіті немає нічого не оформленого.

По-друге, об'єктивним призначенням форми є певний спосіб стабілізації ситуації. Дуже активні зміни – природні на рівні мікрокосмосу. Чим більш складні утворення з'являються у Всесвіті, тим триваліший час вони повинні перебувати у відносно незмінному стані. Якщо природа цього не може забезпечити, то така макроформа приречена на загибель.

У медицині «форма – зміст» виявляється у методах діагностування та лікування. Якщо накопичуються нові знання про людину, її хворобу, тобто змінюється зміст, то з'являються нові форми лікування та діагностування.

Закономірність – випадковість.

Закономірність – діалектична категорія, яка визначає неминучість та конкретність дії певного утворення, за умови набуття ним якоїсь форми. Наприклад, у законі про перехід кількісних змін у якісні відзначається утворення нової якості при перевищенні міри кількісних змін. Можна простежити це у біології: фізична смерть організму настає при зупинці серця на певний час та за відсутності інших можливостей забезпечити кровообіг. Це можуть бути фізичні зміни в організмі людини при досягненні нею певного віку. В механіці це виглядає так: помітним стає рух води при виникненні щонайменшого нахилу поверхні, на якій знаходиться вода. В суспільстві це може простежуватися у невдоволенні людей, за умови суттєвого та тривалого погіршення умов їхнього життя. В економіці виявляється у зростанні ціни на товари, за умови певного перевищення грошової маси над товарною.

Кожний закон природи є проявом закономірності.

Випадковість – діалектична категорія, яка у своїй суті є тотожною за значенням категорії «закономірність». Протиставлення «випадковості» до «закономірності» виражається у протистоянні двох самостійних закономірностей, одна з яких є випадковістю щодо іншої. В об'єктивному процесі випадковість або уповільнює реалізацію закономірності, або, навіть, унеможлиблює. Методологічне значення категорії «випадковість» полягає в усвідомленні будь-якого процесу не у вигляді однолінійного дійства, а процесу, на який впливають певні фактори, сторонні цьому процесу.

Внаслідок цього зумовлений процес може досягнути очевидної мети частково або зовсім не досягнути. Своєчасно та фахово надана людині допомога при гострому серцевому нападі рятує її від фізичної смерті. Протипожежні заходи можуть врятувати об'єкт від знищення пожежею. В економіці своєчасні дії, спрямовані на підтримання фінансової стабільності, рятують країну чи комерційну організацію від економічного розорення.

Категорія «випадковість» заперечує фаталістичне розуміння дійсності у природі та суспільному житті.

Можливість – дійсність

Можливість – це діалектична категорія, яка означає ймовірність досягнення певного результату. Фактично, йдеться про ймовірність переходу причини у наслідок. З іншого боку, діалектика можливості й дійсності розкриває деякі аспекти діалектики «закономірності – випадковості».

Іншими словами, ніщо не може здійснитись, якщо на те немає відповідних умов та причин. Дерево не може вирости, за умови відсутності в землі поживних речовин, через брак вологи чи за наднизьких температур. Людина ніколи остаточно не одужає, або не захворіє, якщо на те не буде певного комплексу причин або можливостей. Людина не зможе здобути освіту, якщо не матиме для цього належних можливостей: вільного для навчання часу, вчителів, джерел навчальної інформації або, навіть, за відсутності бажання вчитись. Будь-яка можливість має ймовірний характер.

Дійсність – це реалізована або припинена можливість. Перехід від можливості до дійсності у природі не є однолінійним, тому можливість може реалізовуватись частково. Людина, для прикладу, не отримала освіти, яку могла отримати, через відсутність адекватного уявлення про результат навчання. Особа прагнула здобути диплом про освіту, але не знання, які їй міг забезпечити обраний навчальний заклад. Генетично людина могла прожити довгі роки, але рано померла через шкідливі звички. Дуб у лісі виріс маленьким і кривим, бо проріс у затіненій ділянці гаю.

Якщо випадковість потребує додаткового осмислення та попереднього встановлення, то дійсність, як результат, є очевидною.

Загальне – одиничне (конкретне)

Загальне – діалектична категорія, яка вказує на наявність спільних властивостей у цілого ряду фізично окремих природних або штучних утворень. Для прикладу: береза, пальма, смерека – це дерева; жінки, чоловіки,

спортсмени, науковці, архітектори, злодії – є людьми; повідомлення, новина, розповідь – це інформація; натуральна віспа, поліомієліт, грип, холера, чума, жовта гарячка – інфекційні хвороби.

Загальне не існує саме собою, окремо від усіх природних та штучних утворень, а лише у вигляді спільної властивості. Як, скажімо, ліс, екологічна система, хвороба, людина, тварина, природа та ін.

Одиничне (конкретне) – це діалектична категорія, яка означає певне природне або штучне утворення, що є носієм загальної властивості. Приклади одиничності (конкретності) наведені у попередньому абзаці.

Категоріальна пара «загальне–одиничне» має безпосереднє відношення до «форми» й «змісту». Якщо «форма–зміст» розкривають логіку або об'єктивну послідовність утворення певних конгломерацій, то «загальне–одиничне» – мають виключно методологічний (пізнавальний) характер.

Запитання для самоконтролю:

1. Як виникла діалектика і що вона значить для людства?
2. Що таке закон діалектики?
3. Яке природне явище розкриває діалектичний закон єдності та боротьби протилежностей?
4. Що слід вважати протилежностями і в чому може полягати їхня єдність?
5. Чому закон єдності та боротьби протилежностей є універсальним?
6. Яке природне явище розкриває закон переходу кількісних змін у якісні?
7. Що означають категорії «якість» та «кількість»?
8. Чому у процесі переходу кількісних змін у якісні необхідним етапом є міра?
9. Чи можливим є зворотній перехід від якісних змін до кількісних?
10. Яке природне явище розкриває закон переходу кількісних змін у якісні?

11. Яке природне явище розкриває закон заперечення заперечення?
12. Що означають поняття «теза», «антитеза», «синтез»?
13. Яке природне явище розкриває категоріальна пара «сутність – явище»?
14. Чи можливим є використання категорій «сутність – явище» у медицині?
15. Яке природне явище розкриває категоріальна пара «причина – наслідок»?
16. Чи можливим є використання категорій «причина - наслідок» в медицині?
17. Яке природне явище розкриває категоріальна пара «форма – зміст»?
18. Чи можливим є використання категорій «форма – зміст» у медицині?
19. Яке природне явище розкриває категоріальна пара «закономірність – випадковість»?
20. Чи можливим є використання категорій «закономірність – випадковість» у медицині?
21. Яке природне явище розкриває категоріальна пара «можливість – дійсність»?
22. Чи можливим є використання категорій «можливість – дійсність» у медицині ?
23. Яке природне явище розкриває категоріальна пара «загальне – одиничне (конкретне)»?
24. Чи можливим є використання категорій «загальне – одиничне (конкретне)» в медицині?

Тема 3. Методологія

- **Загальна характеристика**
- **Системний метод дослідження**
- **Структурно-функціональний метод дослідження**
- **Дедукція – індукція**
- **Аналіз – синтез**
- **Компаративний метод дослідження**
- **Історичне – логічне в дослідженні дійсності**
- **Основні закони логіки**

Загальна характеристика

У першій темі цього посібника, присвяченій предмету філософії, було зазначено, що філософія, як окрема форма знання виконує методологічну функцію. Методологія – це вчення або теорія побудови й застосування методів дослідження дійсності. Необхідність такої теорії зумовлена тим, що будь-яка практична чи дослідницька справа здійснюється за певним методом (способом, технологією). Ніщо не може здійснюватись хаотично, оскільки невпорядкована дія ніколи не приведе до запланованого результату. Людина може сама розробити метод виконання, але здебільшого використовує вже готові зразки.

Методам підпорядкована будь-яка діяльність. Метод може мати рекомендаційний, коли йдеться про вибір способу виконання, або імперативний²⁴ (обов'язковий) характер. Скажімо, правила дорожнього руху мають здебільшого імперативний характер, тобто водій повинен діяти саме так, як вказано в офіційних правилах, а не інакше. Методи в електротехніці, в роботі з небезпечними матеріалами також мають виключно імперативний характер.

Вироблення методу щодо дії для досягнення певної мети є пізнавальним актом. Але, якщо при цьому метод виробляється на основі обмеженого досвіду чи знань, то він може виявитися неефективним або малопродуктивним і навіть шкідливим.

²⁴ Імперативне правило чи наказ є таким, що не передбачає заперечення або виконання в інший спосіб.

Отже, для вироблення або добору методу потрібні спеціальні знання, носієм яких є методологія. Методологія, як і метод (методика) є складовою знання, оскільки містить певну інформацію, а також сприяє досягненню чергового етапу в дослідженні об'єктивної дійсності.

Системний метод дослідження. Для початку потрібно встановити, що таке система. З приводу цього поняття є чимало різних визначень та уявлень. Часто-густо поняття «система» накидають на природні чи суспільні явища, яким більш відповідають поняття, типу «конструкція», «об'єднання», «нагромадження» та ін.

У буквальному та методологічному сенсі **система – це взаємодія певних елементів, суб'єктів, предметів, явищ, що спричиняється їх певною однорідністю та взаємозалежністю у процесі самозбереження та розвитку.**

Якщо керуватись цим визначенням, то до класу понять «система» не потрапляють системоподібні утворення, скажімо, мотор автомобіля, годинник, нагромадження будівельного сміття та ін. Кожен предмет у купі будівельного сміття має якесь відношення до будівництва, але бути чи не бути в будівництві залежить не від цього предмету, а виключно від будівельника або його власника. Людина може скористатись цим предметом, а може викинути на звалище. На звалищі чи у споруджуваній конструкції будівельний предмет однаковою мірою зберігає свою суть.

Деталі годинника чи автомобільного мотора також існують самі по собі й поєднуються в єдину конструкцію завдяки людині. У цих деталях немає внутрішнього потягу до самозбереження, до розвитку, бо це або просто метал, або пластик, або дерево, або будь-який інший матеріал.

На це слід звертати увагу, оскільки на побутовому рівні людям притаманно називати системою свої технічні конструкції. Ба більше, ці конструкції можуть стосуватись не лише фрагментів виробництва чи природи, а й людських спільнот.

Будь-яке стає зібрання людей стає системою лише в тому випадку, якщо життя та майбутнє кожної особи

залежить від інших людей у цьому зібранні. Тому зібрання на дискотеці, гостей на весіллі, людей на демонстрації – це просто зібрання людей, але це не система. Навіть у черзі до каси люди не становлять систему. Це лише тимчасова, упорядкована група людей, яка виникла через однаковість їх мети – придбати квиток.

Найбільш доступним прикладом системи є будь-який біологічний організм. Організм тварини, людини та, навіть, одноклітинної істоти.

Які тут є системні ознаки?

1. Множинність елементів у рамках чогось єдиного, цілого. Просторовий показник. Організм (наприклад, людини) складається із певної кількості різного роду органів.

2. Одночасне існування усіх елементів. Часовий показник. Усі органи формуються до моменту народження людини чи тварини.

3. Наявність лише тих об'єктів та предметів, які працюють на всі інші елементи цієї системи. В організмі людини чи тварини немає жодного органу, який не бере участі в забезпеченні його (організму) життєдіяльності.

4. Чіткий функціональний розподіл між елементами системи. Тобто відсутність дублюючих елементів. Можуть існувати лише ті елементи, які, у крайньому випадку, мають здатність частково замінювати втрачений елемент. Усі органи людського організму виконують виключно одну свою функцію. У певних випадках окремі органи можуть частково компенсувати втрачений орган системи. При цьому слід зважати на те, що вразі втрати слуху через хворобу слухових органів, посилюється зір, але не через самі органи зору, а завдяки переналаштуванню роботи мозку. Те саме відбувається у разі часткової або повної втрати зору через травму чи хворобу органів зору.

5. Наявність елементів із координаційною функцією. Координація – це узгодження дій різних елементів. Відсутність координації спричиняє функціональний розлад, що можна побачити при травмі головного мозку, внаслідок чого, наприклад, порушується координація роботи кінцівок. Координаційну функцію в людському організмі виконує мозок, а загалом – нервова підсистема загальної біологічної системи людини.

6. Наявність здатності виявляти «чужі» елементи чи речовини. У межах організму цю функцію виконує імунітет – відторгненням інородних тканин чи речовин. Кожний знає, що якщо людині перелити кров не відповідної групи, то це може мати для неї фатальні наслідки. Так само загальновідомим є те, що далеко не всі органи приживаються в організмі при трансплантації, у тому числі шкіра, кісткова тканина тощо. Відомим є феномен негативної реакції організму на певні фармакологічні препарати і навіть напої та продукти харчування. У такий спосіб система захищає себе. Все, що не відповідає її коду, зчитується нею як чуже і вороже.

7. Здатність вдосконалюватись із міркувань реагування на зовнішні зміни, частина яких може мати загрозливий характер. Іншими словами, здатність розвиватись, змінюватись із метою виживання та самозбереження. Найяскравіше це демонструють мікроорганізми та віруси. Для цього досить згадати мутації збудника туберкульозу та цілого класу вірусів. Змінюваність в рамках сущого є загально-природним явищем. У природі зникає лише той вид життя, який втратив здатність щоразу змінюватись й пристосовуватись.

До сказаного вище слід додати, що, скажімо, кожна частина організму поза своєю системою є лише біо-хімічним явищем, не здатним забезпечити власне біологічне існування. Із цього не важко зробити висновок, що суть системи полягає

у створенні особливого просторового середовища для життя та розвитку.

У цьому контексті цікавим є приклад із традицій покарання людини за негідний вчинок у далекі часи. Людину не вбивали, не ув'язнювали. Її виганяли з племені чи міста-поліса. Тобто таким чином право на вбивство передавалось чужинцям. Давньогрецькому філософу Сократу²⁵, визнаному судом Афін «негідником», запропонували зробити вибір між добровільним прийняттям отрути та вигнанням із міста. Сократ обрав отруту.

На біологічному рівні це менш помітно, проте добре видно на екологічному. Наприклад, такі екосистеми, як ліс, болото, степ, тундра та ін демонструють одну дуже чітку тенденцію. А саме: ніщо у світі не існує саме по собі, бо не може існувати на самоті. Все конкретне живе лише через взаємодію з іншими формами життя. Як, скажімо, бджоли можуть існувати лише у взаємодії з квітучими рослинами та деревами, і навпаки.

При тому, що ці взаємодії мають обмежений та регламентований характер. Тому в природному лісі та, навіть, штучно висадженому саду уживаються лише окремі види дерев чи кущів. Цим вкотре підтверджується думка про те, що система – це не людський винахід, це стійке природне явище. У північно-західній частині України не ростуть пальми не тому, що їх тут не висаджують, а через відсутність відповідної їм екосистеми – клімату, ґрунту та інших рослини.

Будь-яка людська спільнота є прикладом системи, якщо вона демонструє стійкість і невразливість. Це традиційна родина, громада, спортивний клуб, колектив медиків, лікувальна установа, навчальний заклад, нація, держава, міжнародне товариство й, навіть, кримінальне угруповання.

Суспільні системи у своєму об'єктивному вираженні нічим не відрізняються від екологічних чи біологічних або фізичних систем. Загальні принципи і правила є універсальними. Різниця лише в тому, що людина здатна усвідомлювати правила формування системи й свідомо

²⁵Сократ – давньогрецький філософ (469—399 до н. е.), один із засновників європейської філософії.

вживати заходів із її утворення та збереження. А ще різниця полягає в тому, що особа здатна створювати системи, в яких частина людей може перебувати у пригніченому, безправному становищі. Хтось у такій системі може мати все для свого розвитку, а хтось – позбавлений найелементарнішого. У живій, але не людській природі, такого немає. Тут пропадає лише те, що не вписується у систему.

Системи перебувають у відносинах поміж собою. В результаті цього вони можуть зливатись, утворюючи єдину однотипну систему. Це трапляється у тому випадку, коли одна є більш потужнішою, жвавішою відносно іншої, яка, відповідно, є слабшою. Фактично йдеться про знищення системи системою. Вірусна система може знищити систему людського організму, що спричиняє його смерть. Організм людини може виявитись потужнішим від вірусів. Сосновий ліс, як певна екосистема, може знищити листяний ліс, тобто іншу екосистему.

Системи можуть об'єднуватись, утворюючи третій варіант свого існування – конвергенцію. Прикладом може бути мішаний ліс. У медицині – це певні патології після активної фази захворювання. В історії культури – це об'єднання грецької та римської культур в епоху пізньої Римської імперії. Це поширення римського права у містах середньовічної Європи. Це повернення християн середньовіччя до вчення «язичників»: Платона, Аристотеля та ін. Утворення третього окремого варіанту не означає знищення базових форм. Людина може звільнитись від важкої форми захворювання, але не повернутись до повного одужання, тобто до колишньої норми. У рамках античної культури продовжувала своє окреме існування грецька культура. У середньовічній Європі поряд із римським правом продовжувало існування звичаєве право.

У третьому випадку системи назавжди можуть лишатись непримиренними та ворожими. Демократія та диктатура. Гуманізм та тиранія. Природний фізичний стан людини та інфекція.

Системний метод полягає в здійсненні оцінки стану певного предмету чи явища лише в сукупності з іншими предметами і явищами, які мають відношення до забезпечення його існування. Тобто ми розуміємо, що ніщо не існує саме по собі, не пов'язане з іншим. Якщо ми знаємо, що це «інше» може позитивно або негативно впливати на предмет нашого дослідження, то існує нагальна необхідність дослідити предмет в усій повноті його зв'язків із іншими близькими предметами та явищами. Скажімо, повне комплексне обстеження людини з приводу встановлення причин розладу здоров'я. При більш ретельному підході слід зважати не лише на біохімічні фактори, а й на причини соціального, культурного, релігійного, економічного походження, які можуть виражатись у психологічному й навіть психічному стані людини.

У цьому сенсі Східна, точніше Тибетська медицина, відрізняється від європейської. Тибетські медики не беруться лікувати якийсь один орган людського організму. Лікують усе тіло, весь організм, вкупі з психікою цієї людини.

Структурно-функціональний аналіз. Усе, навіть найпростіше, має свою будову. Тобто ніщо не зводиться до неподільного. Метал, з якого зроблений ланцет, складається із молекул. Молекули – із атомів. Атоми – з елементарних часток. Елементарні частки так само існують на іншій якійсь, нехай невідомій людству, основі.

Людський організм складається з клітин. Клітини – з певних сталих речовин. Речовини – з молекул. Молекули – з атомів. А далі те саме, що й із ланцетом.

Давні філософи звертались до теми будови Космосу саме з метою з'ясувати, чому і як в ньому відбуваються ті чи інші процеси. Релігія пояснює процеси у Всесвіті «Божим провидінням», тобто усе живе і діє відповідним чином, внаслідок попереднього передбачення його творця. Філософи потребували більш конкретних відповідей.

Іншими словами, усе у Всесвіті має свою будову або структуру. Будь-яка структура є функціональною²⁶. У цьому полягає її природний сенс. Для прикладу можна звернутись до такого штучного утворення, як ручна чи електрична м'ясорубка. Вона складається із певної кількості, допасованих одна до одної деталей. Форми деталей, матеріал, з якого вони виготовлені, сконструйовані так, що забезпечують дію, або функцію із подрібнення певних харчових і нехарчових речовин.

Подрібнення має відповідний характер, форму, але, загалом, структура м'ясорубки протистоїть опору цих матеріалів. Разом із тим слід звернути увагу на те, що м'ясорубка – однофункціональна. Це зумовлено її структурою. За допомогою м'ясорубки неможливо переглянути будь-який телеканал, прослухати якийсь радіоканал, або використати як пілосос чи праску.

Іншим прикладом штучної однофункціональної структури може слугувати двигун автомобіля. Він має непросту будову, яка забезпечує функцію протистояння гравітації. Завдяки двигуну автомобіль може рухатись навіть вгору.

Людський, як і будь-який тваринний організм, – природна структура, що забезпечує його багатофункціональність. За умови змін структури організму через його захворювання, порушується й функціональність. Функціональні порушення визначаються неадекватністю протистояння або контактування організму із навколишнім середовищем.

Отже, структура породжує (спричиняє) конкретну функцію. Натомість, функція передбачає відповідну собі структуру. В пізнавальному процесі за структурою можна визначити дії (функції), за функціями – структуру.

²⁶ Слово «функція» має багато значень. Все залежить від того, у межах якої форми знання це слово використовується. У цьому випадку, функція – це дія, спричинена певним природним або штучним утворенням щодо іншого природного або штучного утворення.

Дедукція – індукція

Дедукція²⁷ – метод, який використовують усі, хто про нього знає і хто не знає. Формально – це оцінювання чогось конкретного через загальне, до чого може належати або не належати визначений предмет чи явище. У дедуктивному дослідженні застосовується формула: від загального до конкретного.

До цього методу безпосереднє відношення має діалектична категоріальна пара «загальне – одиничне». Із цієї пари відомо, що будь-яке конкретне природне утворення має властивості й ознаки, що споріднюють його з іншими природними утвореннями. Скажімо, орангутан – це мавпа. Мавпа – це примат. Значить орангутан – це примат або мавпа. Усі орангутани є приматами, натомість деякі примати є орангутанами. У кожному орангутані є щось анатомічне, фізіологічне, психологічне, що притаманне кожному примату, навіть лемуру.

У кожного дерева є щось, що споріднює його з іншими деревами. У кожній трав'яній рослині є щось, що споріднює її з будь-якою іншою трав'янистою рослиною. Наприклад, пирій має спільне із бамбуком, але суттєво відрізняється від дуба чи баобаба.

Тому, якщо знати загальні характеристики чи ознаки, то не складно встановити, чи має якість утворення або подія відношення до певного утворення або події, чи не має.

Герой детективів Конан Дойля, Шерлок Холмс, використовував дедуктивний метод. Це виражалось у тому, що до кожного сліду злочину Холмс подумки прикладав певний шаблон або стереотип. В одній із історій про Холмса розслідувалось вбивство. Під час проведення слідчих дій поліцейські виявили на місці злочину, біля вбитого цілком викурено сигару. Поліцейськи зробили висновок, що сигара належала вбитому, який любив палити сигари. Натомість Холмс відкинув цю версію, пояснивши це тим, що особа, яка наче випалила цю сигару має великі й густі вуса. Якби цю сигару викурих цей чоловік, то він би обсмалив свої вуса.

²⁷ Дедукція – слово латинського походження, deductio – виводжу, підсумовую

Натомість вуса потерпілого виявились неушкодженими. Отже сигару викурив хтось інший – вирішив Холмс.

Загалом Холмсу за загальну ознаку могли слугувати: захоплення людини, сліди на тілі, які лишають певні професії, вага, зріст, звички та ін.

Медики також здебільшого вдаються до дедуктивного методу. Первинний діагноз вони ставлять на основі знань про симптоми тієї чи іншої хвороби. Проте практика доводить відносні можливості дедуктивного методу. Навіть у випадку з вусами з роману Конан Дойля. Людина може випалити сигару до кінця, не пошкодивши вуса, якщо вони є накладними. Пошкоджені сигарою вуса можна зголити та замінити їх штучними.

Щоб приховати свій зріст, злочинці використовують взуття не свого розміру. Щоб приховати свою стать, залишають сліди, які вказують на протилежну стать тощо. Більш прискіпливе розслідування має базуватись не на одному, а на кількох дедуктивних варіантах. Наприклад, Холмс мав би поцікавитися, чи висувались підозрюваному раніше підозри у скоєнні протиправних дій? Якою поведінкою чи способом життя підозрюваний викликає у слідчих недовіру? Яку освіту має підозрюваний? Які книги читає? З ким товаришує? Яким було його дитинство? Звісно, сучасна криміналістика могла б дати відповідь на запитання, кому належить недопалок, за результатами аналізу залишків слини на ньому. Або, як кажуть сучасні криміналісти, дослідивши генетичний матеріал. Проте і сучасна криміналістика активно використовує дедуктивний метод.

У медицині діагноз, побудований на загальновідомих симптомах, може виявитись хибним, якщо не врахувати інші особливості хвороби: вікові, фізичні та генетичні особливості пацієнта. Тому для точності результату також потрібно застосовувати ряд інших паралельних дедуктивних схем. І все ж таки слід знати, що через розмаїття Всесвіту, відносну обмеженість людських знань та вмінь може виявитися, що дедуктивний метод не є універсальним і не дає бездоганні результати.

Індукція²⁸ – метод протилежний дедуктивному, який так само використовується людьми, незалежно від їхньої обізнаності. Формально – це оцінювання чогось загального через його складові, або пошук від конкретного до загального. Цей метод так само відповідає діалектичним категоріям «загальне – одиничне».

Наприклад, якщо під час огляду лісу було виявлено лише листяні дерева, то сам собою напрашується висновок – цей ліс листяний. Ліс є абстрактним узагальненням реальних окремих дерев. Лісу, як чогось окремого від дерев, кущів, трави, інших рослин, немає. Так само, як немає людства окремо від конкретних людей, як транспорту окремо від конкретних одиниць транспорту. Немає хвороби, взагалі, або здоров'я, взагалі.

Тому будь-яка система може бути дослідженою через її окремих представників. Для цього не обов'язково фіксувати усіх без винятку представників системи. Застосовується, znana в соціології, вибірка – дослідження чогось окремого, конкретного, зважаючи на те, що все інше недосліджене є подібним.

При цьому слід зважати на те, що усі результати індуктивного дослідження належать до ймовірних. Іншими словами, вони можуть відповідати істині, а можуть і не відповідати, або мати лише наближений до істини характер.

Аналіз – синтез

Аналіз²⁹ – метод дослідження, який полягає у вивченні змісту будь-якого природного або штучного утворення за допомогою практичної або штучної фрагментації на окремі конструктивні складові. Вказаний метод має відношення до категоріальної пари діалектики «форма – зміст». Зміст не є чимось самостійним, здатним існувати сам по собі. СENS «змісту» полягає у забезпеченні певної «форми», тобто визначеної конструкції, або структури. Тому для дослідження «форми» існує потреба в дослідженні її «змісту».

²⁸ Індукція – слово латинського походження, *inductio* – наводжу, виводжу на.

²⁹ Аналіз – слово грецького походження, означає «розділення», «розчленування», «фрагментація».

По-друге, це дослідження не може бути хаотичним, без урахування «форми» чи конструкції утворення. Навіть, якщо досліджується штучне утворення, наприклад, двигун автомобіля. Двигун розбирається на окремі його фрагменти у зворотному до зборки порядку, а не в механічному, безсистемному руйнуванні конструкції. Так само розбирається м'ясорубка для її очистки після використання або для ремонту.

У теоретичному аналізі розбирання на складові відбувається у межах усвідомленого «цілого», що забезпечує існування певного утворення. Наприклад, граматичний аналіз – розбір на частини мови відбувається, зважаючи на граматику певної національної мови. Те саме стосується й аналізу слова. Некоректним буде розбір слова на окремі літери, оскільки таке розчленування не дасть ніякого результату. Натомість із певного набору літер можна скласти неабияку кількість слів.

Тому слово, в рамках аналізу, можна розібрати лише на морфеми: префікс, корінь, суфікс, закінчення та основу. Такий аналіз дає можливість усвідомити походження обраного слова, його етимологію, змінені форми тощо.

У біології можна проаналізувати якийсь конкретний клас тварин, наприклад, приматів. Тут також, як і в граматичному аналізі, потрібно скористатись певними критеріями. Скажімо, усіх приматів наука поділяє на два підряди. Кожний підряд поділяється на окремі групи. Групи – на підгрупи. І так до конкретних представників, кожені з яких мають ознаки, притаманні усім приматам.

У медицині аналіз стосується дослідження конкретних органів або утворень. Інформація, яку отримують при дослідженні певного органу чи утворень, стосується не лише обраного об'єкта, а й усього організму в цілому.

Синтез³⁰ – метод дослідження (протилежний до аналізу), який забезпечує узагальнення результатів аналізу. Це метод, котрий має відношення до категоріальної пари «форма – зміст» або «загальне – одиничне». Це виражається у тому, що

³⁰Синтез – слово грецького походження, означає об'єднання, з'єднання, складання.

узагальнення окремих інформаційних фрагментів відбувається не в хаотичному, довільному, порядку, а за попередньо встановленими критеріями. Метою аналізу в науці є підтвердження або спростування істинності попередньої аналітичної роботи.

У медицині синтез – це підтвердження або спростування попередньо встановленого діагнозу.

Компаративний метод дослідження. Компаративний або порівняльний метод дослідження є універсальним: від логіки до звичайного вимірювання предметів чи речовин на довжину, ширину, висоту, вагу, обсяг, калорійність, токсичність та ін. Це здійснюється або за допомогою вимірювальних засобів, або за допомогою узгоджених (конвенційних) методик.

Проте, якщо йдеться про достовірність або науковість порівняння, то воно не може здійснюватись хаотично, а лише з дотриманням правил, визначених формальною логікою. Серед іншого, досліджуючи щось за допомогою методів логіки, варто керуватись принципом порівняння речей та понять за спільним критерієм або спільною ознакою.

Наприклад, коректно чоловіка і жінку можна порівняти в рамках ознаки – стать. Але не за ознаками розумний – безглуздий, кращий – гірший. Якщо й застосовувати такі критерії, то лише попередньо узгодивши поняття «розумний», «безглуздий», «кращий», «гірший». По-друге, це може стосуватись усіх жінок та усіх чоловіків однієї країни або навіть планети, а не лише конкретних осіб. По-третє, порівняння не може виходити за рамки визначеної справи.

Навіть порівняння здорової людини із нездоровою можливе лише у межах певних фізичних умов їхнього перебування. «Здоровий» у незвичних умовах, може виявитись хворим у джунглях, високо у горах, в космосі, на певній глибині водойми. Натомість «нездоровий» може безболісно адаптуватись в умовах підвищеної вологості, на високогір'ї, під водою, у бойових умовах тощо.

Історичне – логічне у дослідженні дійсності.

Історичне – це дослідження змін у будь-якому утворенні впродовж певного часу. Скажімо, покращення або погіршення фізичного стану хворого впродовж тижня, півроку, останніх трьох років. Фактично йдеться про констатацію переходу організму від одного якісного стану до іншого. Проте така констатація є результатом зовнішнього спостереження навіть, якщо й проводились ті чи інші обстеження. Тобто ствердження без урахування причинно-наслідкових дій.

Логічне – це встановлений порядок речей, який безпосередньо або опосередковано впливає на результати подій. Це спосіб з'ясувати, чому стан хворого суттєво не змінюється на краще попри лікування? Не змінюється, бо фізичний стан хворого, імунні можливості його організму не є достатніми для утворення причини, яка веде до повного одужання.

Логічне у людини може виражатись у спадковості, упевненому способі мислення тощо.

Логічне виявляється у процесі мислення будь-якої людини. Людина може застосувати десятки фактів, прикладів, але її висновок на сто відсотків залежатиме від закладеного алгоритму, від системи цінностей, якими керується людина.

Основні закони логіки. Це:

- А) Закон тотожності;
- Б) Закон несуперечності;
- В) Закон виключеного третього;
- Г) Закон достатнього обґрунтування.

Усі чотири закони є законами формальної логіки. Три перші сформулював Арістотель, четвертий – Лейбніц. Закони логіки потрібні не лише науковцям, а й далеким від науки людям. Знання законів допомагає зробити правильний висновок, але, що найголовніше, виявити несвідому чи

зумисну помилку опонента. Йдеться про паралогізми та софізми. У попередній темі про них вже згадувалося.

Закон тотожності стверджує, що будь-яка думка має бути тотожною сама собі. Символічно це можна записати так: $X = X$. На практиці це виражається у тому, що при осмисленні чи обговоренні певного питання або ж поняття не можна замінити його іншим. Так само, як одну проблему не можна замінити іншою. Умисна чи неумисна підміна, називається підміною тези. За приклад такої підміни можна взяти вислів: «Я гуляв у лісі в нових кросівках, а мій друг з собакою». У сенсі жарту – це нормально. Але в сенсі розслідування справи – це штучне нагромадження різних фактів: «кросівки», «собака». Або: «Ціна життя людини, не більша за ціну кілограма помідорів». Такий вислів є прийнятним як літературний пасаж, але не як спосіб дослідження дійсності. Одне і те саме слово «ціна» не є рівнозначним у сполученні із життям людини та помідорами. Ціна на овочі, фрукти має економічне значення. Натомість ціна людського життя має філософське або релігійне значення. Якщо філософське розуміння ціни застосувати до овочів та фруктів, то їх слід сприймати не як предмети споживання, а як символи людської праці чи природи. І, навпаки, якщо економічне значення ціни застосовувати до людини чи її життя, то людина усвідомлюється товаром. Товар є чіткою власністю. Власник товару може його продати, може ним користуватись за власним бажанням чи потребами.

У медицині закон тотожності знаходить свій вияв у діагностуванні захворювання. Висновок щодо проблеми зі здоров'ям конкретної людини, без урахування її фізичних та інших особливостей, є прикладом підміни тези. Те саме можна сказати про процес лікування. Запобігти порушенню закону можна, чітко визначивши, для конкретного хворого, вид ліків та терміну їх споживання. У кожному випадку слід пам'ятати гасло Гіппократа: «Лікувати слід не хворобу, а людину». Тобто люди є різними, натомість хвороби – однаковими.

Закон несуперечності пропонує два судження, в одному з яких щось стверджується, а в другому – те саме, у той же час і в тому ж відношенні, заперечується. Обидва судження не можуть бути одночасно істинними. Тобто одне з них є хибним, інше – істинним. Скажімо, «Петренко порядна, але хитрувата людина»; «Йому можна довіряти, але інколи він говорить неправду»; «Семен деколи хворіє, але є цілком здоровою людиною».

У наведених прикладах істинним є лише одне із тверджень. Або Петренко порядна людина (тобто не хитрувата), або хитрує, тобто не є порядним, чоловіком честі. Людина честі або промовчить, або скаже правду. Якщо вона інколи може сказати неправду, то немає підстав їй довіряти. Якщо правдою є те, що інколи чоловік може сказати неправду, то хибною є думка, що йому можна довіряти.

Якщо правдою є те, що Семен інколи хворіє, то неправдою є те, що він цілком здорова людина. І навпаки, якщо Семен може у певний період свого життя хворіти, а в інший – не хворіти, то він не може бути цілком здоровою людиною. Здоровим він є лише у певних умовах свого життя.

Хрестоматійними прикладами порушення цього закону є твердження: «Я ненавиджу расистів та негрів», «Я знаю, що нічого не знаю». Ці твердження можуть бути оригінальними в літературному, але не у логічному сенсі. Всесвіт живе не за літературними висловлюваннями, а за законами об'єктивної логіки .

Закон виключеного третього³¹ стверджує, що два протилежні висновки з одного і того ж питання не можуть бути одночасно хибними або істинними.

Для прикладу: я їду спати та читати книгу; служити Богу і дияволу; рухатись на місці; лікуватися й не відмовляти собі ні в чому тощо.

За третє можна взяти усереднений варіант, який є хибним. Неможливо одночасно служити Богу і дияволу. Так само – рухатись і стояти на місці. Не можна змінюватись і лишатись колишнім. Не вийде лікуватися й ні в чому собі не

³¹ Поширений латинський вислів «Tertium non datur» –третього не дано.

відмовляти. Для того, щоб вилікуватись потрібно позбутися всього того, що спричинило хворобу. Змінити спосіб життя – означає зробити крок назустріч одужанню.

Для прикладу візьмемо ще одне цікаве судження: «Макар – високий, Петро – невисокий». За некритичного підходу до цього судження, воно є, здавалося б, правильним. Проте оцінка зросту Макара і Петра є коректною за конкретних умов порівняння. Макар високий відносно чого або кого? Якщо відносно Петра, то він вищий за нього. Бо порівняно з іншою людиною він може бути нижчим. Про Петра, відносно Макара, можна сказати, що він нижчий за Макара. Правильно буде сказати: «Петро нижчий за Макара».

Закон достатнього обґрунтування стверджує: будь-яка думка має бути обґрунтованою, тобто виключати протилежні доведення.

Наприклад: парними є числа, які без залишку діляться на число два. Тобто, якщо число без залишку не ділиться на число два – воно є непарним.

Прикладами порушення цього закону є такі судження або висновки: вода закипіла, бо досягнула температури 100 градусів за Цельсієм. Відомо, що у горах (на вершинах), де менший атмосферний тиск, вода може закипіти при температурі 90 градусів і менше. Або: «Ця людина є чесною, бо ніколи не казала неправди». Таке твердження явно абсурдне, бо будь-яка людина у своєму житті бодай раз казала неправду.

«Сьогодні буде злива, бо вчора не було дощу». Так можна стверджувати лише за наявності неспростовних даних атмосферних змін. «Якось воно буде» – не встановлено, що буде і через які причини. «Аби гірше не було» – не встановлено, що таке гірше і відносно чого. Людина може сприйняти за погіршення зміни у своєму житті, які насправді можуть призвести до його покращення. Фразою «скоро буду» – не вказано точний час. Так само як у вислові «зустрінемося після обіду».

Запитання для самоконтролю:

1. Що таке метод та методологія?
2. Чи актуальною є тема методології для медицини?
3. Що таке система?
4. У чому полягає сутність системного методу дослідження?
5. Що таке структура та функція? У чому полягає їх взаємозв'язок?
6. Знайдіть аналогію структури та функції в медицині?
7. Сформулюйте сутність дедуктивного методу дослідження.
8. У чому суть індуктивного методу дослідження?
9. У чому полягає зміст наукового аналізу?
10. Що таке науковий синтез?
11. Яке значення компаративного методу в медицині?
12. У чому виявляється історичне – логічне в медицині?
13. Що означає вислів «Підміна тези»?
14. Сформулюйте суть закону несуперечності.
15. У чому полягає зміст закону виключеного третього?
16. Що таке достатність обґрунтування в медицині?

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Базові питання філософії

Тема 4. Філософія буття

- **Загальна характеристика**
- **Рух**
- **Час – простір**
- **Порядок – хаос (безлад)**

Загальна характеристика

«Буття», «свідомість», «людина» є базовими категоріями та темами філософії. У буквальному значенні буття – це факт існування всього, взагалі, або чогось конкретного. Існування свідомості, людини, свідомості конкретної людини та іншого природного утворення. Протилежністю поняттю «буття» є «небуття». Небуття існує лише в людській уяві, бо навіть саме по собі словосполучення «існування небуття» («існування не існування») є абсурдним.

Категорія «небуття» має виключно методологічне (пізнавальне) значення. Вона використовується для доведення відсутності умов, які забезпечують буття чогось конкретного. Наприклад, у слідчій юридичній практиці існує поняття «відсутність події», або «відсутність події злочину». Це означає, що правопорушення не підлягає розслідуванню, бо, відповідно до закону немає доказів чи фактів того, що воно було взагалі. У медицині - це симуляція особою захворювання, це відсутність захворювання, або небуття хвороби. Проте, це не означає, що у першому прикладі людина взагалі нічого не зробила, а в другому – людина абсолютно здорова.

Віддавна напрям філософії, який досліджує проблему буття називається онтологією³².

Загалом філософські та наукові категорії не існують самі по собі, вони є людськими формами відображення дійсності і живуть лише у їхній свідомості. Зрештою, тільки у тих людей, які мають знання про ці категорії. Щодо реального

³² Онтологія – слово грецького походження, складається із коренів двох слів: «онтос» (те, що існує або суще) та слова «логос» (істина, вчення, знання, наука). Разом – вчення про суще.

світу, який перебуває за межами свідомості людини, то він існує незалежно від того, що знає і чого не знає особа про цей світ або Всесвіт.

Із категорією «буття» пов'язані категорії «реальність», «об'єктивна реальність» та «суб'єктивна реальність». Реальність – філософська категорія, яка означає наявність чогось у дійсності, що можна спостерігати або усвідомлювати. Слово «реальність»³³ може використовуватись в українському еквіваленті «дійсність». Об'єктивна³⁴ дійсність є означенням того, що не залежить від людської свідомості. Суб'єктивна³⁵ дійсність – продукт мислення людини або людська можливість сприйняття об'єктивної реальності. Отже, буття як філософська діалектична категорія є суб'єктивним сприйняттям об'єктивної реальності. Буття у дійсності та буття в уяві – різні форми дійсності.

Проблема буття має безпосереднє відношення до діалектичних категорій «сутність – явище», «причина – наслідок». Йдеться про те, що все, що існує, існує тому, що володіє сутністю. Це, у свою чергу, означає, що все існуюче існує тому, що має на те об'єктивну причину. Причина існування будь-якого природного чи штучного утворення залежить не від ставлення до нього конкретних людей, а від наявності причини на їх існування.

Причину існування можна виразити категорією «умова існування». До умов існування буття можна віднести: рух, час, простір, впорядкованість-невпорядкованість (порядок – хаос) тощо.

Категорія «Рух» є базовою філософською категорією, яка означає безперервність змін у Всесвіті, загалом, та у кожному його утворенні, зокрема. Причину руху розкриває діалектичний закон єдності та боротьби протилежностей.

³³Реальність – слово латинського походження від *realis, res* – річ, предмет

³⁴Об'єкт – слово латинського походження, від *objectum* — предмет. У рамках філософії та логіки має значення, як те, на що спрямована увага або енергія суб'єкта.

³⁵Суб'єкт – слово латинського походження, від *subjectum* – те, що лежить внизу, перебуває в основі. Фактично це категорія логіки. У філософському сенсі «суб'єкт» є активною самостійною стороною процесу пізнання, економічних чи правових відносин.

Пояснення цим законом діалектики руху доводить, що він, у всесвітньому значенні, є нескінченним. У протилежному випадку – кінцевість руху означала б загибель Всесвіту. Нескінченність руху пояснюється й розмаїттям Всесвіту, переходом від одних форм життя до інших, від одних форм енергії до інших (закон збереження маси та енергії).

На побутовому рівні поняття «рух» має значення переміщення фізичного тіла у просторі. Як правило, йдеться про незмінність самого тіла, лише його пересування в системі координат. Проте це не зовсім відповідає дійсності, оскільки будь-які механічні зміни не є однолінійними, тобто вони пов'язані з іншими механічними змінами, внаслідок контактування з деякими фізичними тілами. Інакше кажучи, лише уявне, а не реальне пересування фізичного тіла з однієї до іншої точки координат не супроводжується контактуванням з певними фізичними тілами.

Зношуються колеса залізничних вагонів і рейки, якими вони котяться. Зношуються деталі автомобільного двигуна, деталі механічного годинника. Навіть живе тіло, через різноманітний енергетичний вплив на нього, поступово руйнується. Неминучими є руйнівні зміни через взаємовплив фізичних тіл, що спричиняє енергетичні витрати, унеможлиблює створення «вічного двигуна». Принаймні на механічній основі.

Вітер та вода стирають каміння. Змінюються біологічні організми. Змінюються звички, традиції і навіть релігії. Безперервних змін зазнає наука, мистецтво й філософія. Змінам підпорядковано все.

Отже, рух – це зміни, це перетворення.

Зміни можна поділити на якісні та кількісні. Про це говорить діалектичний закон переходу кількісних змін у якісні. Будь-які зміни є розвитком. Розвиток, у свою чергу, може бути прогресивним або регресивним.

Прогрес³⁶ – це вдосконалення певної якості. Регрес³⁷ – занепад якості природного чи навіть штучного утворення.

³⁶ Прогрес – слово латинського походження від *progressus* – рух вперед, успіх

³⁷ Регрес – слово латинського походження від *regres* – рух назад, повернення до старого, занепад

Прогрес і регрес можуть відбуватися паралельно у рамках одного цілого. Для прикладу візьмемо студентку, яка до інституту займалась співом і мала неабиякі успіхи. Через навчальне навантаження, брак часу, як співачка, студентка почала втрачати здібності, але, водночас, розвиватися, як спеціаліст в обраній професії.

Із вище наведеного прикладу можна зрозуміти, що прогресування чогось можливе за умови регресу іншого. Це загально природне явище. Потяг, який рухається зі швидкістю сто кілометрів за годину, через посилену вібрацію, руйнується швидше від потяга, який рухається зі швидкістю двадцять кілометрів за годину. Людина, яка значний час приділяє розумовій діяльності, ризикує захворіти через малорухливий спосіб життя. Професійний спортсмен, який весь час витрачає на тренування та змагання, поступається іншій особі, яка не перевитрачає час на фізичну працю чи вправи, а постійно поповнює свою свідомість знаннями.

«Час» та «простір» – це філософські категорії, кожна з яких конкретизує категорію рух. Якщо рух є нескінченним, то й час і простір – також нескінченні. Це умова нескінченності Всесвіту загалом.

Категорія «час» для колишньої та сучасної людини відповідає на запитання – «Коли?» Тобто, коли сталась та чи інша подія? Насправді все набагато складніше, якщо виходити із того, що будь-яка категорія чи поняття саме по собі не є об'єктивною дійсністю, а лише способом її відображення у свідомості людини.

В умовах сучасної цивілізації категорія «час» має прив'язку до годинника, календаря. Людство вже кілька сторіч вимірює час секундами, хвилинами, годинами, днями (добу), тижнями, місяцями, роками, сторіччями, ерами, епохами тощо. Для цього розроблені відповідні вимірювальні системи: шістдесят секунд в однолінійній послідовності становлять хвилину; шістдесят хвилин – годину; двадцять чотири години – добу; сім діб – тиждень; тридцять або тридцять одна доба – місяць і так далі. Все це має

відношення до сучасної європейської метричної системи часу. Це визначає універсалізацію часу людиною, загалом. За універсальним часом розпочинається і закінчується робочий день, рухаються потяги, проводяться заняття у навчальних закладах. За універсальним часом люди вимірюють свій вік, встановлюють, із якого моменту вони вже не юні, а зрілі, коли прийшла старість і коли «можна сміливо хворіти».

Водночас цей вимір має астрономічне пояснення – рух Землі навколо Сонця та навколо власної вісі. Якщо йдеться про інші планети Сонячної системи, то про їх рух говорять у земному вимірі. За критерій вимірювання часу, крім Сонця, використовують й Місяць. У давніх народів за критерій могла слугувати тривалість зими або літа, відліт чи приліт птахів і багато іншого, що демонструвала людині природа.

Таким чином у людей історично сформувалось уявлення про те, що час панує над усім живим і неживим у Всесвіті. При цьому людство, у межах національних культур³⁸, виробило десятки уявлень про час, які можна зібрати у три групи: векторна теорія, циклічна теорія та теорія спіралеvidності часу.

Найдавнішою є циклічна теорія часу. Це рух часу по колу: від минулого до минулого через сьогодні. За цією теорією, майбутнє – це минуле. Підказкою циклічності часу для людей став порядок змін пір року. Для землероба чи скотаря за весною приходить літо, його замінює осінь, яка переходить у зиму. Зима повертає природу до свого часового початку – весни.

Життя людини також нагадує рух по колу. Людина народжується (для неосвіченої людини з'являється з нічого), проходить усі періоди свого життя і йде у нікуди.

На циклічній теорії побудована Давньоєгипетська культура муміфікування померлого тіла. Давні єгиптяни вважали фізичну смерть окремим періодом життя. Тому не важко було прийти до висновку, що душа померлого може повернутися у колишнє тіло, для цього його потрібно

³⁸ При всій своїй зовнішній однаковості людство поділено на національні культури. Головною метою кожної національної культури є вироблення та збереження знань із питань виживання людини та продовження людського роду. Актуальність питання виживання та продовження роду зумовлена природними умовами, у яких перебувала та чи інша частина людства.

зберегти. У той же час «збережене» тіло забезпечує збереження душі.

Циклічна теорія часу вказує на конкретний початок та закінчення циклу, на неминучість усіх етапів у кожному циклі: від зародження до смерті. Але, щонайголовніше, ця теорія сприймає час у контексті кожного природного утворення, а не як щось зовнішнє і незалежне.

Протилежною циклічній є векторна теорія часу. Вона передбачає змінність подій – від минулого до майбутнього (минуле, сьогодні, майбутнє). Існує рух лише вперед, а тому неможливо нічого повернути назад.

Прикладом векторного погляду на час може слугувати історична наука або біографія конкретної людини. На перший погляд – нічого дивного, але таке розуміння часу нав'язує думку, що все у Всесвіті змінюється безперешкодно, за волею часу, а значить все відбувається, бо має відбуватись синхронно. Тобто всі дерева у лісі з року в рік ростуть із однаковою швидкістю, бо ніщо не зупиняє їх ріст. Усі школярі у класі або студенти в академічній групі синхронно додають у знаннях. За векторною теорією синхронно ростуть діти, овочі, синхронно розвиваються народи та їхні культури. Все відбувається за прийнятим годинником та календарем.

У векторній теорії час є зовнішнім для кожного природного утворення, тому воно або змінюється синхронно, або випадає із часу. Проте така теорія часу не відповідає логіці діалектичного закону заперечення заперечення. Відповідно до цього закону та категорії «сутність», усе у Всесвіті існує як щось конкретне. Посадки окремих дерев являють собою ліс чи парк. Окремі люди складають людську спільноту. Але кожне конкретне дерево, конкретна тварина, конкретна людина є самодостатніми природними утвореннями. Конкретність кожного забезпечується його сутністю, тобто неповторністю. Іншими словами, кожне утворення існує у своєму часовому вимірі. Дуб росте повільніше за березу, проте довше за неї живе. Дуб на відкритій місцині росте і розвивається швидше за свого родича, якому доводиться рости в густому лісі. В одному

класі чи студентській групі хтось швидше, а хтось повільніше опановують нові знання. Проте це не заперечує того, що в майбутньому «тугодуми» можуть стати видатними науковцями, а «відмінники» пересічними працівниками.

В одній лікарняній палаті люди із однаковим діагнозом, одного віку, в одного лікаря, за однакового лікування не одужують із однаковою швидкістю. А хтось навіть умирає.

Наведені вище приклади заперечують абсолютність векторного підходу до часу. Проте у цій теорії є одне, що повторюється в усіх інших теоріях: рух відбувається в одному напрямку навіть, якщо він, ніби, відбувається у замкнутому колі чи у зворотному напрямку є рухом уперед. Справа втім, що поняття «вперед», «назад» є виключно суб'єктивними, а значить усвідомлюються лише у порівнянні з чимось.

Спіралевидна теорія часу поєднує циклічну та векторну теорії. Це щось на кшталт синтезу тези (циклічна теорія) та антитези (векторна теорія). Час або стан змін може повертатись до попередньої стадії, але вже у видозміненому стані. Наприклад, кожного наступного року приходиться весна, але щоразу вона чимось відрізняється від попередньої. Одужання людини не відбувається однолінійно. Особливо, якщо йдеться про важке запущене захворювання. Хвороба може щоразу повертатись до попереднього стану, але, в разі одужання, це повернення відбувається у зміненому, полегшеному вигляді.

Ідея спіралевидності часу оригінальним способом відображена в Давньоіндійській філософії реінкарнації. У рамках цього вчення кожна людина є окремим виявом життя. Воно (життя) може являти найпримітивніший варіант (якась комаха) або навпаки, найдосконаліший, – людина. Душа людини також може бути максимально віддаленою від Бога, або максимально наближеною – брахма. Людина, себто її душа, народжується, набуваючи тіло і вмирає, втрачаючи тіло. Душа в індуїстів, буддистів, і християн є безсмертною.

Вдосконалена в попередньому тілесному житті, душа повертається (народжується) в досконаліше тіло, якщо насправді відбулося вдосконалення душі, та в гірше, якщо

життя було духовним занепадом. Від «недоторканого» до брахми і навпаки.

Якби індуїсти сповідували векторну теорію часу, то стверджували б, що смерть назавжди стирає людину із Всесвіту. Якби визнавали циклічну теорію, то людина щоразу народжувалась би в одному й тому ж вигляді та стані. Але завдяки спіралевидності часу, людина має можливість впливати на час. Вдосконалюючи свою душу, навіть у злиднених умовах, людина в наступному житті має шанс народитись у вищій варні, тобто заможнішому суспільстві, Натомість, занедбавши душу, вона вдруге народиться у нижчій варні, серед упосліджених, жебраків.

У сучасних мотиваційних теоріях наголошується на тому, що кожна людина може змінити свій особистий час, змінивши зміст життя. Із невдахи можна перетворитись на успішного і задоволеного життям.

Існує чи не існує час у Всесвіті – загадка для людства. Наразі очевидним є те, що час виявляється в реальному світі у його впорядкованості і багато вимірності. Однозначно, що немає і не може бути векторного часу, що кожне природне утворення живе за своїм внутрішнім часом, що становить його сутність. Залишається розібратись, як час одного утворення співіснує із часом інших природних утворень.

Категорія «простір» відповідає на запитання «Де?». Якщо категорія «час» пояснює динаміку змін, то категорія «простір» – статику. Однозначно, що ці категорії пов'язані між собою. Простір, як і час, через приналежність до буття є нескінченним, в абстрактному сенсі й обмеженими в конкретній формі буття. Наприклад, в межах життя конкретної людини, чи тварини, чи рослини.

Уявлення про простір змінювалось від покоління до покоління. Значний вплив на розуміння простору мали математики, астрономи та географи. Для них простір лишався певною порожниною, заповненою деякими речами. Певною мірою таке уявлення про простір відповідає розумінню пересічної людини з її суто практичним досвідом. Цей досвід будується на постійному співвідношенні можливого та дійсного. Наприклад, повноводна річка, повинь

і пересохла річка. Повноводна річка – це, коли кількість води відповідає об'єму русла. Повінь – кількість води, що перевищує об'єм русла. Посуха – кількість води значно менша за об'єм русла. Русло – можливість, а вода – дійсність, оскільки люди користуються не руслом, а водою.

Для активізації судноплавства, що забезпечується наявністю води, потрібно розширити або продовжити русло річки. Тобто збільшити можливість.

Для збільшення врожаю зернових, потрібно збільшити посівну площу. Так вважали люди ще триста років тому. Для цього можна було викорчувати ліс, осушити болото, здійснити іригацію степу або напівпустелі, чи просто відвоювати землю в сусіда. Простір в головах людей мав суто практичне значення. Особливо в добу екстенсивного землеробства³⁹. Коли на заміну екстенсивному землеробству прийшло інтенсивне, яке на тій же площі збільшувало врожайність вдвічі, а то й у три рази, то уявлення про простір почало змінюватись. Селянин втратив почуття прямої залежності площі від вигоди. Не важливо, скільки є орної землі, важливо, наскільки вона є родючою. Про це добре знали у Давньому Вавилоні, Єгипті та Китаї.

Таким чином категорія «простір» у свідомості людей набула якісно-кількісного значення. Якщо річки Ніл, Тигр, Євфрат, Янзи та Хуанхе весною розливались на значній території, то вона давала відповідний врожай хліба чи рису. Якщо розлив річки перетворювався на бурхливу повінь, яка змивала родючий ґрунт, то для людей це завершувалось голодом, причому не на один рік.

Простір підпорядкований часу. Тобто те, що існує, з'являється лише на певний час. Йому на заміну приходить інший простір. Він, можливо, здебільшого нагадує попередній простір, але лише частково.

У рамках діалектичного закону переходу кількісних змін у якісні, **простір – це певний стан речей у визначений період часу.**

³⁹ Екстенсивне, інтенсивне землеробство. В першому випадку – збільшення врожаю через збільшення площі посіву. В другому – через вдосконалення технологій виробництва: елітне насіння, добрива, зрошення, своєчасність догляду за рослинами.

Це можна усвідомити як на абстрактному, так і на практичному рівнях.

Порядок – хаос (безлад)

Категорії «порядок – хаос» відповідають логіці категорій «закономірність – випадковість». З іншого боку, мають відношення до категорій «час – простір».

Простір, як стан речей, є відповідним чином впорядкованим, тобто являє собою певну якість. Ця впорядкованість має тимчасовий характер. Вказаний тип порядку руйнується і переходить в інший стан. Новий вид порядку вже в силу того, що він відрізняється від попереднього, можна сприймати як хаос (безлад).

Як приклад розглянемо зиму – літо в умовах України. Дві різні пори року в рамках конкретного кліматичного поясу є протилежностями, причому літо – хаос відносно зими: все росте, рухається, змінюється, перетворюється із одного на інше. Натомість, зима відносно літа також є хаосом, оскільки не відповідає змісту та логіці літа.

Із цього протиставлення можна зробити висновок, що хаос – особлива форма порядку, подібно до того, як випадковість є окремою формою закономірності.

По-друге, перехід від одного виду порядку до іншого не відбувається миттєво. Існує певний перехідний етап. Для періодів за сонячним календарем – це весна та осінь.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке буття у філософському та буденному значенні?
2. Що таке онтологія?
3. Чи на всі явища Всесвіту поширюється поняття «буття»?
4. За яких умов буття може зникнути?
5. Що таке час?
6. Чи може час рухатись у зворотному напрямку?
7. Яка різниця між годинником і часом?
8. Що таке простір?
9. Чим можна наповнити простір?
10. Яким чином можна побороти безлад?

Тема 5. Філософія свідомості

- **Загальна характеристика**
- **Індивідуальна свідомість людини**
- **Суспільна свідомість**
- **Пізнавальні можливості людства**

Загальна характеристика

Свідомість є найзагадковішим явищем Всесвіту. Вивченню свідомості присвячено сотні наукових теорій. Ця тема є базовою в усіх світових релігіях, у художній літературі й взагалі у мистецтві. В теїстичних релігіях⁴⁰ свідомість виражається через ідеї: Бог, Святий Дух, Душа. У теософії – Світовий Розум.

Такий інтерес до свідомості пов'язаний із споконвічним пошуком людства причини виникнення Всесвіту, із пошуком відповіді на запитання: «Звідки взявся Всесвіт?», «Яка причина його появи?», «Чому він є саме таким?», «У чому сенс всього існуючого?», «Чому у Всесвіті все відбувається саме так, а не інакше?» Не менш важливою тут є тема свідомості людини. Йдеться не стільки про її походження, як про її розумові можливості, її мораль та духовність.

Складність теми свідомості полягає у тому, що за всю свою історію людству не вдалось виокремити та побачити її у чистому вигляді. Для сучасної людини очевидним є те, що свідомість – це не речовина. А якщо не речовина, то що? Будь-яка речовина є, так би мовити, матеріальною. Над нею можна проводити експерименти, її можна вимірювати різними способами, можна зберігати та переробляти. Речовину можна створювати і знищувати.

На свідомість також можна впливати, але лише через її матеріальні носії. Таким носієм може бути людина, тварина і навіть рослина.

⁴⁰ Усі релігії світу поділяються на теїстичні і нетеїстичні. Теїстичні релігії (юдаїзм, християнство, мусульманство) визнають існування Вищої Сили – Бога, як творця Всесвіту, загалом, і людини, зокрема. На думку теїстів, Бог існує поза часом і простором, бо Він є їх творцем. Бог подібний до особистості і є вищою мірою самодостатності. Нетеїстичні релігії (буддизм, конфуціанство) не заперечують ідею Бога, але не вважають що її важливою у пізнанні Всесвіту, тому обмежуються проблемою Світового Розуму.

Сучасна фізика (квантова механіка) порівнює свідомість із енергією, додаючи в свою чергу, що енергія дорівнює інформації. У правильності такого твердження можна переконатись, спостерігаючи за людиною, яка силою своїх переконань може або посилити своє захворювання, або послабити. Сучасна наука зафіксувала чимало прикладів потужного впливу свідомості на матеріальні речі, наприклад, на воду⁴¹.

На сьогодні немає усталеного, узгодженого розуміння свідомості. Усі тлумачення можна поділити на наукові, релігійні та філософські. У вступі до першої теми цього посібника вказано, що наука, як у давнину, так і зараз, досліджує матеріальний світ.

Кожна з основних форм знання відрізняється одна від іншої способом мислення, способом сприйняття об'єктивної дійсності, а також методами пізнання дійсності. Наука є раціональною формою знання і мислення. Будь-який науковий висновок має бути результатом експерименту або логічного доведення. Тому сучасна наука воліє мати справу з тими матеріалами, які підлягають спогляданню або експериментуванню. Це матеріальний світ.

Матеріальний світ – це світ конкретних природних та штучних утворень, які мають свою форму, зміст та час існування: від мільярдів років до мільйонних секунди, від галактичних, планетарних утворень до миттєвих електромагнітних випромінювань. Із позиції людини – це світ, який вона здатна сприймати за допомогою своїх п'яти чуттів, безпосередньо, або за допомогою різного роду приладів чи попередньо виведених знань⁴².

За такого підходу до дійсності свідомість не розглядається, і не може розглядатись, як щось окреме від матеріальних предметів. Для науковця свідомість є частиною

⁴¹Смото Масару. Послання води: Тайные коды кристаллов льда. — София, 2005. — 96 с.; Энергия воды для самопознания и исцеления. — София, 2006. — 96 с.

⁴² Прикладом опосередкованості сприйняття дійсності є мова. Кожна людина, за допомогою органів чуттів, сприймає звуки або знаки (букви, ієрогліфи), але не самі слова. Якщо людина знає мову, якою із нею розмовляють, то звуки, знаки набувають адекватного значення. Якщо людина не знає мови, то вона чує лише звуки або бачить тільки невідомі знаки, значення яких не розуміє. Вони для цієї людини залишаються просто звуками і знаками. Особа, яка знається на періодичній таблиці хімічних елементів Менделєєва за кожним знаком, внесеним до неї, бачить певний хімічний елемент з його фізичними властивостями. Особа, яка не володіє знаннями з хімії, бачить лише якісь позначки, або може не помічати їх взагалі.

матеріального предмету тільки у тому випадку, якщо вона в ньому чітко представлена. Скажімо, мозок людини, її нервова система загалом.

Психологи, психіатри, нейрохірурги не сприймають розмови про свідомість, як щось окреме від матерії. Для них свідомість – це продукт функціонування нервової системи. Усе за структурно-функціональним аналізом. Є структура (будова) мозку (головного, спинного), є відповідні до структури функції. Тобто думки людини є наслідком роботи мозку. У разі його пошкодження мислення або спотворюється, або припиняється, що, зрештою, відповідає дійсності, нашому досвіду.

Мислення людини спричиняє її поведінку. Знову ж таки наука дослідила біологію пам'яті, емоцій, реакцій та рефлексів. Відповідно до наукового мислення, свідомість мозку конкретної людини через її діяльність може закарбуватись у тексті книги, мистецькому чи ремісничому витворі, який є матеріальним. Згодом цей матеріальний продукт виступає джерелом думок та емоцій інших людей.

Загалом наукові концепції та теорії можна усвідомити крізь призму діалектичних категорій **«причина – наслідок»**. У співвідношенні «матеріальний світ – свідомість» перше, або матерія, оголошується причиною свідомості, а свідомість наслідком матерії. Відповідно до властивостей причини, сутність (матерії) продовжується усвідомості. Отже, свідомість, з наукової позиції, не є чимось самостійним і незалежним від матерії. Вона являє собою своєрідне продовження матерії.

У релігійних вченнях матеріальний світ, навпаки, займає вторинну позицію відносно свідомості або взагалі не береться до уваги. Із точки зору **«причини – наслідку»**, причиною є свідомість, а її наслідком – матеріальний світ. Бог, Світовий Розум – творці світу. Кожне їх творіння є фіксацією Вищої Ідеї, тому все «земне» – нетривале і тимчасове. Воно виникає і згодом зникає, у тому числі і життя людини.

За таким підходом, свідомість є причиною різноманітності Всесвіту, вільного переходу однієї форми життя в іншу, однієї форми енергії – в іншу. У разі незалежності матерії від свідомості, кожне матеріальне утворення, природне чи штучне, є незалежним від інших утворень. Така позиція підтверджується категоріальною парою «загальне – одиничне».

У кожному одиничному перебуває загальне або спільна властивість. Для прикладу: всім без винятку людям притаманне абстрактне мислення. У когось воно розвинуте, в когось – ні, але така властивість закладена в усіх. Усі люди мають здатність до вербальної комунікації. Завдяки цій властивості вони здатні спілкуватись між собою безпосередньо і на відстанях. Будь-яку національну мову можна перекласти на іншу. Кожна людина може засвоїти кілька національних мов, може вивчити штучну мову або, так звану – мертву.

Приблизно за тим самим принципом можна стверджувати, що взаємовплив одного матеріального утворення на інше (безпосередньо та на відстані) можливе завдяки наявності певної спільної властивості. Цією властивістю може бути свідомість, енергія або інформація⁴³.

Відповідно до релігійних переконань світ походить із одного джерела. Ним є Вищий Розум. Натомість кожний матеріальний об'єкт є варіантом самостійного (одиничного, конкретного) існування.

Різниця між науковим та релігійним сприйняттям свідомості обумовлена їх способом осмислення та сприйняття Всесвіту або об'єктивної дійсності. Об'єктивна дійсність – результат цілеспрямованої дії Вищих сил⁴⁴.

Для філософії проблема свідомості є чи не найважливішою, оскільки безпосереднім чином пов'язана із проблемою людини. Майже від початку розробки цієї теми

⁴³ Свого часу науковці встановили, що ведмеді не беруться влаштувати барліг там, де наступною весною має бути підтоплення. Йдеться не про місця щорічного підтоплення, а такі, де це трапляється раз на кілька років. Не меншу загадку становить феномен інтуїції або телепатії, які є прикладами зв'язку між окремими утвореннями. Вище згаданий науковець Емото Масару провів експеримент, за яким у три склянки насипав рис з одного мішка. Залив його водою і впродовж тижня до рису в одній склянці звертався із добрими словами, до рису в другій склянці – з погрозами та образами, а рис у третій склянці – ігнорував. За тиждень рис у першій склянці забродив і почав видавати присмний запах. Рис у другій склянці почорнів, а у третій – почав гнити.

⁴⁴ Вищих – у сенсі могутніших за можливості людини.

філософи користувались дихотомією категорій *«матерія – свідомість»*. Вони не завжди використовували ці поняття в сучасному розумінні, але як протилежні одне одному. До матеріального відносилось все, що було за межами волі та можливостей людини. Натомість, до свідомості – все, що залежить від людини. У наш час, на побутовому рівні, люди думають майже так само.

Водночас, як в античні часи, так і сьогодні стверджують та доводять, що людина може вчинити негідно «під впливом емоцій», а потім розкаятись. У сучасному кримінальному законодавстві йдеться про можливість «вбивства у стані афекту», що виправдовує правопорушника або пом'якшує йому покарання. Це доводить, що людина далеко не завжди є господарем своїх емоцій та вчинків. Більше того, часто-густо, людина «свідомо», «осмислено» зважається на різного роду моральні чи правові порушення. Злочини проти людяності або військові злочини, головним чином, базуються на осмислених людиною переконаннях. Пізніше вони можуть щиро каятись з приводу вчиненого ними. У світовій судовій практиці каяття є підставою пом'якшення покарання. Тобто, таким чином людство визнає підвладність особи свідомості.

За певних історичних обставин цілі спільноти можуть потрапити під вплив людиноненависницьких теорій. Прикладом є голодомори в Україні. Винищення людей голодом було організовано правлячою комуністичною партією та урядом СРСР⁴⁵. Іншим прикладом є Голокост у часи Другої світової війни⁴⁶. У СРСР в організації та реалізації голодоморів, фізичного знищення національних інтелектуалів, священників, у руйнації пам'яток історії та архітектури, знищенні національних мов⁴⁷ брали участь

⁴⁵ СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік) – аббревіатура назви держави, яка існувала протягом 1922-1991 рр. До її складу входила й Україна. Найбільш жорстокий голодомор був організований комуністами у 1932-33 рр. Він має всі ознаки геноциду українського народу. Детальніше читати в курсі новітньої історії України.

⁴⁶ Політика уряду Німеччини, у другій половині тридцятих, включно до 1945 року, із фізичного винищення, так званих, «неповноцінних народів» - євреїв, ромів. У планах нацистів було знищення і слов'янських народів, шляхом поетапного фізичного винищення та, частково, через тотальну асиміляцію.

⁴⁷ Починаючи з 1929 року і до кінця 80-х років минулого сторіччя, в Україні проводилась цілеспрямована політика знищення української мови через її уподібнення російській. Одним із наслідків цієї антиукраїнської діяльності досі є поширений серед громадян мовний суржик – «суміш» української та російської мов. Політика знищення національних мов проводилась відносно усіх народів тодішнього СРСР. За планом комуністів у державі мала залишитись тільки російська мова.

тисячі людей, які на момент вчинення цих злочинів здебільшого були переконані у своїй правоті. Згодом, в інших політичних умовах, чимало із них визнали, що ці комуністичні плани і дії були або недоречними, або злочинними. Під час реалізації політики Голокосту мало хто із громадян Німеччини, Угорщини та Румунії сумнівався в її доречності. Після закінчення Другої світової війни, після Нюрнберзького процесу, колишні прихильники Голокосту прозріли та визнали неприйнятність будь-яких переслідувань людини за національною, релігійною чи расовою ознаками.

На противагу негативному, можна навести й чимало прикладів позитивного значення, коли люди долали почуття страху, паніки, вчиняли героїчні дії, нехтуючи своїм здоров'ям та життям чи навіть життям своїх близьких. Сміливо йшли наперекір небезпечним для людства догмам. Це численні приклади із життя науковців, громадських та релігійних діячів.

Однак цими прикладами сутність свідомості не розкривається. До її суті можна прийти лише логічним шляхом. Слід зважати на те, що будь-який приклад може розповісти тільки про одне із явищ сутності, що є недостатнім у пізнавальному процесі.

У логічному порядку можна скористатись дихотомією понять **«властивість – носій властивості»**. Це в контексті діалектики **«загального – одиничного (конкретного)»**. Скажімо, кожна людина є носієм свідомості. Втрата свідомості для людини означає її соціальну або біологічну загибель. Тобто, якщо людина перебуває у стані психічного розладу, вона втрачає адекватний суспільним нормам зв'язок з іншими людьми. Суттєве пошкодження головного мозку спричиняє зупинку фізіологічних процесів, тобто біологічну смерть. Отже, свідомість є властивістю, яка притаманна кожній людині. Фізична та інтелектуальна самодостатність людини безпосередньо залежить від цієї властивості.

Зв'язок властивості та її носія можна розглянути на прикладі олівця. Кожний олівець має якийсь колір. Наприклад, чорний, червоний або білий. Олівець має

здатність залишати слід на папері чи іншій гладкій поверхні. Він не є рідким, а володіє статичним фізичним станом.

Чи буде олівець олівцем, якщо його позбавити кольору? Звісно, що ні. Чи буде олівець олівцем, якщо він буде взагалі не спроможний залишати слід? Звісно, ні. Чи буде олівець олівцем, якщо він не володітиме фізичною стійкістю? Звісно, що ні!

Отже, колір, твердість та здатність залишати слід на поверхні – властивості, які фактично забезпечують існування олівця. Але всі ці властивості притаманні не лише олівцю – не він один є їх носієм. Багато інших природних та штучних утворень мають такі прикмети. Чорною може бути фарба, нафта, смола, базальт та інше.

Якщо свідомість є властивістю (загальним), яка забезпечує життєдіяльність не лише людей, то можна припустити, що вона притаманна, принаймні, усім біологічним утворенням⁴⁸, які мають життя.

У сучасному світі серед науковців домінує думка, що людина живе розумом, натомість тварина – інстинктами та рефlekсами. З іншого боку, причиною свідомості є головний мозок людини.

Почнімо із твердження, що джерелом свідомості людини є її головний мозок. Певною мірою з цієї думкою можна погодитися. Фізіологічно усі люди мають однаковий мозок, у цьому вони подібні поміж собою, та відмінні від тварин. У разі його пошкодження унеможливорюється мислення. Завдяки фізіологічній однотипності мозку, здавалося б, усі люди повинні мислити однаково. Тоді чому одні люди є талановитими науковцями, інші – бездарними, а ще більше – не прагнуть оволодіти елементарними науковими знаннями? Чому люди віддають перевагу готовим висновкам із будь-якого питання, а не потребують особистої перевірки правильності цього суспільно усталеного висновку? Все життя за межами критичного мислення?

⁴⁸Життя бактерій показує, що вони відрізняються вибірковістю і здатністю швидко видозмінюватись заради самозбереження. Прикладом може бути бактерія-збудник туберкульозу. За відносно короткий час після запровадження в лікуванні антибіотиків, збудник трансформувався до виду, здатного протистояти застарілим лікам. Не менш повчальними є дані про мутацію вірусів. Фактично, вірус є незнищеним. Його життєздатність забезпечується постійними трансформаціями. Вірус можна послабити обмеженням поля його активності у самовідтворенні.

Відомо, що будь-кого можна навчити малюватичи грати на музичному інструменті, але видатними художниками та музикантами стають окремі особи. До того ж серед них не бракує самоуків⁴⁹. Приклад самоуків доводить, що між мозком і свідомістю немає абсолютнопрямого зв'язку. Свідомість має свою сутність, чим відрізняється від сутності мозку.

Щодо твердження, що людина живе за розумом також є питанням. Бо по-перше, що таке розум? Чим розум відрізняється від інстинкту чи рефлексу?

Чи можна вважати проявом розумної діяльності засвоєння гімнастом нової для нього вправи? Якщо так, то чим гімнаст чи гімнастка відрізняються від сторожової собаки, яка за короткий час може оволодіти навичками, які не отримала від народження? Чи є розумною віртуозна гра на піаніно?

Можна погодитись, що розум забезпечує абстрактне та раціональне мислення. Але чи всі люди є однаковими у мисленні? Математичну задачу можна розв'язати після отримання консультації учителя, а можна зробити це самостійно, скориставшись математичною логікою та знанням із теми. Переважна кількість людей розв'язують задачі внаслідок тривалого тренування, але є й такі, які роблять це самостійно і навіть стають засновниками нових математичних галузей⁵⁰.

По-друге, чи завжди абстрактне мислення пов'язано із раціональним мисленням? Історія людства каже, що ні. Сьогоднішня фізика підтверджує правоту тверджень, які було сформульовано у релігійних рамках іудаїзму, буддизму, індуїзму тисячі років тому⁵¹. Ці відкриття було зроблено у часи, коли науки, в сучасному її сенсі, ще не було і не відомо, чи існувала практика раціонального мислення.

⁴⁹В Україні та усьому світі знають про художній талант Катерини Білокур. Катерина народилась і виросла в селі серед людей, які зневажали художню творчість. Ніде не вчилася малювати, всього досягла своєю працею. Її, за захоплення малюванням, переслідували навіть рідні батьки. Але, не зважаючи на кпини та прояви зневаги, продовжувала вдосконалювати свою майстерність. Своїми картинами вона прославила себе та Україну. Не менш вражаючою є біографія всевітньо відомого кримськотатарського гітариста-аматора Енвера Ізмайлова.

⁵⁰ Історія математики демонструє дивовижну закономірність – більшість фундаментальних відкриттів у математиці зробили фізики, біологи, інженери та економісти.

⁵¹ Стало традицією проводити спільні конференції, учасниками яких є монахи-буддисти та науковці-фізики, нейрофізіологи і не тільки. Фахівці фундаментальних наукових напрямів часто-густо звертаються до текстів давньоіндійських Вед.

Отже, властивість забезпечує існування її носія у межах його сутності. Чорний колір, як певне фізичне вираження, по-різному забезпечує існування і олівця, і смоли⁵². Щодо свідомості, то вона, в ролі властивості (загального), по-різному забезпечує існування природних утворень, які є предметом дослідження біології⁵³, хімії та фізики.

Якщо виходити з того, що свідомість має свою сутність, завдяки чому відрізняється від усього, що не є свідомістю, то логічним буде твердження, що, як явище, вона різними способами проявляється у кожному природному або штучному утворенні, тобто залежно від того, що є носієм свідомості. Скажімо, мозок людини чи мозок мавпи.

Наступний аспект, на який варто звертати увагу – це те, що завдяки свідомості забезпечується взаємозв'язок усіх природних утворень. В іншому випадку, кожне конкретне утворення існувало б ізольовано, саме по собі. Найбільшим доказом співіснування усіх утворень є наявність у природі та серед людей систем комунікації. У першу чергу – це мова. Як відомо, мова є не лише в людей, а й у тварин, попри те, що вона у них немає вербального вираження⁵⁴.

Загалом проблема свідомості має безпосереднє відношення до проблеми мовлення та інтелекту.

Щодо мови, то будь-яка національна мова є своєрідним відображенням свідомості, оскільки свої висновки і навіть емоції люди вкладають у слова та фрази. Фактично кожна національна мова складається із двох частин: мова комунікації та мова мислення. Мова є носієм свідомості. Мова комунікації складається із окремих слів та фраз, кожна з яких несе готову, узгоджену між людьми впродовж певного часу, інформацію. Натомість мова мислення, попри своє

⁵² Науці відомо, що кольорів у природі не існує. Кольори бачать і розрізняють лише люди та високоорганізовані мавпи. Бачити колір – це сприймати зоровими органами чуттів та мозком різницю між амплітудами світлових коливань. При цьому є люди, які не здані розрізняти кольори взагалі – дальтоніки. Є такі, які можуть побачити шість, максимум сім кольорів, а є такі, що розрізняють сотні відтінків кольорів веселки. Тому колір, з фізичної точки зору, є певною ознакою визначеної фізичної властивості природного чи штучного утворення.

⁵³ Ботаніки та садівники добре знають, що якщо дерево росте на вітряній поверхні, то його коріння з боку постійного обдування є набагато міцнішим, аніж коріння з протилежного боку. Мох на дереві з південної сторони ніколи не розростеться так само, як з північного боку. Трава «в передчутті» посухи встигає сформувати насіння і скинути його до початку стадії повного дефіциту вологи. Із поверненням режиму зрошення насіння проростає, що забезпечує наступність будь-якого виду трав'яної рослини.

⁵⁴ Вербальне мовлення – мовлення за допомогою слів, понять, які передаються звуковим способом, або за допомогою візуальних знаків: букв, петрогліфів, ієрогліфів, піктографів чи мовою жестів. Або тактильним шляхом – шрифт Брайля.

національне походження, є мовою індивіда. У процесі осмислення дійсності людина, за допомогою персонально обраних слів та фраз, веде діалог сама із собою. Результатом такого діалогу є певна наукова теорія, висновок, прозовий чи поетичний твір.

Особливість цього процесу полягає в тому, що у процесі внутрішнього мовлення людина максимально використовує сутність (можливість) свідомості – здобуває здатність творити реальність, відсторонену від об'єктивної дійсності, тобто суб'єктивну. Останнє є певним доказом окремішності суті свідомості від сутності мозку чи конкретної нервової системи загалом.

Те саме стосується інтелекту – основи творення художніх та наукових картин Всесвіту⁵⁵.

Таким чином, можемо підсумувати, що свідомість – це природний феномен⁵⁶, який, як властивість, забезпечує взаємозв'язок природних та штучних утворень.

Із точки зору діалектики *«форми – змісту»*, за своєю суттю свідомість – це поєднання певних властивостей (її зміст), зокрема, пам'яті, як збереження інформації, спроможності в чергове її відтворювати, стирати, повторювати створене, набувати іншої (виконувати пізнавальну функцію), систематизувати наявну інформацію, знання.

Індивідуальна свідомість людини

Тема індивідуальної свідомості людини стосується структури особистості. Власне, коли йдеться про людину, то особа є людиною настільки, наскільки вона усвідомлює

⁵⁵ У наш час розрізняють природний інтелект (інтелект людини) і штучний інтелект. З приводу штучного інтелекту, який вважають окремим проявом свідомості, точаться різного роду дискусії та будуються моделі його реалізації у майбутньому, включно до моделі підкорення людини комп'ютерами. Власне не самими комп'ютерами, а інтелектом, носіями якого вони є. На противагу цій гіпотезі заявляють, що інтелект будується не лише на раціональній, а й на емоційній основі. Емоційна сторона свідомості забезпечує зв'язок між окремими людьми та між людьми і Всесвітом. Штучний інтелект, через відсутність емоційної складової, є варіантом свідомості не як властивості, а лише як детермінанти, продовження електронної конструкції. Дієвість цієї конструкції обмежується параметрами налагодженого технічного зв'язку.

⁵⁶ Феномен – слово грецького походження, означає природне явище, окремий факт, який привертає до себе увагу. Іншими словами, феномен – це те, що має окреме вираження об'єктивної дійсності. На противагу «феномену» в філософії застосовується поняття «ноумен». Слово «ноумен», з грецької – розум, є позначенням розумової діяльності людини. Теорія, гіпотеза, правило, теорема, аксіома, догма, тобто те, що належить до суб'єктивної дійсності. Те, що вироблене людським розумом, але існує у свідомості людини незалежно від волі окремої особи або людської спільноти.

дійсність ⁵⁷, сприймає усе навколо та себе в контексті навколишнього світу. Це одна сторона питання. Разом із тим, поняття «особистість» ґрунтується й на людській біологічній основі. Отже, можна говорити про співіснування інтелектуального та біологічного. Відповідно до твердження про те, що свідомість забезпечує взаємодію окремих утворень, то ці частини пов'язані між собою в рамках кожної конкретної людини.

Із точки зору структурно-функціонального методу можна припустити, що структура, яка поєднує інтелектуальне й біологічне, обумовлює певні функціональні можливості. Можна стверджувати, що людина є такою, бо має відповідну будову. У контексті теми **«Філософія свідомості»** слід звертати увагу виключно на прояви свідомості у житті та діяльності людини.

Що являє собою індивідуальна свідомість людини? Це конкретний варіант реалізації можливостей свідомості, що виявляється у діалектиці **«можливості – дійсність»**. Попри те, що насправді свідомості взагалі немає, вона представлена в незчисленних варіантах Всесвіту, в її більш або менш досконалих формах. Цю формулу можна застосувати до людства – більш досконалі, менш досконалі варіанти реалізації можливостей свідомості людиною. Про це вже йшлося вище.

Відповідь на причину такої строкатості можна знайти, усвідомивши суть індивідуальної та суспільної свідомості.

<i>Структура індивідуальної Свідомості людини</i>			
<i>3-й рівень</i>		Раціональний	
<i>Наукове позначення рівнів: Підсвідомість</i>	<i>2-й рівень</i>	Генетичний (видовий)	<i>Релігійне позначення рівнів: Душа</i>
	<i>1-й рівень</i>	Біологічний	

У запропонованій схемі структури індивідуальної свідомості людини зазначається:

⁵⁷ В Давньоіндійських, Давньокитайських філософських вченнях свідомість людини протиставляється її тілу – дихотомія свідомості й тіла. Така ж дихотомія притаманна релігійним вченням. Вдосконалення людини – це вдосконалення її свідомості, яке повинно наближатись до ідеального стану через підкорення свідомості тіла, з його пристрастями та тимчасовими потребами. Звідси християнська тема вічності душі та короткочасності тіла, ідея Страшного суду. Відповідно цієї ідеї жодна душа не уникне суду, попри смерть її тіла.

1. Свідомість кожної людини не варто зводити лише до її раціонального рівня, оскільки не все підвладне осмисленню. Скажімо, її фізичний стан (втома, біль, почуття тривоги, роздратування та ін.), не кажучи вже про фізіологічні процеси в організмі (кровообіг, дихання, травлення), які не підлягають свідому контролю людини. Особа може впливати на перелічені явища та процеси лише пройшовши спеціальну і непросту підготовку⁵⁸.

2. Усі фізіологічні процеси в людському організмі відбуваються завдяки біохімічній структурі відповідних органів. Але, з одного боку, органи продовжують діяти навіть на стадії крайнього біохімічного ураження – не втрачають «пам'ять». З іншого боку, і здорові, і нездорові органи включені до інформаційної системи, яка забезпечує функціональний взаємозв'язок між ними. Іншими словами, біохімія організму має свою причину.

Отже, структура індивідуальної свідомості складається з підсвідомості та раціонального мислення. У свою чергу підсвідомість складається із біологічного та генетичного рівнів. Біологічний рівень свідомості містить знання про виживання: народження, самозбереження, продовження роду, реакція на зовнішні виклики та багато, що інше. Такі самі знання мають усі біологічні види. Генетичний рівень свідомості забезпечує видові особливості кожного біологічного організму та його збереження у часі. Скажімо, із жолудя ніколи не виросте ялина чи береза – лише дуб. До того ж дуб певного виду. На яблуні, яка росте поряд з грушею, завжди ростимуть яблука, а на груші – груші. Навіть, якщо вправний садівник зможе прищепити грушу до яблуні, то груші ростимуть лише на прищепленій гілці, бо вона зберігає видову пам'ять. Із роками дерево перемагає і прищеплена гілка відмирає.

Культивовані рослини не є стійкими у протидії із природою, а тому потребують особливого догляду. У разі його відсутності культивовані рослини гинуть або

⁵⁸ Те, що людина силою свого розуму здатна впливати на свою фізіологію – давно відомий науці факт. На основі цього феномену створена психотерапія. З іншого боку – це є підтвердженням того, що свідомість є каналом єднання, здавалося б, самотійних, окремих утворень.

«дичавіють» – повертаються до первинного природного стану.

Подібне спостерігається й у тваринному світі. Гібрид лошиці та віслюка дає третій варіант – мула, який через суттєві порушення у збереженні виду, не здатний до продовження роду. Завершилися повним провалом усі експерименти із виведення гібриду людини та мавпи.

Відомою у людському організмі є реакція відторгнення. Не кожному донорську тканину чи кров може прийняти організм людини.

Фактично, підсвідомість «самостійно» забезпечує реалізацію усіх життєво необхідних функцій організму чи то рослини, чи то тварини, чи то людини. Підсвідомість є вмістилищем знання про життя та його продовження.

У межах ряду релігійних теорій підсвідомість позначається поняттям «душа», або «**внутрішня свідомість**»⁵⁹. Внутрішня свідомість є конкретною матрицею життя. Фізичну смерть людини пов'язують з її відокремленням від матеріального тіла.

Третій рівень становить **раціональна свідомість** людини. Вона являє собою реалізацію людської можливості самостійно, індивідуально осмислювати певні питання на основі конкретних раціональних форм. Тобто на основі логіки, наукової теорії, гіпотези або просто на основі власного теоретичного й практичного досвіду. Раціональні знання не даються від народження, їх потрібно здобувати через навчання, через дослідження. Головним моментом тут є те, що процес навчання та раціонального пізнання дійсності відбувається не автоматично через органи чуттів, а в наслідок вольового зусилля людини над собою.⁶⁰ Раціональне мислення, на відміну від ірраціонального мислення є контрольованим людиною. Завдяки саме раціональному

⁵⁹ Людство нагромадило чимало переказів про Душу. Правдивість багатьох із них підтверджуються сучасною наукою. Наприклад, інтуїція, телепатія та дещо інше. Фактично поняття «душі» є способом доведення зв'язку кожної людини із Всесвітом. Іншими словами, людина не є чимось абсолютно окремим та самостійним у Всесвіті. Завдяки душі людина зберігає людську подобу та забезпечує незнищеність людської форми життя. У християнстві душа є безсмертною, на відміну від людського тіла. В Індуїзмі душі людей відрізняються за своїм духовним станом. У кожному наступному житті душа оселяється у відповідному їй тілі, яке є частиною певної спільноти. Досконалі душі оселяються в тіла, які належать розвинутим і матеріально забезпеченим верствам суспільства. Натомість недосконалі душі стають набутням тіл, які належать до соціальних низів.

⁶⁰ Деякі філософсько-релігійних вчення визнають, що здатність людини, чи навіть цілого народу приймати самостійні рішення, спричиняє їх інтелектуальний прогрес. Людина чи якась спільнота, які діють в рамках усталених норм та догм, прирікають себе на деградацію

мисленню людство виробило моральні цінності в рамках релігії та вийшло на рівень філософського та наукового осмислення об'єктивної реальності.

При цьому слід зважати на те, що абстрактне мислення не завжди пов'язане із раціональним. Абстрактні образи, ідеї можуть виникати у свідомості митця або релігійно мислячої людини й навіть в контексті ірраціонального мислення.

Раціональне мислення забезпечує колосальну перевагу людини над тваринним світом, проте далеко не всі люди однаково володіють можливостями раціонального мислення. На заваді стає відсутність навичок та волі до раціонального мислення. Питання волі та навиків пов'язано із приналежністю кожної людини до певної спільноти. Тому, здебільшого, особа приймає та користується готовими, прийнятими спільнотою знаннями.

Керуючись логікою *«загального – одиничного»*, не важко прийти до висновків, що існує взаємозв'язок та вплив підсвідомості на раціональне мислення індивіда, і навпаки. Якщо підсвідомість і раціональне мислення є конкретними проявами свідомості, то очевидним є те, що при певній самостійності, вони здатні впливати одне на одне.

Вплив підсвідомості на раціональне мислення, на суспільну поведінку людини вивчає психологія. У рамках психологічної науки існує чимало інформації про зворотній вплив раціонального на підсвідоме. Цей контакт може мати як позитивні, так і негативні результати для людини. Все залежить від того, з якими установками особа звертається до своєї підсвідомості ⁶¹. Якщо установки суперечать природі людини, її фізіологічним особливостям, то результатом можуть бути психологічні або навіть психічні розлади. Натомість, якщо людина звертається до своєї підсвідомості із завданням, яке не суперечить її сутності, то результат є позитивним. Фактично йдеться про те, що все, що

⁶¹Із XIII–го сторіччя Європа знайома із феноменом, який грецькою мовою позначається як «стигмати». Слово «стигмати» означає знаки, виразки, рани. Стигмати виникають у фанатично віруючих християн напередодні страсної п'ятниці, дня розп'яття Ісуса Христа, у вигляді реальних кривавих ран на тілі від цвяхів (якими за переказами було прибито Ісуса до хреста). По завершенні Великодніх святкувань рани зникають, не залишаючи будь-яких слідів, шрамів. Цей феномен пов'язують із здатністю людини через раціональне осмислення подій викликати фізіологічні процеси, які є підвладними лише людській підсвідомості.

намагається зруйнувати сутність утворення, спричиняє її опір або самознищення.

Суспільна свідомість.

Якщо індивідуальна свідомість є властивістю кожного окремого індивіда, кожної людини, то суспільна – стосується кожної стійкої у часі спільноти. Спільнота – це тривале об'єднання людей на основі спільної культури, місця проживання, способу господарської діяльності, професії, релігійних та політичних поглядів або родинних стосунків. Це не означає, що кожна спільнота повинна включати усі перелічені ознаки. Вона може існувати на основі однієї із них. Форми і види спільнот досліджує соціологія.

Кожна спільнота є своєрідним колективним організмом. Її діяльність забезпечує суспільна свідомість, що, в першу чергу, сприяє збереженню даної людської спільноти. По-друге, існування суспільної свідомості є доказом певної незалежності свідомості від нервової системи людини.

Матеріальними носіями суспільної свідомості є моральні норми, правила, звичаї, заборони, забобони, традиції, історична пам'ять (певне розуміння свого минулого) в усній або писемній формі⁶².

Будь-яка спільнота є певною формою сукупності окремих індивідів. Ця сукупність може бути спричинена історичною традицією. Може бути примусовою: збереження спільноти заради самої спільноти або прав її керівництва. Може бути добровільною – через переконання окремих осіб у її необхідності.

Все починається й тримається на самосвідомості.

Самосвідомість – це усвідомлення людиною себе, оточуючих людей та подій із позиції забезпечення або перешкоджання своїй життєдіяльності.

Наявність суспільної свідомості, понад усе, виявляється через суспільний, а не індивідуальний спосіб самовираження

⁶² Яскравим прикладом суспільної свідомості є поведінка Робінзона Крузо, героя роману Данієля Дефо. Робінзон, потрапивши на безлюдний острів, весь час поводив себе так, як належить поводити себе англіїцю серед людей своєї культури, попри відсутність людей на острові взагалі. Коли поряд із ним опинився туземець, він взявся навчати його англійській мові та англійським правилам поведінки. Робінзон Крузо залишався не просто людиною, а людиною суспільною, конкретно – англіїцем, незважаючи на відсутність на острові будь-якого суспільного контролю з боку держави, права та Церкви, парафіянином якої він був до корабельної трощі.

особи. Переважна кількість людей усвідомлюють себе виключно через приналежність до певної спільноти. Свій вік та стать людина сприймає не через дійсний її біологічний стан, а навпаки, через звичаєві та писані у цій спільноті норми.

Для прикладу, жінка або чоловік оцінюють свій вік, відповідно до визначених спільнотою прав та обов'язків. Наприклад, те, що дозволяється у дитинстві, забороняється або суттєво обмежується в юності чи зрілому віці, не кажучи вже про старість. Жінка, яка сповідує, наприклад, мусульманство, усвідомлює себе мусульманкою, поводить себе так, як належить мусульманці навіть, якщо цього не можуть сприйняти представники інших культур. Те саме можна сказати із приводу поведінки представників усіх інших релігій та культур.

Характерним тут є те, що добровільні носії певної суспільної культури⁶³ не усвідомлюють й не відчують якоїсь обмеженості. Навпаки, часто-густо, вони схильні насміхатися або навіть виявляти ворожість до представників інших культур, як і до самих цих культур.

Особи, які опинилися у певній спільноті вимушено або проти своєї волі, можуть бути носіями іншої культури, але не можуть перебувати за межами суспільної культури, взагалі.

Наука зафіксувала чимало фактів виховання людських дітей тваринами. Результатом цього виховання було те, що переважна кількість таких вихованців не змогли в подальшому, опинившись серед людей, засвоїти навіть ази їхньої культури. До кінця свого життя вони залишалися людьми лише біологічно, але з соціальної точки зору – тваринами.

Наведена інформація доводить об'єктивний характер свідомості, її інформативність у плані вибору людиною способів виживання. Факт приручення тварин доводить, що

⁶³ Культура, від латинського слова *cultura*, що означає перетворювати, обробляти. Загалом культура – це система штучних утворень, здійснених людиною на основі законів природи та її продуктів: окультурені овочі, фрукти, тварини. Перероблені річки, озера, пустелі, ліси. Інженерні споруди: будинки, машини, міста, фортифікації. Предмети мистецтва, науки. Державно-правові утворення, мораль, релігії, традиції, звичаї, усна, писемна творчість. Все це разом відносять до так званої другої природи. Першою є первоздана природа. Кожна людська спільнота опирається на певну культурну систему, яка забезпечує їй стабільність та наступність. Тому суспільна свідомість, фактично, зводиться до приналежності до певного типу, певної культурної системи.

вони, подібно до людей, можуть перебувати у не зовсім прийнятних для себе умовах існування. Тут слід зважати на те, що перебування особи (людини чи тварини) у певному організованому середовищі є не лише результатом волі цього середовища, а й здатністю прийняти це середовище індивідом⁶⁴.

Пізнавальні можливості людства

Завдяки свідомості людство має можливість пізнавати Всесвіт.

Мета пізнання – це вихід людини за межі здобутої нею раніше суб'єктивної картини світу для покращення свого життя забезпечення.

Фактично люди володіють двома основними формами діяльності: пізнавальна та виробнича. Виробнича діяльність пов'язана зі створенням об'єктів життєзабезпечення: їжа, одяг, житло, культові споруди, транспорт, засоби зв'язу, засоби виробництва, носії інформації, правила суспільного життя, зброя, засоби і технології лікування, суспільні утворення тощо.

Пізнавальна діяльність здійснюється за допомогою основних та допоміжних форм знання. Її мета – отримання іншого знання для розвитку та забезпечення виробничої діяльності. Очевидним є те, що пізнавальна діяльність є невід'ємною складовою виробничої діяльності. Взаємовідношення між пізнанням та виробництвом можна порівняти із взаємозв'язком між попитом та пропозицією. Виробництво забезпечує попит, натомість, пізнання – пропозицію.

Процес пізнання та його продукти можна презентувати на елементарному, конкретному й на фундаментальному рівнях. На конкретному рівні – це, наприклад, дослідження однієї людини іншою з метою встановлення міжособистісних, виробничих або професійних відносин. Вдалою ілюстрацією може бути також пошук правильного способу обробітку землі, металу, дерева тощо. Людина може докладати чимало зусиль для пошуку знання, які, на її думку,

⁶⁴ Відомі численні факти звернення диких тварин до людей по допомогу під час повені, пожежі, або навіть хвороби.

можуть їй допомогти. Вона також може скористатись готовими знаннями, може проявити певну винахідливість, чим збагатить людство новою інформацією та знаннями.

На фундаментальному рівні пізнання здійснюють свою діяльність науковці, філософи, теософи, митці та ін. Внаслідок ґрунтовних досліджень виникають нові жанри мистецтва, нові релігійні картини світу, нові методи та напрями філософських вчень та галузевих або міжгалузевих наукових відкриттів.

За усім цим стоїть природа пізнавальної діяльності. Її суть полягає у тому, що у своїй дослідницькій діяльності людина не може вийти за межі можливостей своєї свідомості. Тобто із точки зору логіки *«можливості – дійсність»*, будь-яке природне (разом із людиною) чи штучне утворення перебуває у рамках своєї сутності. Сутність, у силу своєї конкретності, обумовлена рамками *можливості*. Для зміни можливості має відбутись якісна зміна сутності. Скажімо, для того, щоб людина могла зробити відкриття у філософії, медицині чи математиці, вона повинна змінити сутність своїх знань, тим самим збільшуючи свої можливості. Але й саме по собі посилення можливості не гарантує досягнення *дійсності*, що буде рівною спроможності.

Загалом, людство володіє можливістю пізнати Всесвіт у межах свого контакту із ним. Проте пізнавальний процес уповільнюється тим, що людина немає спроможності миттєво отримати всю повноту інформації та знань через залежність від теорій, поглядів, власних переконань, сформованих раніше або іншими людьми.

Цей стан знань у певний відрізок часу можна порівняти із перебуванням людини у певному замкнутому просторі. Тобто будь-яка людина здатна бачити лише те, про що вона знає. Для прикладу візьмемо досвідченого мисливця. Побачивши сліди тварини, на яку він полює, мисливець може розповісти про цю тварину так, наче він бачить її воочию. Проте той самий мисливець може припуститись помилки, якщо зустріне сліди тварини, на яку ніколи раніше не полював. Хіба що знає про цю тварину з книжок чи переказів інших мисливців.

Тому процес пізнання дійсності можна порівняти із якісними змінами внаслідок кількісних трансформацій. Для того, щоб зробити суттєвий крок вперед, доводиться побачити усі недоліки попередньої теорії, уявлень про дійсність та вивести нову доктрину, або досягнути нової якості знання про об'єкт дослідження.

Правильне наступне рішення у процесі його пошуку, називається **істиною**. Вчення про пошук істини називається **гносеологією**. Пошук та відкриття нового, більш досконалого методу діагностування або лікування у медицині, має безпосереднє відношення до **гносеології**⁶⁵.

У різного роду філософських та релігійних вченнях застосовуються поняття «відносна істина» а також «абсолютна істина». Фактично, кожне нове відкриття відповідає поняттю «відносна істина», оскільки згодом ця істина буде заперечена чи спростована, а на її місце прийде нова теорія, нове знання. Що ж стосується **абсолютної істини**, то можна сказати, що це свого роду ідеал, вираження природної можливості людства пізнати сутність Всесвіту. Очевидним є те, що людство, скоріше за все, ніколи не досягне абсолютної істини, оскільки для цього воно повинне докорінно змінити свою сутність, чим зможе зрівнятися у всьому із Всесвітом. Іншими словами можна сказати, що абсолютна істина – це сам Всесвіт.

Прихованість від людини сутності Всесвіту полягає у тому, що він невинно змінюється, набуває інших форм, натомість людина здійснює пізнавальний процес поетапно.

Гносеологія поділяє людей на гностиків та агностиків. До числа гностиків відносять тих, хто вважає, що Всесвіт можна пізнати, адже він піддається розумінню. Натомість агностики заперечують можливість дослідити Всесвіт. Своє заперечення вони пояснюють суб'єктивними можливостями людства. Агностицизм сформувався під час середньовічних дискусій із приводу того, чи здатна людина дослідити Бога. Агностики стверджували, що Бога неможливо пізнати на раціональному рівні. Можна лише наблизитись до Нього у

⁶⁵ Слово «гносеологія» складається з двох грецьких слів: гносіс – це пізнання та логос – вчення. Разом – вчення про пізнання.

своїх почуттях через віру. Тобто на противагу пізнанню агностики ставили віру в Бога та його провидіння.

На прикладі дискусії гностиків та агностиків виявляється проблема співвідношення чуттєвого та раціонального пізнання дійсності, яка точиться до сьогоднішнього дня. Головним аргументом раціоналістів є те, що людина здатна збудувати точну картину Всесвіту, застосувавши логіку та адекватну пізнавальному процесу методику. Опоненти раціоналістів стверджують, що будь-яка картина чи теорія є відносною і передає, радше, можливості дослідника, але не об'єкта дослідження. Натомість, вважають вони, чуттєве сприйняття дійсності дозволяє людині значно більше заглибитись у неї, аніж це вдається на раціональному рівні.

Запитання для самоконтролю:

1. Що таке свідомість?
2. Що становить зміст свідомості?
3. Чи існує свідомість у самостійному стані?
4. Що становить сутність свідомості?
5. Що таке індивідуальна свідомість?
6. Чи може людина обійтись без свідомості?
7. Що таке самосвідомість?
8. Якими знаннями забезпечується самосвідомість людини?
9. У чому полягає структура індивідуальної свідомості?
10. Чому структура індивідуальної свідомості є саме такою, а не інакшою?
11. Що таке підсвідомість? Яку функцію вона виконує?
12. Чи мають тварини підсвідомість?
13. Що є спільного між рослинами, тваринами та людьми?
14. Чи мають рослини свідомість?
15. Чи мають тварини свідомість?
16. Що таке суспільна свідомість?
17. Що таке суспільна культура?
18. Чи можливе існування людини за межами суспільної культури?
19. Чи може людство обійтись без суспільної свідомості?

20. Що таке колективна свідомість?
21. Чи може особа бути поза межами суспільної свідомості?
22. Що таке чуттєве пізнання дійсності?
23. Що являє собою раціональне пізнання дійсності?
24. Що таке істина?
25. Що таке абсолютна істина?
26. Чим правда відрізняється від істини?
27. Що таке агностицизм?
28. Що таке гностицизм?

Тема 6. Філософія людини

- Загальна характеристика
- Філософська картина людини:
 - I) природа – людина
 - II) суспільство – людина
 - III) розум – людина

Загальна характеристика

Проблема людини є центральною у філософії та релігії. Не менше уваги приділяють їй наука та мистецтво. У наукових рамках людина досліджується за трьома параметрами: біологічним, соціальним та психологічним. Із точки зору біології – людина окремий високо розвинутий вид біологічної форми життя, що належить до класу ссавців та приматів.

Із точки зору соціальної антропології, людина – це учасник окремої у природі форми організації, яку прийнято називати термінами «суспільство», «спільнота», «соціум». У соціальному, як і в біологічному сенсі, людина не є абсолютно оригінальною чи абсолютно неподібною до інших форм життя. Людина – суспільна істота, що існує в оточенні інших, подібних до себе осіб.

Проте не можна проходити повз науково доведеного факту, що в оточенні собі подібних існують фактично усі представники біологічного світу: від одноклітинних до приматів. На базовому біологічному рівні перебування в спільноті забезпечується біохімічними⁶⁶ особливостями. На рівні ссавців та приматів можна побачити початкові форми прасуспільних організацій. Ці спільноти мають конкретні форми організації, системи внутрішнього управління, субординацію між її членами і навіть початкові форми розподілу праці⁶⁷.

Із точки зору психологічної науки, людина – це суб'єкт, автор, продуцент різних форм поведінки, що спричинено її

⁶⁶ Мурахи розпізнають один одного за запахом. Запах визначає не тільки одноплемінників, а й категорії представників мурашника: хто є робочою комахою, хто – охоронцем. Подібне відбувається в бджолиному середовищі: робоча бджола, розвідник, трутень, матка.

⁶⁷ Для прикладу, розподіл обов'язків під час полювання у вовків та левів.

нейрофізіологічними особливостями. Йдеться про емоції, інтелект, розум та розумову діяльність.

Загалом, наука оцінює людину із позиції антропоцентризму⁶⁸, визнаючи, що причиною людини є людина. Люди народжують й виховують собі подібних.

Основу основ вчення про людину в науці складає теорія про її походження та виокремлення серед інших представників тваринного світу. Теорії походження людини базуються на доктрині еволюції, основи якої заклав Чарльз Дарвін. Відповідно до його вчення, усі живі утворення (рослини, тварини) виникли із найпростіших варіантів біологічного життя, пройшли тривалий шлях вдосконалення та ускладнення, доки не набули сучасного вигляду. Це стосується й людини. Згодом наука визначила три основні стадії становлення людини: *homo erectus*⁶⁹, *homo habilis*⁷⁰, *homo sapiens*⁷¹.

За час, починаючи з якого приматів можна віднести до класу людини, взято етап, на якому особа виявила спроможність виготовляти засоби полювання та праці, споруджувати житло, створювати наскельні малюнки (петрогліфи⁷²) та здійснювати поховальні ритуали. Наскельні малюнки та ритуали поховання є доказом наявності у людини первісної самосвідомості. Первісна людина вирізняє себе серед інших природних утворень та своїх одноплемінників, інших людей. Причому, не на рівні запаху, а на рівні абстрактного усвідомленого образу.

Природа немає у своєму арсеналі різного роду готових вірувань та ритуалів. Якби було так, то це, нехай в примітивному вигляді, виявлялося б у життєдіяльності інших біологічних істот. Тому поява у людей ремесла та

⁶⁸ Антропоцентризм, слово, яке походить від грецького «антропос» – людина та латинського «centrum» – центр. Разом – людина як центр Всесвіту.

⁶⁹ Людина прямоходяча. Антропологічний вид приматів, здатних до пересування на задніх кінцівках та використання передніх для складніших дій, маніпуляцій.

⁷⁰ Людина вміла. Антропологічний вид приматів, здатних виготовляти штучні знаряддя полювання та праці.

⁷¹ Людина розумна. Антропологічний вид приматів, здатний до абстрактного та раціонального мислення. Йдеться про вид, до якого належить сучасна людина.

⁷² Не плутати із ієрогліфами та піктограмами. Петрогліф – зображення на камені, піктографія – символічне письмо, наприклад, письмо Давнього Єгипту, Ацтеків, сучасні дорожні знаки. Ієрогліф – абстрактне письмо, наприклад, китайські ієрогліфи, письмо шумерів.

ритуалів є свідченням того, що примат став людиною завдяки раціональному мисленню, спочатку на примітивному, початковому рівні⁷³.

Це дуже важливий момент в усвідомленні суті людини. Вона, завдяки раціональному мисленню, здатна створювати форми життя, які не є прямою копією предметів природи.

Попри критику, еволюційна теорія заслуговує на увагу. По-перше, вона вказує не лише на біологічне вдосконалення, а й на вдосконалення людського інтелекту. Людина стала такою в міру її раціональних можливостей. По-друге, ця теорія не суперечить логіці **«можливого та дійсного»**, **«причини – наслідку»**: ніщо не виникає саме по собі, з нічого, та все, що існує – існує у межах можливого, у межах своєї сутності. Різного роду «космічні» теорії⁷⁴ є малопереконливими, оскільки всі вони опираються на розуміння людини, як абсолютного, відірваного від усього земного, явища. Натомість людина має чимало спільного з всіма природними утвореннями, принаймні, в рамках життя на планеті Земля.

Релігія розглядає людину виключно із точки зору її свідомості, в рамках теоцентризму⁷⁵. Протистояння теорії еволюції та релігії є надуманим. Це дві різні позиції, із яких наукова пояснює людину з матеріальної точки зору, а релігійна – з ідеальної, абстрактної, духовної. Науку цікавить зв'язок людини з іншими земними природними утвореннями, а релігію – зв'язок людини з усім Всесвітом. Наука опирається на свої теорії та конструкції, релігія – на свої. За весь час свого існування наука посувалася від одних теорій і конструкцій до інших, більш складних у спробі пояснення суті людини. Так само і релігія – переходила від

⁷³ Раціональне мислення відрізняється тим, що воно з'являється лише внаслідок вольового зусилля людини над собою. Фактично людина дає завдання своєму мозку опрацювати певну інформацію. Саме по собі, без вольового зусилля, раціональне мислення не запускається. У поза вольовому стані людина мислить готовими аналогіями, готовими кліше, стереотипами, через що мало чим відрізняється від чуттєво, тваринного, сприйняття дійсності.

⁷⁴ Віднедавна з'явилося чимало гіпотез щодо позаземного походження людини. Допоки жодна з них не доведена на віть на науково теоретичному рівні.

⁷⁵ Теоцентризм, слово, від грецької teos – Бог та centrum – центр. Разом – Бог є центром Всесвіту.

найпростіших форм пояснення суті людського життя ⁷⁶до найскладніших.

В усіх формах релігії людина є творінням вищих сил. Із цього приводу існує безліч міфологічних конструкцій. Загалом усі вони стосуються етичних норм, за якими людина має відрізнятись від тварини. У примітивних конструкціях етика не виходила за межі певного племені, оскільки людяність інших племен ставилась під сумнів. Найбільшого втілення релігійна етика набуває у рамках монотеїзму: юдаїзм, християнство, мусульманство ⁷⁷.

Питання етики визначають співвідношення людини та вищих сил, з одного боку, людини та тваринного світу, з іншого боку. Ця тема передається через міфи про походження людини. Головним у цих міфах є питання наближеності або віддаленості людини від вищих сил, від законів Всесвіту. Одні релігії вказують на первинну та довічну досконалість або ущербність кожної конкретної людини ⁷⁸. Натомість, інші – на здатність людини свідомо обирати свій життєвий шлях та пріоритети: до Бога чи від Бога ⁷⁹.

У цілому ряді релігій між богами та людьми довіку залишається прірва, яку вдається подолати лише окремим представникам людського роду. Як правило – це особливі за походженням особи ⁸⁰. Прірва між людиною та богами

⁷⁶ Про це конкретніше у першій темі цього курсу – «Предмет філософії».

⁷⁷ Дещо інакше, але переконливо, питання етики закарбовано в нетеїстичних релігіях –буддизмі, конфуціанстві, даосизмі.

⁷⁸ В одному із чукотських міфів йдеться про те, щолюдина створена вищими силами. Однак одних людей було створено із морських водоростей. Ці люди відрізняються мудрістю, гнучкістю розуму. Здебільшого вони стають шаманами, які захищають людей від злих сил, лихих духів, хвороб, розумових розладів. Іншу категорію людей було утворено з кременя. Вони є непохитними у своїх думках та вчинках. Вони є опорою свого народу, його захисниками від іноплеменних ворогів. А третю категорію – із собачих екскрементів, бо це нікчеми, безхребетні, без почуття людської честі. Ці люди потребують постійного контролю на собою.

⁷⁹ В Індукті та буддизмі людина здатна вливати на своє космічне майбутнє. Усе залежить від неї самої, від її усвідомлення та прийняття законів Всесвіту. В кожному наступному житті душа людини відроджується у тому біологічному та суспільному тілі, яке відповідає рівню досконалості душі. Недосконале не може поєднатися із досконалим, і навпаки.

⁸⁰ Давньогрецький міф про Геракла. Геракл, син верховного бога Зевса, припускається людської слабкості – вчиняє страшний злочин проти людяності. Він вбиває своїх дітей та дружину. За це Зевс признає йому випробування на підтвердження людської досконалості та гідності, що була дана йому від богів. Ці випробування можуть стати покаранням, завершитись смертю чи ганьбою. Випробування – це шлях до слави та безсмертя, або до ганьби та забуття. Все залежить від людини. Дванадцять випробувань, із яких Геракл виходить переможцем над своїми земними слабкостями. Це стає умовою переходу Геракла у категорію безсмертних героїв та довічного перебування на Олімпі. Та сама ідея повторюється в міфі про Ісуса Христа. Ісус – син Божий, нехтує своїм фізичним життям заради продовження людського роду. За це Бог продовжує його життя на небесах.

обумовлена первинністю та космічністю⁸¹ богів, у порівнянні з людиною⁸².

Скепсис, або навіть зневага, до релігійних конструкцій походження та визначення суті людини здебільшого пов'язана із міфологічним способом передачі знань, а також із догматизмом, якого дотримуються релігійні конфесії.

Філософська картина людини.

На основі наукових та релігійних знань очевидним є те, що *людина – це феномен, особлива форма життя, яка поєднує в собі біологічні, соціальні та інтелектуальні властивості.*

Життя кожної людини залежить від природи, суспільства та власного розуму.

I) Природа – людина.

Кожна людина є частиною природи, Всесвіту, а тому не може не залежати від нього й із точки зору діалектики *«загального – одиничного» (конкретного)*. Навіть Біблійна історія створення людини розповідає про те, що Бог витворив тіло Адама із глини, а тіло Єви – із ребра Адама. Людина не може вийти за межі свого тіла, як за межі електромагнітних коливань, кліматичних умов, хімічного складу їжі, яку вона споживає, та повітря, яким дихає.

Людське тіло, її організм, безпосередньо взаємодіє із зовнішнім середовищем. Ця взаємодія відбувається, здебільшого, поза контролем розуму. Щось людина може контролювати, регулювати, але це незначна частина від усього іншого. Особа може контролювати своє харчування –

⁸¹ Космос, слово грецького походження, означає порядок, збалансованість. Йдеться про впорядкований богами простір, який забезпечує продовження життя, у першу чергу людини та всього живого. На протизагосмосу існує хаос – неупорядковане, загрозливе для життя середовище, яке також має містичну причину.

⁸² Ця тема відображена у Біблії (Старому Заповіті). Не менш переконливо про перевагу богів над людьми розповідається у численних редакціях давньогрецького міфу про Прометея. За цим міфом, по завершенні війни між богами, коли Зевс остаточно переміг свого батька, бога Кроноса (Хроноса), на Олімпі настав спокій й нудьга. Тоді Зевс доручив своєму сину Гефесту створити для богів розваги. Гефест, бог ковальства та усіх мистецтв, виробив особливу життєву субстанцію, із якої всі боги Олімпу заходились творити різних живих істот. Це були комахи, риби та тварини. В цьому дійстві кожний бог вкладав у свій витвір власне уявлення про життя. Вони так захопились, що людину створили вже із залишків субстанції. Тому вона вийшла слабкою та непридатною до життя. Що найгірше – люди не вміли думати та були дуже лякливими. Тоді за справу взявся титан Прометей, син Феміди, богині справедливості та правосуддя. Ім'я Прометей у давніх греків означало добрий, передбачливий. Прометей навчив людей ремеслам, навчив мислити, завдяки чому вони піднялись над тваринами. Деяких тварин люди навіть приручили і використовували у своїй роботі. Тоді людей помітили Боги і зажадали, щоб люди корились їм. Прометей навчив людей дурити богів, навіть самого Зевса. Але від цього люди не набули самостійності від вищих сил, бо усім, що вони мають, вони завдячують богам. Прометея Зевс покарав, чим визначив своє одноосібне право на владу в космосі.

не вживати отруйні, шкідливі, заборонені звичаєм харчі. Людина може стежити за своїм тілом, дбати про його фізичний стан, захищати від переохолодження та перегрівання. Але все це за умови, що вона володіє відповідними знаннями та вміннями.

У переважній кількості випадків не розум людини контролює її тіло, а навпаки, тіло контролює розум, сигналізуючійому про холод, спеку, спрагу, голод, біль, хворобу та багато іншого. Тіло має статеві та вікові особливості. Тобто, із точки зору структурно-функціонального методу, різні біофізичні (структурні) варіанти людського тіла є причиною неоднакових варіантів його функціонування. Тіло жінки функціонує інакше, аніж тіло чоловіка і навпаки. Фізіологія жінки та чоловіка диктують їх поведінку, їхні емоції, а також є причиною психологічних особливостей.

Тіло молодого людини працює інакше, аніж організм людини похилого віку. Тому спосіб мислення, спосіб формування емоцій, думок в особи молодого віку значною мірою відрізняється від емоцій, думок старшої людини. Тіло хворої людини⁸³ впливає на свідомість інакше аніж, скажімо, тіло здорової. До цього можна додати відносну неминучість спадкових захворювань, вроджені психологічні особливості та темперамент.

Тіло, організм, співіснує із зовнішнім природним середовищем. Воно пристосовується до природного середовища: клімат, розмаїття їжі, її хімічний склад чи калорійність. Організм диктує свідомості людини, на всіх її рівнях, спосіб реагування на зовнішні фактори та спосіб захисту свого життя.

Навіть таке явище як етнічна культура є результатом впливу на людину природних особливостей. Існували й досі існують особливості гірської, морської, лісової, степової, пустельної, арктичної, субтропічної, тропічної культур людства. Фактично не природа, в широкому сенсі, пристосовується до розуму людини, а, навпаки, розум

⁸³У Давньому Римі медицина звертала увагу на зв'язок тіла та душі, його вплив на емоційний стан людини – *mens sana in corpore sano* (у здоровому тілі – здоровий дух).

людини щоразу пристосовується до природи. Приблизно так само, як людина звикає до невиліковної хвороби чи фізичного каліцтва.

Проте ця залежність людини від природи не є суворо детермінованою⁸⁴. Вже сам факт здатності особи пристосовуватись до змін у своєму тілі та в навколишньому середовищі свідчить про відносну залежність людини від природи.

II) Суспільство – людина

Кожна людина є частиною суспільства. За винятком тих, хто фізично народився людиною, але змалку прожив чи проживає серед диких тварин. Такі особи лише за фізичною подобою є людьми, за всіма іншими показниками – це представники тваринного світу.

Існують усі підстави стверджувати, що кожна людина, в рамках якоїсь спільноти, є певним чином детермінованою у середовищі цієї спільноти.

Отже, що таке спільнота або суспільство в широкому значенні цього слова?

Із точки зору логіки категорії «простір» стає очевидним, що будь-яке утворення залежить від інших утворень, які його оточують. Це може бути співіснування або, навпаки, непримиренне ворогування⁸⁵, у тому числі з можливістю знищення. Такий стан речей, об'єктивно, спричиняє створення близького собі простору або просторових утворень у межах загального простору⁸⁶. Люди знаходять спільну мову з іншими людьми, приручають тварин, пристосовують до своїх потреб рослини. Люди будують оселі, які захищають

⁸⁴ Детермінізм, слово латинського походження – *determinatus* – обмежений, визначений. Йдеться про абсолютну лінійну залежність наслідку від причини. Наприклад, закипання води при ста градусах за Цельсієм – за умови сталого атмосферного тиску. Фізична смерть – через тривалу зупинку серця та незабезпечення кровообігу штучним способом. Проте у більшості випадків відносини між окремими сторонами процесу не завжди зводяться до домінування однієї над іншою. Наприклад, втрата зору людиною не означає втрату образних уявлень, які є результатом роботи мозку.

⁸⁵ Як в історії з книги Джозефа Кіплінга «Книга джунглів», де йдеться про вкрай вороже ставлення Шерхана до Мауглі через його приналежність до людської, тобто несумісної із джунглями, породи. Мауглі, підтримуючи добрі стосунки з ворогами Шерхана, забезпечував собі неворожий простір та захист від свого головного ворога.

⁸⁶ Із системи знань про поведінку диких тварин відомо, що уссурійські тигри доглядають і охороняють життя одного або двох стад диких кабанів, які слугують їм надійним сховищем м'яса. Тигр охороняє своє стадо від інших тигрів та хижаків. Охорона виражається у забезпеченні недоторканості території, визначеної тигром.

їх від негоди та іншої небезпеки, змінюють, на догоду собі, природний ландшафт.

Але головним чином енергія людини спрямована на контактування з іншими, подібними собі істотами⁸⁷. Тобто людська спільнота – це об'єднання осіб, які мають підстави вважати себе подібними, однаковими⁸⁸. Головною ознакою однаковості є фізична або навіть духовна безпека. Єднання може здійснюватись на основі наявності спільного ворога чи якихось природних небезпек⁸⁹.

Загалом в історії людства виникало безліч видів суспільної організації, кожна з яких мала об'єктивну причину.

Умовно творення спільного простору можна розглянути крізь логіку таких понять: «теза», «антитеза», «синтез». Йдеться про протистояння того, що можна назвати теза. Антитеза, рано чи пізно, може привести до синтезу. «Людина – людина», «людина – природа» є ймовірними варіантами протистояння тези та антитези. Протистояння людини людині, якщо воно не завершується знищенням однієї зі сторін, має привести до появи третього – синтезу у вигляді сталої спільноти осіб. Третє, тобто синтез, виражається у спільній для сторін властивості. Функцію спільної для людей властивості може виконувати те, що іменується культура, або суспільна культура.

Роль суспільної культури в житті окремих людей можна уявити собі за такою схемою:

⁸⁷ У цьому сенсі люди схильні проявляти расову нетерпимість, ненависть до осіб з іншою мовою спілкування, способом господарювання, з іншими релігійними або політичними переконаннями. Люди здатні виправдовувати фізичне знищення, покріпачення інших. Пояснювати це тим, що ті, кого вони позбавили життя або свободи, заслуговують на це, тому що вони, мовляв, є «не зовсім людьми». Закономірним є те, що більшість національних самоназв перекладаються як людина.

⁸⁸ Громадянин давніх Афін чи Давнього Риму міг мати за раба навіть свого співвітчизника, керуючись переконанням, що той заслуговує на рабство. І це не зважаючи на те, що його раб міг мати кращу освіту, бути розумнішим або бути талановитим митцем.

⁸⁹ Землеробство у Давньому Єгипті, Вавилоні, Китаї об'єднувало сотні тисяч людей в одну громаду, яка мала свою систему організації та управління. Єгипетські фараони, вавилонські царі, китайські імператори виникли не завдяки тому, що якимсь їм вдалось захопити цілий народ, а тому, що народ потребував організації та управління, бо без цього він не міг протистояти природі, яка не переймалась питанням забезпечення людей харчами.

Синтез (тези й антитези) = Суспільна культура								
Суб'єкт суспільства – 1	Суб'єкт суспільства – 2	Суб'єкт суспільства – 3	Суб'єкт суспільства – 4	Суб'єкт суспільства – 5	Суб'єкт суспільства – 6	Суб'єкт суспільства – 7	Суб'єкт суспільства – 8	Суб'єкт суспільства – 9

Зі схеми стає очевидним, що кожна особа (суб'єкт) існує сама по собі. У першу чергу фізіологічно. В кожній людині особливі потреби, а значить – інтереси. Зрозуміло, що контактувати між собою індивіди можуть лише за умови, що в кожній особі є властивість, носієм якої є всі інші члени спільноти. Як було сказано вище – це суспільна культура. Тобто завдяки культурі кожна окрема людина має можливість контактувати з іншими, подібними до себе. Співвідношення «*культура – людина*» відповідає діалектиці «*загальне – одиничне*». Одиничне не є загальним, а тому може вступати у протиріччя із ним. Особливо, якщо йдеться про людей. Рівень протистояння одиничного загальному залежить від кількості цього загального в одиничному. Тому є особи, які легко вступають у мирну взаємодію один із одним, а є й такі, що знаходять спільну мову або примусово, або в крайньому випадку, за наявності складної спільної проблеми⁹⁰. Перемагає або загальне (суспільна культура), або одиничні (конкретні) утворення втрачають зв'язок між собою.

Умежах людських спільнот загальне виражається не лише стихійно, а й у вигляді усвідомлених людьми дій. Кожна спільнота, із моменту свого виникнення, набуває своєї сутності, а від так, захищає себе, забезпечуючи умови свого існування. У розвинутому сучасному суспільстві, в рамках держави, до складу суспільної культури входять: релігія та/або політична ідеологія, мораль, право, історичні знання,⁹¹

⁹⁰ Під час Другої світової війни лідер Британії Уїнстон Черчилль знайшов у собі сили для спілкування із лідером СРСР, Йосипом Сталіним (Джугашвілі), якого лото ненавидів за його політичні злочини. Проте необхідність об'єднати зусилля Британії та СРСР у війні з нацистською Німеччиною, яка була ще більшим злом, переборола цю ненависть. По завершенні війни, Черчилль був першим, хто оголосив холодну війну комуністичним державам. У першу чергу – СРСР.

наукові, етичні, естетичні догми⁹² тощо. Звісно, що кожна окрема спільнота у межах держави має свої варіанти (за формою та змістом) суспільної культури. Навіть кожна родина є носієм якихось культурних особливостей. Не можна не згадати, що поряд із прийнятими в суспільстві формами існують й неприйняті суспільством культури⁹³.

У кожному суспільстві співіснують культури поколінь⁹⁴ та професійних груп⁹⁵. Вони обумовлені існуванням різних категорій людей, які, відповідно до своєї суспільної особливості, породжують різні варіанти контактування. Ці культури можуть конкурувати і навіть ворогувати поміж собою, тому будь-яке суспільство вимушено обирає критерії допуску культур, які не завжди йдуть на користь суспільства в цілому⁹⁶.

Тенденція до встановлення домінуючого загального над одиничним утворенням у сучасному суспільстві, як і раніше,

⁹¹ Найважливіше значення у процесі формування особистості окремо та спільноти, загалом, є встановлення у суспільстві символів історичного минулого. Це події, які на переконання спільноти, мають безпосереднє відношення до становлення та боротьби за виживання певної спільноти. Історична пам'ять найбільшою мірою стосується націй та етносів. Зародження, перемоги, поразки, війна із ворогами нації. Можна сказати, що у більшості родин так само культивується родинна історична пам'ять. Це може виражатись у своєрідному культі предків (возвеличення їх ролі в житті родини і навіть цілої країни). Суспільність історичної пам'яті виражається у тому, що жодна із визнаних ключових подій у минулому не може бути запереченою жодним членом цього суспільства.

⁹² На загальному рівні спілкування неминує формуються суспільні стандарти, за межі яких членам суспільства не рекомендовано виходити. В етиці – це установлені норми поведінки. В естетиці – це установлені норми визначення потворного та прекрасного. І навіть в науці – це догми, щодо науковості чи ненауковості, «псевдонауковості» оприлюдненого дослідження. Така упередженість в науці шкодить її прогресу, проте догматизація наукових поглядів є неминучою в суспільстві через те, що активність кожного науковця, рано чи пізно, стає «цікавою» всьому суспільству. Інколи цей інтерес не позбавлений сенсу, якщо йдеться про експерименти в галузі генетики, хімії, фізики, які в кінцевому результаті можуть зашкодити всьому людству.

⁹³ Йдеться про так звані «кримінальні культури». Такі культури ще називають асоціальними. Попри свою негативну сутність – це є культура, оскільки вона має свої знання, символи, традиції, історичну пам'ять, свої правила, свою мову і, навіть, свій кодекс честі. Учасники цих спільнот, завдяки переліченому, зберігають та підтримують свою організованість, яка їм потрібна у протистоянні «законному суспільству». Тема «кримінальної культури» є непростого, оскільки не завжди стосується людей дійсно асоціального типу, асоціальної поведінки, зокрема. До кримінального середовища можуть бути віднесені люди, організації, які виступають проти чинного політичного режиму, диктатури, проти порушення прав людини, прав нації тощо. Організація Українських Націоналістів офіційною владою Польщі, СРСР та Румунії наприкінці 30-х років минулого сторіччя була визнана незаконною та фактично прирівнювалася до «кримінального» угруповання.

⁹⁴ Йдеться про те, що в рамках суспільної офіційної (визнаної) культури можуть формуватись різного роду субкультури: творчі, молодіжні, професійні та ін. Суспільство по-різному ставиться до них: від ненависті й заборони, до лояльності та терпимості. Все залежить від політичного устрою суспільства. В умовах диктатури, тиранії будь-яке інакомислення є забороненим. В умовах демократичної держави забезпечується право на самовираження не лише окремої людини, а й різного типу суспільних організацій із відповідною їм культурою. Заборони підлягають лише ті організації й культури, які завдають шкоди людському фізичному та психічному здоров'ю, а також перебувають на позиціях силового вирішення політичних (і не тільки) питань.

⁹⁵ Різного роду професійні, здебільшого творчі організації та спортивні об'єднання.

⁹⁶ Суспільство, яким би демократичним або ліберальним воно не було, також має свої рамки можливого. Яскравим прикладом може слугувати доля давньогрецького філософа Сократа. Він навчав юнаків із Афін мудрості, мистецтва мислення. Натомість, старійшини вирішили, що його просвітницька праця може зашкодити місту. Здобувши знання у Сократа, юнаки, на думку старійшин, із меншою повагою ставляться до традицій та богів свого народу. Тому Сократа із дотриманням усіх демократичних норм було засуджено до страти. Із поваги до філософа, йому запропонували вибрати між вигнанням та самогубством. Сократ обрав самогубство і добровільно прийняв отруту.

виражається в домінуванні або політичної, або правової ідеології та догматики⁹⁷.

Будь-яка визнана та усталена суспільна культура змушує людей коритися їй. Історично кожне суспільство, навіть невелика спільнота, «усуспільнює» людей, не реагуючи на те, чи погоджуються вони з цим чи ні.

Усуспільнення людини може бути добровільним або примусовим. Все залежить від реакції особи на усуспільнення. Людина із сформованою суспільною позицією може чини опір або удавати, що приймає загальні правила мислення та поведінки. Проте більшість приймає усі суспільні правила через засвоєння їх із раннього дитинства, а також за умови відсутності опору процесу суспільного виховання їх батьків.

Людина суспільна опиняється в певному сталому середовищі, стає його органічною складовою і при цьому потрапляє у певні межі суспільних можливостей. І ось тут може мати місце дисонанс між інтелектуальними можливостями особи та можливостями суспільства. Протистояння можливостей породжують індивідуальну дійсність. Людина, яка перебуває в примітивному, нерозвинутому, задогматизованому суспільстві, приречена проживати не своє, а суспільно прийнятне життя⁹⁸. Будь-який вияв самостійної думки неодмінно спричинить агресію з боку органів офіційної влади щодо неї.

Загальноприйнятою є точка зору, що будь-яке суспільство надає кожній людині можливість прожити людське, а не тваринне життя.

III) Розум – людина

Розум не є чимось окремим від людини – він є її властивістю. Розум – це вияв свідомості людини. Головним

⁹⁷ В цілому, існували й існують в історії два типи держави: політична та правова. У політичній державі, на догоду політичним можновладцям, можуть ухвалюватися рішення, які порушують права людини і навіть цілих народів. Для прикладу, за рішенням Сталіна, у 1944 році було примусово виселено із території Криму кримських татар та кримчаків. Протягом 1940–1954 рр. тривала примусова депортація до Сибіру українців із західної України. У правовій державі будь-які суспільні питання вирішуються виключно в рамках чинних законів. Навіть, якщо рішення шкодить тому чи іншому можновладцю. Але Закон не завжди є справедливим, оскільки не може зважати на всі особливості підсудної людини.

⁹⁸ Прикладом суспільної обмеженості може слугувати сучасне суспільство Афганістану після захоплення 2021 року влади талібами. Перекручуючи Закони Шаріату, влада вдалась до заборони жінкам отримувати навіть початкову освіту, брати участь в громадському житті. Певної культурної дискримінації зазнають й чоловіки через нівелювання сенсу світської освіти.

чином розум виражається у спроможності людини робити власні висновки. Висновки не обов'язко завжди є правильними. Взагалі, будь-який умовивід має відносну природу. Проте важливим є те, що людина не копіює готовий висновок, а приходить до нього самостійно.

На перший погляд – це банальні, очевидні для усіх твердження. Насправді, все набагато складніше. Із попередніх розділів філософської картини людини можна зробити висновок, що кожна особа – це продукт біологічного і соціального начал. Людина не може вийти за межі своєї біологічної й соціальної приналежності. Вона може змінити місце проживання, професію, здобути якісь особливі знання, проте все одно залишиться у соціумі. Іншому, але соціумі. Біологічне та соціальне постійно тиснуть на свідомість людини, вимагають покірності та постійного зв'язку з ними.

Увімкнути раціональне мислення, в міру індивідуального можливого – це побачити своє біологічне та соціальне в іншому світлі. Фактично, відповідно до діалектичного закону єдності та боротьби протилежностей – вступити у протиріччя зі своїм біологічним та соціальним началами. Це, у свою чергу, може призвести до конфлікту зі звичним та спровокувати протистояння звичного з індивідом.

Тому лівова частка людей воліють не виходити за усталені межі соціального, уникаючи одночасно протистояння зі своїм біологічним. Розум робить особистість вільною від соціального та біологічного. Звичайно, не в абсолютному сенсі, а в плані здатності критично оцінювати наявне. У першу чергу це стосується оцінювання людиною себе в контексті реального соціального життя. Тут слід звернути увагу й на те, що соціальне через суспільну культуру спроможне протистояти біологічному. Цивілізована особа усі свої біологічні потреби може задовольняти лише у прийнятний для певної культури спосіб.

Отже, розум, якщо людина ним користується, дає їй свободу⁹⁹. Свобода – це незалежність від того, що вимагає

⁹⁹ Свободу людина може отримати від держави, суспільства, що виявляється у визнанні за нею права на певні дії. Навіть, в демократичному суспільстві свобода має регламентований, окреслений законами характер. Це соціальна, або політична, або економічна свобода. Проте ніхто не може дати людині свободу мислення. Це вона сама може встановити для себе цю свободу. Людина може довіку приховувати свої думки, результати роздумів, а може й оприлюднити. Все залежить від цієї особи та суспільства, у якому проходить її життя.

покори. Але, втративши залежність від зовнішнього, особа стає залежною від внутрішнього. Внутрішнє – це ніщо інше як власний розум. Із цього не важко зробити висновок, що абсолютної свободи, насправді, не буває і не може бути.

Проте залежність від себе спонукає людину керуватись не чужими життєвими настановами та стандартами, а виробляти власні. Це знову ж далеко не всім вдається, бо вони ладні у будь-який момент зрадити своїй свободі.

Кожна уюдина у своєму житті керується внутрішньою картиною світу. **Внутрішня картина світу – це оціночне ставлення до кожного явища, природного чи штучного утворення, з точки зору відповідності чи невідповідності оцінюваного власному уявленню про добро і зло.**

Переважна кількість людей керуються готовими суспільними моделями картин світу, а тому беззастережно переносять їх у свою свідомість. Така картина є своєрідною програмою суджень та дій. Якщо ж особа береться будувати власну внутрішню картину світу, то вона змушена виробити певні критерії оцінювання реальності. Це, у свою чергу, є шляхом до формування особливого типу самосвідомості.

Самосвідомість або усвідомлення себе людиною та своєї індивідуальності – основа основ здійснення будь-якого вибору, до якого щоразу доводиться вдаватись людині. Вибір здійснюється на основі критичного мислення. Проте це не завжди забезпечує позитивний результат для самої людини та для суспільства, в якому розгортається її життя.

Будь-який вибір, свідомий чи несвідомий, залежить від критерію або критеріїв, за якими він здійснюється. У суспільному житті критерієм, здебільшого, виступають моральні стандарти. Проте все залежить від ставлення людини до цих стандартів. Цінності розглядають як внутрішній та зовнішній контроль¹⁰⁰.

У рамках філософії екзистенціалізму розрізняють та протиставляють два стани речей, пов'язаних із життям людини – **мати чи бути**. Відповідно існує суттєва різниця

¹⁰⁰у системі правознавства є наука Кримінологія – знання про індивідуальні причини вчинення кримінального правопорушення. У рамках цього знання щоразу в різних країнах світу проводяться опитування серед осіб, які не вчинили злочин, із приводу того, що їм завадило його вчинити. За результатами опитування лише 5-8% опитаних не вчинили злочин через моральні переконання. Інші не зробили цього через страх бути покараними.

між тими, для кого мораль – це спосіб мислення та поведінки, а також тими, для кого мораль – це узгоджені правила спілкування з іншими людьми. Ті, що живуть за нормами моралі, стають тими, хто є її виразниками: **вони моральні**. Натомість інші є власниками, або просто знавцями норм моралі. За потреби вони легко переходять від одних моральних цінностей до інших. І одні, й інші можуть бути зразковими представниками критичного мислення. Різниця полягає в усвідомленні ними сенсу життя. Для тих, хто користується нормами моралі, сенс життя полягає у самореалізації, навіть ціною людської спільноти. Протилежні їм – сенсом життя вважають самореалізацію у рамках своєї людської сутності.

І одні, і другі стають або публічними або духовними лідерами. Йдеться про їх здатність бути неформальними чи формальними лідерами¹⁰¹. Головним чином це вдається через здатність людей бути генераторами суспільних, релігійних або наукових ідей.

У релігії ці люди поділяються на тих, хто прагне пізнати істину індивідуально і на тих, хто прагне донести істину людям¹⁰². Найяскравіше ця тема відображена в Буддизмі¹⁰³.

В історії людства або окремих його народів часто-густо зустрічаються особи, які, здавалося б, спромоглися одноосібно розвернути події у потрібному людству або нації напрямку. Олександр Македонський, Чингісхан, Аттіла, Юлій Цезар, цар Давид, Ганнібал, Карл Великий, Жінна

¹⁰¹ Головна ознака лідерства – це здатність завоювати довіру людей в якомусь суспільному русі чи громадській справі. Люди здебільшого потребують керівників, які, на їхню думку, знають, що і як потрібно робити, аби вирішити ту чи іншу суспільну проблему. Не дарма в історії людства була і залишається актуальною тема «месії» – того, хто зданий спасти людство, племя. У трансформованому вигляді месіанство виявляється у політиці. Хтось насправді відповідає його ознакам, хтось просто використовує цю суспільну потребу. Сама по собі потреба є наслідком того, що переважна кількість людей не здатна приймати власні відповідальні рішення через брак раціонального мислення.

¹⁰² На прагненні донести істину людству побудована ідея Ісуса Христа. Ісусу Христу (з грецької перекладається, як Спаситель, Благословенний, Помазаний на спасіння) відкрилась вища істина, якою Він, ризикуючи життям, поділився із пересічними людьми.

¹⁰³ Існує дві редакції священного писання буддистів: Хінаяна і Махаяна (повний текст – скорочений текст). Перша стосується тих, хто присвятив своє життя пізнанню істини. Друга – тих, хто несе священне знання людям. Відповідно до вірувань, перші мають усі можливості досягти нірвани через осягнення повноти істини та розчинення своєї свідомості в ній. Інших називають бодгісаттвами, які через відволікання на інших людей, можуть не досягти бажаної кожному буддисту нірвани.

д'Арк та безліч тих, хто ближче до нашого часу здобували перемоги у здавалося б програшних ситуаціях.

Із цього приводу існують численні дискусії про роль особи в історії. Одні стверджують, що в історії людства з'являлися особи, на яких концентрувався увесь світ і вони, на якийсь час, ставали його володарями. Протилежна думка полягає у тому, що ці люди потрапили в історію, бо їх духовний стан, спосіб мислення збігались з історичними обставинами. Іншими словами, вони у певний час діяли потрібним для цього часу способом. І, звісно, що в більшості випадків це не могло не призвести до їх перемоги ¹⁰⁴. Зрозуміло, що люди без критичного способу мислення не здатні досягнути дійсності, бо не здатні вийти за межі звичного їм способу мислення, за традиційні межі свого соціуму. Але одні з них навечно залишалися народними улюбленцями, а інші потрапляли в корупційні чи інші скандали.

У політиці – це численні історії про вождів та диктаторів. Завдяки своїм розумовим можливостям вони досягали найвищих щаблів державної і політичної влади, але, ставши володарями, поводитись залежно від своїх моральних настанов.

За приклад позитивного державного можновладця можна взяти Франка Делано Рузвельта, президента США 1933–45 рр. минуло сторіччя, який вивів країну зі стану повного економічного та політичного занепаду на рівень світової держави, супердержави. Можна згадати Лі-Куан-Ю – багаторічного прем'єр-міністра Сінгапура, який найбіднішу країну перетворив на найбагатшу, найрозвиненішу країну світу. Можна згадати Уїнстона Черчилля, прем'єр-міністра Великої Британії, який спочатку привів свою країну до перемоги у Другій світовій війні, а за деякий час – вивів

¹⁰⁴ Після Другої світової війни, коли утворилась Республіка Корея (Південна Корея), у ній демократичним шляхом було обрано президента на ім'я Лі-Си-Ман. За час його правління Корея перетворилась на найбіднішу країну Азії. Це спричинило військовий переворот, внаслідок якого до влади прийшов полковник Пак-Джон-Хі, який за десять років вивів Південну Корею у число передових, економічно розвинених країн світу. Пак спромігся це зробити тільки завдяки тому, що зумів об'єднати народ, зорієнтувати його на важку мало оплачувану працю заради подолання бідності. Наступні покоління корейців не перестають повторювати, що своїм благополуччям вони завдячують батькам та президенту Пак-Джон-Хі.

Британію із глибокої економічної кризи. Ідея позитивного лідера описана й у Старому Заповіті. Йдеться про Мойсея¹⁰⁵.

Негативними прикладами можуть бути Сталін¹⁰⁶, Гітлер¹⁰⁷, Пол Пот¹⁰⁸, Мао-Дзедун¹⁰⁹, Кім-Ерсен¹¹⁰.

Людство по-різному ставилось і ставиться до таких осіб. У світовій міфології їх називали різного роду «злими геніями», «чорними ангелами»¹¹¹.

У медицині можна назвати сотні представників професії, які зробили вагомий внесок у розвиток медичної науки та практики для порятунку життя людини. Проте не можна не згадати, що серед талановитих медиків зустрічались особи, які, заради своєї кар'єри, вчинили тяжкі злочини. Серед них – доктор Йозеф Менгеле¹¹².

Запитання для самоконтролю:

1. Що таке антропоцентризм?
2. Що називають теоцентризмом?
3. Як унеможливити біологічний вплив на людину?
4. Що означає поняття «хомосапієнс»?
5. Які факти доводять початок історії людства?
6. Чому біологічне людини впливає на її свідомість?
7. Що вказує на те, що людина є продуктом суспільного розвитку?

¹⁰⁵ За Біблійним сюжетом Мойсей не прагнув бути лідером, але став ним і належним чином виконав призначену йому Богом місію.

¹⁰⁶ Йосиф Сталін (Джугашвілі) – організатор політичних репресій у СРСР, через які сотні тисяч людей втратили життя та свободу, організатор голодомору 1932–33 рр. в Україні.

¹⁰⁷ Канцлер Німеччини й одночасно її президент (1933–45 рр). Спричинив розв'язання Другої Світової війни, голокосту, політичних репресій, політики фізичної селекції людей, через які було фізично знищено десятки мільйонів представників різних народів, у тому числі й німців.

¹⁰⁸ Державний керівник Камбоджі 60-х рр. минулого сторіччя. За час його правління було фізично знищено понад мільйон співгромадян.

¹⁰⁹ Багаторічний керівник Китаю (КНР) середини минуло сторіччя. Відзначився численними переслідуваннями своїх політичних опонентів, багато з яких було страчено. Спричинив повне економічне та духовне зубожіння своєї країни.

¹¹⁰ Багаторічний керівник Північної Кореї (КНДР) середини минуло сторіччя. Відзначився численними переслідуваннями своїх політичних опонентів, багато з яких було страчено за політичними обвинуваченнями. Неодноразово доводив свою країну до голоду, в наслідок чого померло кілька мільйонів співгромадян.

¹¹¹ Ангел – це уособлення ідеї свігла. Це надприродні створіння. Це надрозумне створіння. Поняття «чорний ангел» є своєрідним оксимороном ідеї ангела.

¹¹² Відзначився тим, що під час Другої Світової війни проводив медичні, біологічні експерименти на в'язнях концтаборів та на психічно хворих, начебто виконуючи волю нацистів. Після війни експерти встановили, що «дослідницькі» дії Менгеле мали антилюдський характер та були позбавлені наукової доцільності.

8. Чи може людина сформуватись людиною поза межами суспільства?
9. У якому випадку суспільство домінує над людиною?
10. За яких умов людина може домінувати над суспільством?
11. Що таке суспільна культура?
12. Що таке субкультура?
13. Що називають квазікультурою?
14. За яких умов людина повстає проти суспільства?
15. Чи можливі гармонійні стосунки суспільства з людиною?
16. Що є першопричиною виникнення людських спільнот?
17. Що таке критичне мислення?
18. Чому наукове визначення людини не збігається з її релігійним визначенням?
19. Що таке сенс життя?
20. Чи питання про сенс життя стосується кожної людини?
21. Що впливає на суспільну поведінку людини?
22. Що таке асоціальний тип людини?
23. Кого можна вважати злочинцем?

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Витоки філософського знання

Тема 7. Філософська думка в Стародавньому Світі та Середньовіччі

- Загальна характеристика
- Брахманізм
- Буддизм
- Даосизм
- Конфуціанство
- Епікурейство
- Стоїцизм
- Августин Аврелій
- Тома Аквінський

Загальна характеристика

Усі філософські школи виникали тоді, коли людство відчувало чи переживало якісь суттєві для себе проблеми. У той момент знаходилися люди, які шукали і знаходили способи вирішення цих справ. Потім життя змінювалось, приходили інші негаразди й вже інші філософи пропонували відповіді на запитання «Як жити?»

Як жити? Це, в першу чергу, як думати, як сприймати навколишній світ, інших людей, себе серед них та в цьому світі, взагалі?

Філософи ніколи не давали конкретних рекомендацій, вони пропонували певну картину світу та її розуміння. Пропонували певний тип світогляду. Світогляд забезпечував відповідний спосіб мислення. А певний спосіб мислення згодом приводив до змін в свідомості суспільств.

Суспільства, які зважувались змінити свій світогляд на новіший – виживали, інші продовжували скніти, аж поки не зникали з мапи людства.

Історія філософії або буття філософії почалося не відразу, про що вже йшлося у темі «Предмет філософії». Її появі передував тривалий період набуття людством пізнавальних потреб та пізнавальних можливостей. Слово «філософія» з'явилося у Давній Греції, але в первинному своєму значенні «любов до мудрості» може стосуватись будь-якої форми знання: мистецтва, релігії, кожної наукової галузі. Певна форма знання озброює людство досвідом, який може сприяти передбаченню наслідків діяльності чи мислення, взагалі, або у чомусь конкретному.

Ніщо не з'являється з нічого і не зникає безслідно. Філософія сформувалась у рамках релігії й виокремилась із цієї форми знання у той час, коли людство взялось за пошуки пояснення першопричин життя Всесвіту та людей у ньому. Століттями можна було пояснювати, що причиною всього є воля богів, але рано чи пізно, виникають питання щодо походження волі та мети самих богів. Поряд із космогонією¹¹³ виникає теогонія¹¹⁴.

Із цього приводу в рамках різних культур та цивілізацій¹¹⁵ виникають тисячі міфів, через які люди намагаються відшукати сенс всього, що відбувається. Впорядковуючи своє життя, люди впорядковують свої знання про Всесвіт.

Фактично межі між релігією, мистецтвом, з одного боку, та філософією, з іншого, були і є вельми умовними.

Брахманізм – релігія й філософія, що з'явилася у давній Індії орієнтовно у 500 році до н.е. У трансформованому вигляді брахманізм продовжує своє існування і в наш час. Він входить до системи релігійних та філософських знань індуїзму. У Брахманізмі важко провести чітку роздільну

¹¹³ Космогонія, слово грецького походження, яке означає творення Космосу

¹¹⁴ Теогонія, слово грецького походження, яке означає творення світу богів

¹¹⁵ Цивілізація – поняття, яке означає певний рівень людського розвитку із точки зору здатності протистояти викликам природи, використовувати її ресурси та знання про неї. У давньому, дохристиянському світі дались взнаки Трипільська, Давньогніпська, Шумерська, Вавилонська, Давньокитайська цивілізації, які забезпечили конкретні напрями розвитку землеробства, ремісництва, торгівлі, зодчества, писемності, природничих наук. Жодна з найдосконаліших цивілізацій не є вічною. З часом, на заміну однієї цивілізації приходить інша, більш досконаліша. І так від століття до століття. Прикметним є те, що деякі народи примушуються зберегти цивілізацію, яку в часовому вимірі обійшло дві, а то й більше цивілізацій. Світогляд сучасних мешканців Російської Федерації відповідає світогляду, який був органічним у пітнадцятому або шістнадцятому сторіччях в колишньому московському царстві

лінію між її філософською та релігійною сторонами. Можна погодитись лише із тим, що всі знання, які пояснюють сутність космічних процесів, їх сенс, мають відношення до філософії. Усі містичні знання, які опираються на віру, тобто не на раціональне мислення – є релігією. Зрозуміло, що в першоджерелах Брахманізму філософія і релігія знаходяться в одних і тих самих текстах. Найвідомішими текстами є Закони Ману (Манав Дхармашастра) та Повчання про Користь (Артхашастра).

Вчення Брахманізму стосується проблеми співвідношення людського та космічного життя. Ця тема пізніше (паралельно з еволюцією Брахманізму) різними способами та у різній формі знайшлася у цілому ряді філософських та релігійних вчень. Суть проблеми полягає в тому, що людина, зважаючи на свою природу, є лише тимчасовою часткою Всесвіту. Ця частка, часто через духовну недолугість, фактично, через відсутність духовних начал у конкретній людині, може повністю або частково втратити зв'язок із вищим розумом, яким володіє Всесвіт. Через таку втрату людина втрачає сенс свого життєвого шляху. Тобто вона може ступити на несправедливий, по суті, небогоугодний, за змістом, спосіб життя. Тим самим особа завдає шкоди не тільки самій собі, а й усьому Всесвіту, бо вона порушує космічну гармонію.

Людина складається з тіла, яке є короткочасним, та душі (духу), яка є частиною Всесвіту, а, отже, вічною. Звісно, що Розум Всесвіту дбає про свою гармонійність та бездоганність, а тому реагує на людей, зважаючи на їх духовну наближеність до вищих чи вищої сили. Такою вищою силою є Брахма. Брахма – це Бог-творець, основа основ творення та творчості, як космічної властивості. Тому можна говорити про певну тотожність Всесвіту та Брахми.

Відповідно Брахманізму, усі люди поділяються на чотири варни ¹¹⁶. Кожна варна поєднує у собі десятки однотипних каст. Варни відрізняються між собою станом наближення душі людини до Брахми. Найвищою варною є

¹¹⁶ Варна, слово з мови санскрит (давньої мови Індії), буквально означає «колір». Мабуть, пов'язано із тим, що представники кожної варни мали одяг відповідного кольору.

брахмани – люди, які духовно споріднені з Брахмою. Нижчою варною за брахманів є кшатрії. Далі йдуть вайші та шудри. Існує й п'ята варна, яка не має назви. Вона стосується людей, до яких ставляться, як до недоторканих, тих, що, по суті, є за межами людської природи.

Перебування людини у тій чи іншій варні зумовлено попереднім життям та станом її душі. Духовний стан є результатом вчинків та думок людини впродовж усього життя. Тобто йдеться про те, що людина є господарем свого життя і, що найбільше, свого духовного рівня. Не сторонні сили формують людину, а саме людина формує сама себе. Метою кожної людини, згідно з Брахманізмом, є наближення до Неба, поступовий перехід від людського до космічного існування у складі Вищого Розуму.

Ця теорія певною мірою відповідає логіці **«можливість – дійсність»**. Можливість кожної душі – назавжди злитися із Світовим Розумом. Тіло є випробуванням для душі. Лише та душа є досконалою і достойною вічного космічного життя, котра може подолати тілесні спокуси. Тілесні спокуси є результатом короткочасності існування. Війна сталості з вічністю ¹¹⁷.

Внаслідок реінкарнації душа переходить із одного тіла, яке пройшло свій життєвий шлях, до іншого. При цьому йдеться не лише про фізичні вади чи тілесні здобутки, а й, у першу чергу, про соціальне, матеріальне становище людини. «Негідна душа не може оселитись в тілі благородної жінки» і, мабуть, навпаки ¹¹⁸.

Брахманізм, як й Індуїзм в цілому, прагматично оцінює людину. Людина – це можливість. Ця можливість – її душа.

Буддизм – це суто філософське вчення, яке згодом перетворили на релігію ¹¹⁹. Вчення зародилось на півночі Індії орієнтовно у 544 або й навіть у 486 р. до н.е. Його

¹¹⁷ Вічність є властивістю часу. У буквальному сенсі вічність немає свого початку та закінчення.

¹¹⁸ Ця ідея по-своєму відображена в історії народження Будди та Ісуса Христа. Будду й Ісуса народили жінки обрані Богом. Перед зачаттям матері Будди насився великий білий слон, який своїм явленням, по суті віщував їй, що вона народить не просту дитину. Діві Марії у сні явився Ангел, який повідомив їй про майбутнє народження людини, яка покликана бути списателем людей. Ім'я Ісус з давньоєврейської та грецької мов перекладається, як Спаситель.

¹¹⁹ На думку сучасних провідних буддистів, Буддизм, як релігія – це спрощена форма, розрахована на певну категорію його послідовників, тих, хто, через розумову невідповідність, не в змозі сприйняти суть вчення.

засновником був Сіддгартха Гаутама. Пізніше, ставши відомим, він отримав ім'я Будда, тобто пробуджений ¹²⁰.

Буддизм, в цілому, вписується у культурний контекст тодішньої Індії. Це культура пошуку сенсу життя, пошуку прийнятних форм життя людини.

Головною ідеєю буддизму є думка про те, що Всесвіт – це світовий розум. Світовий розум продовжує своє існування, утримуючи рівновагу явищ. Кожна людина, точніше її душа, є складовою цього світового розуму. До його складу входить Розум усього, що існує. Але серед цього всього людина відрізняється тим, що наділена можливістю мислити.

Натомість не всі люди правильно поведуться зі своїм розумом. Неправильність людського мислення виражається у тому, що люди схильні вигадувати різні теми, які згодом можуть стати для них проблемними. Іншими словами, люди, не володіючи знаннями про Всесвіт, намагаються сконструювати його на власний розсуд¹²¹. Цим вони створюють собі проблеми, які згодом сприймають, як страждання. Найцікавішим у цьому ланцюгу є те, що люди продукують думки, які згодом вважають сторонніми відносно себе. У результаті цього життя пересічної людини перетворюється на безкінечний ланцюг страждань. Особа сприймає їх дійсними, бо вважає, що це дії «сторонніх злих сил», спрямованих проти людини.

У той же час страждання – це результат того, що люди не прагнуть самостійно пізнавати суть речей, натомість керуються та захоплюються зовнішніми формами речей та явищ. Із точки зору сьогодення, люди не поспішають виробити власну позицію з приводу речі чи явища, а керуються готовими висновками суспільної думки. Тобто живуть чужим, а не своїм розумом¹²².

¹²⁰ Після смерті, Будда не був визнаний Богом. Буддизм, в цілому, уникає теми Бога, теми Творця Всесвіту. Із точки зору логіки іудаїзму та християнства, Будда був месією, який сформулював особливе знання, передав його людям для їх порятунку. Більше того, Будда заповів, що не вважає свої думки істиною в останній інстанції. Він наголошував на тому, що, пізнавши суть його вчення, особа може його надалі розвивати та вдосконалювати. Така позиція є цілком очевидною, оскільки Буддизм цурається догматизму.

¹²¹ Приблизно як людина, яка не знається на автомобільних двигунах, намагається його полагодити, або, ще гірше, вдосконалити, або особа, яка не знається на хворобах та фізіології людини, намагається видікувати хворого.

¹²² Усе, що пересічна людина не спроможна осягнути своїм розумом, вона заповнює чужими знаннями. Наслідком цього є те, що особа проживає не своє, а невідомо чие життя. При цьому залишає свій розум сплячим, не пробудженим. Натомість

Пізнати суть речі здатна кожна людина, яка прагне цього. З цієї причини вона повинна вольовим шляхом «доєднати» свою свідомість до Світового Розуму, потоку інформації. Іншими словами, страждання мають свою причину. Це невігластво та лень людини. Через ці негативні риси людина відмовляє собі в розвитку та здобутті внутрішнього покою та гарманії.

Шлях від невігластва до прозріння, до просвітління – складний і тривалий, але людина, яка прагне вийти за межі Колеса Сансари, повинна на це зважитись і не відхилитись із шляху до істини.

Буддизм опирається на метафоричний образ Колеса Сансари. Цей образ означає, що все у Всесвіті, відповідно до збалансованості, обертається у часовому колі. В брахманізмі душа людини блукає від однієї тілесної форми до іншої. В буддизмі – все вирішує випадок, фортуна. Одного разу душа набуває тіло якоїсь тварини, іншого разу – здобуває тіло людини. Народившись людиною, особа може перепрограмувати свою долю настільки, що назавжди залишиться людиною. Станеться так чи ні, залежить від її карми. Карма або доля – підсумок попередніх вчинків та думок. Можна сказати, що карма – це набутий нейропсихологічний згусток, це спосіб поведінки і навіть мислення, який визначає спосіб життя конкретної людини. Особа може мати добру і погану карму. Для того, щоб вийти із Колеса Сансари, потрібно здобути добру карму. Для цього через переосмислення себе, свого способу мислення, через переоцінку своїх життєвих цінностей, людина може позбутись поганої карми і максимально наблизитись до Світового Розуму.

Іншими словами, завдання людини – бути людиною. Людина – це стан її душі, який, на відміну від інших живих створінь, забезпечує самостійність та самодостатність.

Головне, що характеризує Буддизм, Брахманізм, а також Іудаїзм, Християнство та Мусульманство в рамках

кожна особа, може стати Буддою, пізнавши суть речей. Приблизно така сама думка є в християнстві: сенс життя – це шлях до Ісуса Христа. Відхилення від цього шляху, свідоме чи помилкове – це гріх. Удавньогрецької мовної традиції вчинити гріх – означає не влучити у ціль, як це трапляється у стрільбі з лука. В переносному значенні согрішити – зійти із праведного шляху.

їхніх філософій – це вимога до людини оцінювати своє життя, порівнюючи його з небом, а не з усталеними побутовими звичками. Звісно, що представниками неба, Світового Розуму, Бога на землі можуть бути вчителі, такі як Будда чи як Аврам, Мойсей, Христос, Магомет, пророки та Священні Писання.

Даосизм – це здобуток давньої китайської цивілізації. Загалом, джерелом філософії Давнього Китаю була філософська спадщина Давньої Індії. У творах китайських філософів можна знайти багато співзвучного з Індійською філософією. Проте є й певні відмінності. Китайці багато що з Індійської філософії сприймали буквально, як керівництво для дій та мислення. Духовну основу китайської цивілізації становить вимога до самодисципліни, чіткого порядку, чіткої, бездоганної регламентації. Значною мірою це пов'язано із споконвічним державним устроєм Китаю. Китай був і лишається, по суті, імперією. У цій імперії існує чіткий поділ суспільства на владу та підданих владі. У відносинах між представниками цих станів не може бути будь-якої двозначності та недоказаності. Це є однаково актуальним для представників влади та для підданих цій владі. Хитрощі чи підступність допускались та допускаються лише щодо ворогів та іноземців ¹²³.

Таким виглядає вчення засновника Даосизму Лао-Дзи. По собі, на прохання невідомої зацікавленої особи, Лао-Дзи залишив книгу під назвою «Дао-Де-Дзи». Буквальний переклад українською – вчення про шлях душі. Лао-Дзи здобув чимало своїх послідовників.

Головною ідеєю його вчення є те, що людина – це продовження Всесвіту. Все, що людина може робити виключно від себе – це обирати шлях свого життя. Особа може обирати між правдою та кривдою, між мужністю й слабкодухістю, між мудрістю та зарозумілістю. Правильність вибору залежить від системи цінностей, які сповідує людина. На думку автора вчення, більшість людей

¹²³ Доказом цьому є всесвітньовідомий твір давнього військового, полководця Сунь-Дзи, – «Мистецтво війни». Філософія цієї книги є філософією Даосизму. У наш час книга популярна серед бізнесменів, маркетингологів та кризис-менеджерів.

проживають життя, копіюючи інших. Тому неправильні цінності та думки легко переходять із покоління до покоління. Цим самим наражають людей на проблеми та різного роду неприємності.

Лао-Дзи вважав, що головним вчителем людини є природа. Щоб вчитись від природи, не обов'язково проводити своє життя у дискусіях та колективних пошуках істини. Варто просто уважно придивлятись до всього, що створено природою, але не людиною. Кожна мисляча особа повинна щоразу ставати уособленням природи, вростати у неї своїми думками та почуттями.

Що демонструє природа? Перемогу, результативність без насилля та силу м'якої сили, подібно до води та вітру. Лао-Дзи називав насилля штучним, неадекватним природі людським утворенням. Насилля – це прояв людської духовної слабкості. Фактично – це є бажанням скоротити шлях до бажаного результату.

Тобто у Всесвіті все має свій час розвитку та змін. Тому нічого не можна форсувати та намагатись прискорити. Все потрібно робити у відповідний час та відповідним способом.

Для того, аби поводитись відповідно до законів природи, людина повинна побороти в собі усі недоліки, які породжуються людським життям. Це надважливе завдання. Із цього приводу Лао-Дзи казав, що набагато простіше перемогти тисячну армію ворогів, аніж взяти владу над собою. Іншими словами – легко коритись своїм пристрастям та бажанням, але важко керувати ними.

Шлях до перемоги над собою не є простим, бо немає у Всесвіті однакових людей. Усі люди різні, бо мають різні душі. І кожна душа повинна знайти свій особистий шлях життя. Шлях життя – це Дао.

Дао – це не лише напрям, це спосіб, це пріоритети життя. Людина має займатись тим, чим їй належить займатись. Тоді вона матиме зв'язок із вищими законами природи й не змарнує, не занапастить своє існування, щонайголовніше, своє Де, тобто душу.

Даосизм опарається на ідею досягнення гармонії волі та дійсності. Воля повинна підтримувати в людині дисципліну. У свою чергу, дисципліна унеможливорює втрату особою людської подоби та сутності.

Конфуціанство – помітний здобуток Давньої китайської цивілізації, який є актуальним для всіх народів в усі часи, як і попередні філософські напрями Давнього Сходу¹²⁴. Засновником цього філософського напрямку є Конфуцій. Це його європейський варіант імені. У китайській мові його ім'я звучить як Кун-цзи або Кун Фу-цзи, що буквально означає «вчитель Кун».

Конфуцій жив у 551–479 рр. до н.е. Впродовж життя перебував на різних чиновницьких посадах. За деякими даними спілкувався з Лао-Дзи.

Історики філософії вважають Конфуція зразком етичної філософії або філософії етики. Відомі його праці: коментарі до «Книги змін» (І-Цзин) та «Бесіди й висловлювання» (Лунь Юй).

Конфуцій розвиває тему визначення суті людини та людського життя. Для нього людство – це самостійне від неба утворення, яке має свої особливості та можливості. Самостійність людства Конфуцій вбачав у здатності людини робити свідомий вибір. Проте він звертав увагу на те, що далеко не завжди люди роблять правильний вибір.

Щоб виправити цей недолік, Конфуцій пропонує людству розроблені ним критерії оцінювання себе та своїх учинків. Здебільшого це готові висновки без попередніх пояснень. Воно й не дивно, бо це традиція тодішніх трактатів оголошувати готовий висновок, з огляду на те, що вдумливий читач замислиться над прочитаним й знайде самостійні пояснення, чим збагатить свій розум.

Критерії є одночасно правилами, яких кожна людина, яка вважає себе добропорядною, повинна дотримуватись. Скажімо, правило; «Не чини відносно іншої людини того, чого б не бажав собі». Давно відомий людству вислів, по суті,

¹²⁴ Багаторічний прем'єр-міністр Сінгапуру Лі-Кван-Ю, який у XX сторіччі вивів острів-державу із числа країн Третього світу у найрозвиненіші країни Світу, окрім іншого, свої успіхи пояснював приналежністю до філософії Конфуціанства.

пропонує кожній людині усі свої наміри перевіряти на собі. Для Конфуція людство – єдиний цілий організм. Люди не можуть існувати один без одного. Інакше вони ризикують втрати свою природну ідентичність. По-друге, у кожній людині захована частка Всесвіту, що є причиною поважати один одного.

На перше місце Конфуцій ставить досвідченість та розум, які ведуть до істини. Істина є своєрідним куратором нових знань. Саме знання повинні допомагати усвідомлювати сутність етикету. А вже осмислений етикет – запорука доброзичливості та незлостивості.

Для досягнення такого порядку у відносинах між людьми Конфуцій пропонує суворо дотримуватись обрядів та ритуалів. Він розуміє, що обряди й ритуали фіксують у собі важливі знання про сутність людського та суспільного життя. Не кожна людина здатна на раціональному рівні пояснити, що є чим. Але вона не ризикує ухилитись від істини, якщо дотримуватиметься запроваджених предками правил.

Людство не ризикуватиме, якщо дотримуватиметься наступності. Саме це зберігає істину. Натомість, поспішність окремих людей, якщо її не обмежити, не підпорядкувати традиції, може порушити суспільну гармонію.

На важливому місці у Конфуція був культ предків, повага до старших, до батьків, як гарантія уникнення поширення непродуманих рішень.

Усі ці фактори, на думку Конфуція, мають сприяти кожній людині культивувати в собі благородство та доброчесність. У своїх політичних поглядах Конфуцій дотримувався думки, що держави мають бути невеликими за площею та нечисленними за громадським складом. Правитель має турбуватись про своїх підданих так, як батьки турбуються про своїх дітей. У свою чергу піддані повинні мати повагу до старших і до своїх правителів, які є носіями мудрості та знаються на істині більше, ніж інші.

Така собі держава-родина, у якій старші допомагають молодшим у їхньому становленні на самостійному життєвому шляху. У той же час вони турбуються про своїх

батьків, виказують повагу до старійшин свого роду. Усі старанно виконують роботу, яку їм належить виконувати. Тому не може бути суперечки, хто за що відповідає і хто несе відповідальність за скоєне ним або родичем.

Епікурейство— один із напрямів Давньогрецької філософії і фактично одне з джерел європейської філософії.

Філософія Європи опирається переважно на логіку, на доказовість, на висновки, з приводу яких можна сперечатись, але які неможливо не помічати чи ігнорувати.

Якщо філософи Сходу, як правило, приховували свої аргументи, ділились із читачем, слухачем готовими висновками, то греки опиралися на відсторонений від емоцій процес доведення.

Якщо філософи Сходу нерідко занурювалися у своїх роздумах в художні міфологізовані сюжети ¹²⁵, то греки, а за ними й римляни, розмовляли мовою, яку можна було почути під час ділових перемовин або в суді.

Засновником епікурейства ¹²⁶ була людина на ім'я Епікур (341 –270 рр. до н.е.). Філософія Епікура – це філософія індивідуалізму. В історії Греції, зокрема із появою великого полководця Олександра Македонського, розпочались суттєві зміни, які призвели до руйнування традиційного, полісного, способу організації життя ¹²⁷. Греки почали мандрувати світом, знайомитись з іншими народами, їх культурами, традиціями та віруваннями. Вони части опинялись за межами своєї батьківщини, своєї громади, що спричинилось до усвідомлення ними своєї індивідуальної особливості та неповторності на тлі інших народів та культур. Таке собі співвідношення «Я і світ» (або увесь Всесвіт). Саме тоді в європейській культурі з'являється космополітизм ¹²⁸.

¹²⁵ Найяскравішим прикладом цього є тексти Старого та Нового Заповітів.

¹²⁶ Часто-густо епікурейство поєднують із гедонізмом. Гедонізм – слово грецького походження, означає «задоволення». Проте гедоністи мали на увазі прагнення задоволення сенсом свого життя, будь-якою ціною і не більше.

¹²⁷ Давня Греція тривалий час не була єдиною централізованою державою. Вона складалася з окремих міст-держав, які до всього часто-густо ворогували між собою. Місто-державою або полісом являлись для давніх греків все: культуру, спосіб життя, спосіб спілкування із співвітчизниками, спілкування з іноземцями, спосіб господарювання, право, законні навіть певний мовний діалект. Поліси мали своїх героїв, своїх філософів, жерців, оракулів та своїх споконвічних ворогів.

¹²⁸ Давній грек традиційно жив у чотирьох просторах: в його біологічному тілі, в ойкумені – в рамках його роду, в полісі – в рамках суспільства, громадянином якого він був. Але через вказані причини, які привели до мандрів світом, грек опинився,

Це викликало певні світоглядні дисонанси. По-старому людям вже не вдавалось жити, а нові правила і традиції складаються десятиріччями. Першими на цей стан свідомості відреагували філософи, яких згодом назвали кініками (буквально – собаками¹²⁹). Найяскравішим серед них був філософ Діоген Синопський. Діоген цурався суспільних правил, взагалі усіх здобутків грецької цивілізації. Він жив у бочці, носив лахміття, їв, що перепаде. У такий спосіб наочно доводив свою головну тезу: «Кожна людина заслуговує на щастя». Тобто на індивідуальність та на недоторканість. Діоген зазначав: «Щастя не може бути регламентованим і не може бути безмежним». Виходячи із твердження філософа, розуміємо, що щастя не може бути ширшим за життя конкретної людини. Тому він вважав, що «для того, щоб бути безмежно щасливим, потрібно нічого не бажати», тобто ні від кого і ні від чого не залежати. Навіть від друзів.

Поведінка Діогена та його послідовників була цинічною та викличною. Проте у грецькому середовищі такі ідеї та вчинки багато кому подобалися.

Згодом ідея індивідуалізму знайшла своє продовження у філософії Епікура, який взявся запропонувати певну, особливу для тодішнього грецького суспільства, філософську концепцію сенсу життя.

Епікур погоджувався із Діогеном у тому, що кожна людина заслуговує на щастя. Проте, у його розумінні, щастя не є чимось абстрактним та неосяжним – це звільнення від страждань та хвилювань. Це головна умова життя кожної людини.

Епікур вважав, що Всесвіт складається з окремих, незалежних одне від одного утворень. У свою чергу ці утворення складаються з **атомів**. Рослини, каміння, тварини, люди є різними комбінаціями **атомів**, тому їх ніщо не пов'язує. Людська душа теж є комбінацією атомів.

за його термінологією, в космосі, в розмаїтті інших культур, звичаїв і мов. Вижити в такому просторі і не згубити себе міг лише, той, хто вдавався до усвідомлення себе, як особистості. Бо в попередніх вимірах грек був людиною, тобто не твариною, був членом родини, був громадянином своєї держави, але не був сам по собі.

¹²⁹ Існує чимало версій з приводу походження назви цієї філософської школи. Діоген Синопський зокрема, начебто казав з цього приводу, що він, як собака кусає ворогів (звісно ідікими словами та репліками), на критиків гавкає та є приязним з друзями.

Людина народжується, проживає своє життя і вмирає через руйнування її атомної структури. Руйнується не лише тіло, а й душа. Тому немає ніякого безсмертя, немає ніякого продовження та повторення. Все з'являється випадково, а тому є короткочасним.

Отже, досягнення щастя, стану звільнення від страхів та хвилювань – закономірність, природний процес, який не можливо обійти. Ніхто, окрім самої людини, не може принести їй щастя, бо не лише люди не пов'язані між собою, а й боги не мають ніякого стосунку до життя людини. Боги живуть самі по собі, а кожна конкретна людина сама по собі.

Досягнути щастя, тобто позбавити себе негараздів, можна лише за допомогою розуму, адже в його основі лежать почуття. Людина безпосередньо, через почуття, сприймає дійсність, а тому ніколи не помиляється, вважав Епікур.

Усі природні утворення випромінюють інформацію про себе у вигляді готових образів. Ці образи сприймаються почуттями. Потім почуття передають їх розуму. Розум препарує отриману інформацію й робить її керованою. Завдяки цьому пошук щастя набуває осмисленого характеру та вибірковості. Завдяки розуму людина набуває досвід, як здобути щастя, навіть із того, що, здавалось би, не має до щастя найменшого стосунку. Наприклад, подолання болю – це очікування, що після нього прийде спокій та задоволення. Легка хвороба приносить незначні розлади і доволі швидко повернення до щасливого спокою. Важка хвороба змушує до більш активної боротьби з нею заради значнішого відчуття щасливого спокою.

У цьому сенсі Епікур пояснював безпідставність страхів перед смертю. Він казав: «Допоки ми є – смерті немає, коли вона приходить – немає нас».

Найвищий прояв щастя для Епікура – це досягнення повного спокою та байдужості до всього навколишнього. Цей стан він називав атараксією¹³⁰.

¹³⁰ Атараксія, слово грецького походження, означає – незворушність, абсолютний спокій, безтурботність.

Досягти атараксії, тобто повної незалежності від усього, що здатне порушити спокій, можна лише у рамках природного задоволення: ситість, захищеність від холоду й спеки. Тобто все, що залежить від природи.

В усьому іншому, вважав Епікур, слід дотримуватись поміркованості та обережності. Не можна досягнути природного задоволення від благ людської цивілізації, а, особливо, від багатства та влади над людьми. Тому набагато приємніше насолоджуватися осмисленням цікавої думки чи усвідомленням відсутності страждань, хвилювань та страхів.

Епікур рекомендував: «Не допускай та жени від себе погані думки. Натомість плекай добрі й приємні».

Стоїцизм – один із напрямів філософії Давньої Греції та Риму, який здобув нове життя у ХХІ ст.

Засновником філософії стоїцизму вважають Зенона з Кітіона, який жив у 300 р. до н.е. Розповідають, що Зенон був купцем. Якось він найняв корабель для перевезення своїх товарів. Той потрапив у шторм, розбився і пішов на дно разом із крамом. Проте Зенон не впав у відчай, а присвятив себе роздумам із приводу того, чому з ним це сталося. Мислитель у своїх міркуваннях прийшов до висновків, що стали основою нового напрямку в грецькій філософії.

Набагато пізніше історики філософії встановили, що ідеї Зенона не були новинкою. Чимало на цю тему говорив Сократ, його учень Платон, Геракліт, а також ціла філософська когорта кініків. Ідеї стоїцизму відобразив грецький філософ Епіктет, котрий жив наприкінці I – поч. II ст. нашої ери, римський імператор Марк Аврелій (121 – 180 рр. н. е.) та римський філософ Сенека (4р. до н.е. – 65 р. н.е.).

Філософія стоїцизму багато в чому подібна до філософії Буддизму.

На думку стоїків, Всесвіт розумний. У ньому панує гармонія, бо він є втіленням Світового Розуму, завдяки чому стає незнищеним. Все, що існує, живе тому, що має

на те переконливі причини, і співіснує з іншими природними утвореннями. Інакше кажучи, Всесвіт дорівнює Логосу¹³¹ (Logos). У цьому сенсі Всесвіт можна вважати живим, якщо порівняти його із людиною, яка також наділена розумом. Проте людина, однозначно, своїм розумом поступається Всесвіту.

Людина від народження має душу, яка може поєднати її із Всесвітом, точніше із Світовим Розумом. Завдяки душі людина принципово відрізняється від тварини, попри наявність у неї подібного тіла. Завдяки душі людина може мислити і робити власні висновки. Але, оскільки людина є триединою (тіло, соціум, розум), то вона не завжди у своєму житті керується розумом. Натомість живе за правилами та вимогами свого тіла або соціуму, в яких вона перебуває.

Таких людей стоїки називали «сплячими» та подібними до тварини. На противагу сплячій, «пробуджена» людина усвідомлює свою людську сутність та залежність життя від законів (логоса) природи. Людина мисляча свідомо підпорядковує своє життя законам природи, а не власним пристрастям та нікчемним потребам. Ці пристрасті та потреби «спляча» людина переймає від інших людей спільноти, у якій проходить її життя.

Отже, завдяки розуму людина, на відміну від тварини, може робити свідомий вибір на користь правильного, істинного життя. Якщо вона так чинить, то неодмінно приходить до природного щастя, тобто справжнього, а не вигаданого «сплячими».

Шлях до щастя – це встановлення гармонійних стосунків із природою. Це позбавлення себе зайвих ***пристрастей, страхів та страждань***. «Сплячі» люди впродовж свого життя, фактично, виконують лише біологічні та соціальні програми, а тому позбавлені розуму. Вони щоразу переймаються страхом щось втратити та страждають через втрачене або не здобуте. Через страх, пристрасті та перманентне почуття страждань люди збираються у зграї, натовпи, над якими легко взяти владу, бо вони керуються чуттями, а не розумом.

¹³¹ Логос – слово грецького походження. Означає розум, закон, слово.

Разом із тим античні стоїки наголошували на тому, що «сплячі» не всі однакові. У деяких із них прокидається бажання вийти за межі звичного. Їх стоїки називали «такими, що прокинулись», такими, що взяли за своє вдосконалення. Ці люди прислуховуються до знайомих людей, читають книги, але мудрими вони стають лише тоді, коли усвідомлюють суть Логоса.

Що, на думку стоїків, означає пізнати, або усвідомити Логоса? Це стати на шлях **мудрості, мужності, справедливості та поміркованості**. Той, хто оволодів цими чеснотами, здатний налагодити природні, тобто гармонійні стосунки з іншими людьми та будь-якими природними явищами.

Мудрість – це здатність приймати правильні, виважені рішення. Тобто не на догоду комусь, а виходячи із встановленого порядку речей. Мудрощі проявляються у безупинному пізнанні суті природи. Досягають мудрості ті, хто тренує свій розум логічними вправами.

Мужність – це перевага моральної сили над суспільною усталеною думкою. Це чесність із самим собою.

Справедливість – це ставлення до людей без тіні упередженості.

Поміркованість – це здатність захистити себе від біологічних та соціальних пристрастей¹³². Задовольняйтесь тим, що необхідно для власного наближення до істини, до природи. Тому шлях до мудрості проходить через набуття здатності зупиняти та контролювати почуття. Якісь почуття потрібно відкидати назавжди, а якісь, визнані своїм повільним розумом, вважати корисними, такими, що можуть ставати навіть метою подальшого життя. Але, понад усе важить істинне розуміння суті мудрості, мужності, справедливості та поміркованості.

У цьому контексті стоїки наголошували на тому, що все, що існує навколо, можна поділити на речі, що залежать та на ті, що не залежать від людини.

¹³² Темі пристрастей приділяє увагу Філон Олександрійський – філософ, ровесник та сучасник Ісуса Христа. Пояснюючи суть Біблійного міфу про Адама і Єву та причину їх гріхопадіння, вважає, що причетним був Змій, що жив в Едемському саду. Філон стверджував, що Адам – це символ розуму, Єва – почуттів, Змій – задоволення, насолоди. Спочатку задоволення оволоділо не критичним почуттям, а потім почуття опанувало розум.

Від людини залежить все, що становить її суть: розум, знання, досвід, благородство, добродійність. Можна додати майстерність та фахову вправність. Все інше має власне життя, а тому не залежить від особи. Будинок може згоріти, землю можуть відібрати, майно можуть вкрати і не повернути, друзі можуть зрадити, діти можуть покинути, батьки можуть померти... Все, що оточує людину, має сенс не у своєму існуванні, а у тому, як людина до цього ставиться.

Все, що має своє окреме життя, має його відповідно до природного права¹³³. Тому, в разі потреби чи бажання, можна контактувати з усім цим, але потрібно уникати бажання привласнити собі. Натомість варто робити все можливе, аби досягнути контактування. Не треба примушувати дружити – треба бути другом. Не треба змушувати дітей вчитися – треба бути освіченою людиною і, таким чином, бути для них прикладом. Не треба боятись втратити будинок через пожежу чи конфіскацію за борги – треба робити все, щоб цього не сталося. Але якщо так станеться, вважали стоїки, то оцінювати це з точки зору неминучості, якій ви не змогли перешкодити.

Тому усі, хто хоче багатства, повинні робити все для того, щоб воно саме прийшло, разом із досвідом та друзями. Але наближення до багатства виключає порушення чеснот добродійності. Бо здобуте несправедливим шляхом, тобто неприродним шляхом, всупереч законам природи, у кінцевому результаті приносить власнику страх втратити здобуте.

Стоїки стверджували, що потрібно творити добро, бо воно є природним. Натомість зло є помилкою окремої людини, бо зла у Всесвіті немає.

Щоб бути врівноваженим і спокійним, людина не повинна перейматися ані минулим, ані майбутнім. Минуле не повернеш, а майбутнє не передбачиш. Тому слід жити сьогоднішнім. Якщо це життя не суперечитиме законами природи, то можна сподіватись на щасливе майбутнє.

¹³³ Природне право, на відміну від позитивного (писаного) права, диктується законами природи, а не законами людей чи держави. На відміну від природи, люди та держава керуються своїми вузькими інтересами, а не інтересами підтримання життя, взагалі.

Августин Аврелій (354–430 рр.н.е.)– представник Середньовічної європейської філософії, один із засновників християнської філософії та історії.

Європейське Середньовіччя – це перехід від античної культури «компромісних» стосунків людини з Богом до культури урівняння людини з Богом. Звісно, що лише в теоріях та поглядах людей.

Слід зазначити, що серед послідовників Ісуса Христа ніколи не бракувало догматиків, які вважали, що сказаного Христом та переказаного його учениками достатньо, аби пізнати істину та прийти до праведного життя. Тому в їхньому середовищі цілком достатніми були молитви та регулярне читання Нового Заповіту (Євангелія). До того ж серед християн не бракувало ненависників античної філософії, тобто філософії Давньої Греції й Риму. Проте культура Європи на той час була буквально просякнута античністю, або еллінізмом. Ба, більше, монотеїзм у формі іудаїзму заповнив і Близький Схід, і Європу, пройшовши крізь елліністичну культуру та увібравши в себе усе, що не суперечило вірі в одного єдиного Бога.

Християнство аж ніяк не могло уникнути спілкування з давньогрецькою філософією та культурою. Кожний богослов, кожен, хто брався пояснити логіку вчення Ісуса Христа, неминуче потрапляв під вплив античної філософії. Не уникнув цього й Августин Аврелій, роздуми якого ґрунтуються на досягненнях філософії античності.

Головна проблема Середньовіччя – встановлення рамок віри людини в Бога. Цим визначалася сутність відносин між Богом та людиною. Усі відповіді залежали від розуміння суті Бога. Ніхто у ті часи не заперечував, що людина є Божим творінням.

Основними запитаннями були:

- ✓ Наскільки Бог відобразився у людині?
- ✓ Наскільки людина є досконалою та самодостатньою?
- ✓ У яких межах людина може здійснювати власний вибір?

✓ Із чого починається відхід людини від Вищого задуму?

Віра в Бога сприймалась богословами, як шлях до істини та уникнення неприродних (неправедних) вчинків. Із цього приводу точилась суперечка: віра в Бога має бути «усвідомленою» чи «сліпою»? Якщо «усвідомленою», то наскільки людина здатна усвідомити сутність Бога й чи здатна вона це зробити, взагалі? Якщо «сліпою», то що або хто має керувати людськими почуттями, аби людина в пошуках Бога не схибила?

Античні філософи, зокрема Платон (до нього Сократ), наголошували на значенні розуму людини. Зокрема, на тому, що завдяки правильно поставленому розуму, людина може приходити чи наближатися до істини.

На думку Августина Аврелія, Всесвіт й усе в що є в ньому – творіння Бога. Відповідно, абсолютною причиною всього, що існує у світі є Бог. У кожне окреме творіння Він вклав сенс існування, тобто його необхідність. Іншими словами, усе існує тому, що в цьому є передбачена Богом необхідність. Відповідно, саме по собі кожне окреме утворення Всесвіту позбавлене власної причинності, оскільки є лише реалізацією можливостей вищих сил.

Ніщо у Всесвіті не виникло із власної, внутрішньої причини, бо для цього, мовляв, виникли відповідні умови. Так говорить сучасна наука та діалектична філософія. Усе існує лише через Вище передбачення, через власне бажання Бога. Августин стверджував, що Бог сотворив Всесвіт із нічого, перетворивши це «ніщо» у щось конкретне. Ніщо – це Вищий, чистий розум¹³⁴, але не заперечення Буття. В усе Бог вкладає Логос – частку вищого розуму. В такий спосіб Августин фактично доводить єдність Всесвіту – через приналежність до вищого розуму.

Суть ідеї «нічого» проявляється в тому, що у Всесвіті все мінливе та позбавлене вічності. Все колись виникає, але

¹³⁴ Реалістичність ідеї «вищого розуму» підтверджує сучасна наука в рамках теорії «великого вибуху». Спочатку фізики виходили з того, що кількість вивільненої під час вибуху матерії (речовини) має бути фіксованою. Тому, в міру її розподілу, через розширення Всесвіту відцентрові сили мали уповільнитися й згодом доцентрові сили повинні були взяти верх над ними. Таким чином мав розпочатись зворотній розширенню процес стискання. Натомість спостереження доводять, що кількість матерії збільшується, чим забезпечується безперервність розширення (розбігання на усебіч) Всесвіту. Із цього приводу науковці припускають те, що фактично відбувається перетворення свідомості (ідеальної енергії) на матерію.

згодом зникає, переходить у «ніщо». З «нічого» переходить у «ніщо».

Однаковою мірою це стосується й людини. Але, на думку Августина, людина посідає особливе місце. Кожній особі притаманна воля, пам'ять та розум. Завдяки цьому людина набуває певної самодостатності. Воля – це здатність контролювати себе, вчиняти дії всупереч своїм бажанням. Пам'ять – це виокремлення людиною себе серед усього іншого. Мабуть, в першу чергу, серед інших людей. Розум – той елемент, що забезпечує людині її зв'язок із Богом. Усі три частини (**воля, пам'ять та розум**) у рамках конкретної людини є рівнозначними, такими, що доповнюють одна одну.

При цьому, розум людини – походить від Бога, а тому може привести до Нього. Завдяки розуму людина здатна побачити у собі Боже. Через Боже в собі особа здатна побачити красу навколишнього світу, природи, порозумітись з іншими людьми та зрозуміти сутність віри. Фактично, розум має приводити до віри. Із цього приводу Августин Аврелій казав: «Якщо не повірите, то й не зрозумієте». Можна припустити, що для Августина віра – це не засіб пізнання істини, а не сліпий процес, це мета. Тому головним завданням пізнання дійсності – є пізнання людиною себе, пошук у собі всього, що пов'язує її з Творцем.

Пізнання Творця в собі – це зречення недосконалості. Проте, як зазначав Аврелій, люди припускаються тієї помилки, що звертають свою енергію та увагу не на Вічне, а на тимчасове, відносне. Замість того, щоб пізнавати красу – створюють свої варіанти «краси» та «досконалості»: багатство, гроші, комфорт тощо.

Бог – вічність й безкінечність одночасно. Він – творець часу і простору, тому знаходиться поза їх межами. У Богові немає нічого випадкового. Він є абсолютна досконалисть. Усе досконале в людині – від Бога. Гідність – це гідність Божа. Право людини – це право Боже. Загалом, людина є Божою, але ж може вдаватись до прикрих помилок.

У цьому контексті Аврелій розмірковує про проблему добра і зла. Він стверджував, що зло, як такого, немає. Зло немає свого окремого буття, на відміну від добра. Те, що називають злом, походить від людини, від її вчинків. Фактично, зло – це применшене, дещо спотворене добро. Ну, а применшення добра (хибні вчинки) ідуть не від Бога, а від конкретної людини, яка має викривлене уявлення про Нього. Між добром і злом немає чіткого розподілу, як між здоров'ям та хворобою. Хвороба – це нестача здоров'я.

Таким чином Августин заперечував існування абсолютного добра та абсолютного зла. Все залежить від того, на що орієнтується людина – на світ Божий чи на світ земний. У цьому сенсі фактично йдеться про дві волі. Воля земна – пов'язана із плотським, земним життям. Воля, якої слід прагнути – Вища. Уособленням Вищої волі є Ісус Христос, який переміг смерть.

Отже, на думку Августина існують два виміри людської дійсності: Град Земний та Град Небесний. Ставлення пересічної людини до цих вимірів залежить від того, до чого вона виявляє свою любов (тобто перед чим особа відкрита). Град Земний – тимчасовий, обмежений життям людини. Град Небесний – вічний, сама досконалість, причина всього земного. Утворення Граду Земного – це те, чим людина користується, забезпечуючи своє щоденне існування. Августин Аврелій стверджував, що не можна любити те, чим користуєшся. Натомість, потрібно любити того, завдяки кому користуєшся. Августин Аврелій стверджував: «Я є тим, що я люблю».

Тома Аквінський (1225-1274 рр.).

Філософія Томи Аквінського є прикладом поєднання теології й філософії, розуму й віри, діалектики та схоластики. За сорок дев'ять років свого життя Тома написав понад тисячу праць, у яких довів значення людського розуму та силу віри. Тим самим зробив значний внесок у дослідження людини з точки зору її можливостей та органічного зв'язку із Всесвітом.

Тома Аквінський, перед усім, був теологом, але збагатив світову філософську думку твердженнями про подвійну природу людини. Людина, на його думку (та деяких його попередників) – вище творінням Бога, бо наділена розумом. Розум людини (раціональне мислення) забезпечує певний зв'язок із Богом. Можна додати – із вищими силами, із Всесвітом. Проте розумові можливості людини у певному часовому відрізку є обмеженими, оскільки завжди обумовлені логікою, ступенем обізнаності з приводу всього, із чим вона зустрічається. Недоліки раціонального мислення чи розуму компенсуються вірою. Людина здатна вірувати – сприймати сигнали зовнішнього їй світу без їх осмислення. У цьому полягає інша, паралельна розуму, сторона людини.

Людина може більш-менш успішно досліджувати явища природи, давати їм пояснення, використовувати ці явища для власних потреб. Натомість існують явища, які не вкладаються у звичні рамки здобутого раніше знання. Дійсність Всесвіту є в рази масштабнішою за раціональні й пізнавальні можливості людства. Але це не може, та й не повинно заспокоювати людей.

У цьому випадку на допомогу приходить віра. Віра у кінцевому результаті виводить людину за усталені рамки знання, бо не опирається на звичну логіку та звичні погляди. У той же час віра здатна вивести людину на глобальні уявлення про дійсність. Наприклад, на думку Томи Аквінського, вірою людина сприймає ідею Бога, Святої Трійці, різного роду таїнства. Суть віри полягає й у тому, що вона не потребує доведення та детального осмислення. Про деякі речі людині просто слід знати.

Втім віра не заперечує науку, раціональні знання, навпаки, раціональні знання не заперечують віру, оскільки ці речі одного порядку. Обоє мають вище походження, перебувають у гармонійному взаємозв'язку. Завдяки цьому розум може довести існування Бога, може довести ідею безсмертя душі, оскільки і розум, і віра мають спільний предмет пізнання.

Віра і розум мають різні шляхи і, відповідно, різні пізнавальні результати, але віра забезпечує глибокий емоційний стан, розум – логічну досконалість.

Запитання для самоконтролю:

1. Чому філософські знання зародились в рамках світових цивілізацій?
2. Яку проблему вивчає філософія Брахманізму?
3. Що таке реінкарнація?
4. Чим душа відрізняється від тіла?
5. Чому давні філософи поділяли людину на тіло та душу?
6. Що таке душа в Східних філософіях?
7. Хто, в рамках Східних філософій, відповідає за розвиток душі?
8. Хто, на думку філософів Сходу, відповідає за розвиток тіла?
9. Хто такий Будда?
10. Чому ідеї Буддизму є актуальними в наш час?
11. Чи є актуальними в наш час ідеї стоїцизму? Чому?
12. Чим епікурівське поняття «задоволення» відрізняється від гедоністичного розуміння задоволення?
13. Що, за Томою Аквінським, спільного між вірою та розумом?
14. Що, на думку Томи Аквінського, важливіше – віра чи розум?
15. Що спільного між Античною та Середньовічною культурою?
16. Чим, на думку Августина Аврелія, Бог відрізняється від створеного ним світу?
17. Що таке «ніщо» за Августином Аврелієм?
18. На що, за Августином Аврелієм, людина має спрямовувати свою любов?

Тема 9: Філософія Нового часу

- Загальна характеристика
- Антропоцентризм
- Проблема індивідуальності в гуманізмі Відродження
- Натурфілософія, пантеїзм
- Філософія Френсіса Бекона
- Філософія Томаса Гоббса
- Філософія Джона Локка
- Філософія Рене Декарта
- Філософія Бенедикта Спінози
- Філософія Готфріда Лейбніца

Загальна характеристика

Жодна філософська школа чи вчення не виникають на порожньому місці, з нічого. Ба. більше, ніяке філософське вчення не виникає саме по собі, зненацька, просто через індивідуальне зацікавлення якогось окремого філософа.

Спочатку людство повинне переконатися у певній недосконалості того, що ще вчора вважали неспростовною істиною, проїнятися до «вчорашнього» вчення неповагою, упередженістю, наче це воно, а не самі люди, винувате у їхніх бідах, а лише потім кинутись шукати істину в іншій філософській або релігійній теорії. Перехід від одного вчення до іншого не є одноденним. Це складний процес, пов'язаний з огульною критикою всього, що іще вчора проголошували істиною останньої інстанції. Це поява спочатку різного роду «пророків» та «віщунів», які, начебто, здатні принести людям абсолютну істину. Це цькування «колишніх» пророків та мудреців. З іншого боку – це вороже ставлення «колишніх» до представників нової релігійної чи філософської течії, непримиренна війна поглядів.

Таке притаманне не лише релігії й філософії, це щоразу переживає мистецтво, не кажучи про всі, без винятку, галузі науки.

Філософія Нового Часу – це суто європейське явище. Чому європейське? Тому, що філософська і навіть релігійна

думка Європи, на відміну від Сходу, від свого початку тяжіла не до ірраціонального, а раціонального способу осмислення дійсності. Навіть Християнство, завдяки античній філософській спадщині, не змогло уникнути раціонального осмислення догматів. Меншою мірою це торкнулось Православ'я ¹³⁵, більшою проявилось у Католицизмі, але найбільше у Протестантизмі.

Особливість раціоналізму полягає у тому, що він доволі швидко усвідомлює пізнавальну обмеженість догматизму. Немає значення, цей догматизм філософський, релігійний, науковий чи мистецький. Достатньо було виникнути якійсь застиглій у часі формі тлумачення ідеї, як незабаром проти неї виникала опозиція, що пропонувала іншу форму тлумачення дійсності.

Тому немає нічого дивного, що попри міцні соціальні чи навіть політичні позиції Церкви (йдеться про Католицизм), вже у V сторіччі нашої ери з'являються ідеї, які суперечать усталеній церковній догматиці. Досить згадати Тому Аквінського, а перед тим – Аврелія Августина.

Раціоналізм у релігії (теології) згодом набуває філософського оформлення і, починаючи з XIV сторіччя, заявляє про свої права на існування. Цей процес самоутвердження раціоналізму, який в історію філософії увійшов під назвою Відродження, тривав до кінця XVI сторіччя. Відродження або Ренесанс став підвалиною сучасної європейської філософської думки.

Антропоцентризм

Філософія Нового Часу починається добою Відродження. Йдеться не про повернення середньовічної церковної догматики, а про переосмислення філософської спадщини Давньої Греції та Давнього Риму. Однозначно, що Відродженню передували філософські пошуки часів європейського Середньовіччя, про що йшлося у попередній темі цього посібника.

¹³⁵ Православну форму християнства з часу його остаточного відокремлення (1054 рік) від Католицизму називають ортодоксальною, тобто неухильною від своїх теоретичних та ментальних витоків.

Людство кинулося до пошуків нових істин через помітні тогочасні трансформації у світовій системі знання. На передову позицію вийшла наука. Наукові данні по-своєму відображали дійсність. Науковий світогляд не збігався із Біблійним. Тодішні науковці не могли збагнути, що Старий Заповіт переповідає лише логіку процесу, у тому числі логіку історії людства (*дивись, діалектика «логічного – історичного»*), а не його самий зміст¹³⁶. Натомість наука виявляє окремі факти життя людини і природи. Факти – річ переконлива, але, як по одній людині неможливо скласти повне уявлення про людство, так само, на основі окремих навіть перевірених наукових фактів, неможливо скласти цілісну картину Всесвіту та логіки його існування. Заважав науковцям ще й тогочасний церковний догматизм, який сприяв викривленому розумінню давніх релігійних трактатів.

Загалом, поступ до істини відповідає логіці діалектичного закону Заперечення Заперчення. Зміни у виробництві, соціальні трансформації, поява нових суспільних класів, соціальних груп у європейських країнах стали «антитезою» попередньому світобаченню. Раніше стрібок змін відбувся у період становлення Середньовіччя, згодом повторився напередодні епохи Відродження. Пізніше – Нової історії Європи.

Перш за все Відродження репрезентує новий погляд на людину. На заміну *теоцентризму* приходить *антропоцентризм*. Це не означає, що тодішні філософи відмовились від ідеї Бога, що всі вони стали на шлях атеїзму. Відбулась ціннісна переорієнтація.

Антична філософія трактувала людину, як окремий цілісний вид життя, як частину Космосу. Людину не сприймали в індивідуальному сенсі. Йшлося про окремі категорії людства: філософи, воїни, ремісники, селяни, жерці, співгромадяни, чужинці, вороги, раби тощо. Кожна людина чогось вартувала лише як представник певної суспільної категорії. До одних категорій ставились з повагою, інших

¹³⁶ Зокрема, сюжети Старого Заповіту є лише ілюстраціями, можливо, вигаданими, на підставі яких можна було пояснити, чому і як щось відбувається, чого не можна уникнути, до чого завжди потрібно бути готовим навіть, якщо це не подобається. Пересічній людині щоразу нагадували, що світом правлять його закони, а не потреби та забаганки людини.

зневажали. Рабів оцінювали просто як позасуспільну робочу силу.

Такий підхід до людини був зумовлений тим, що давні греки жили закритими громадами, або полісами¹³⁷. Але згодом, за часів Олександра Македонського, поліси почали об'єднуватись в єдину централізовану політичну систему. Це спричиняє появу ідеології індивідуалізму, виразниками якого були Діоген Сінопський та епікурейці. Давньогрецький індивідуалізм вперше в європейській історії виокремив людину як особистість із людського натовпу, наділивши її правом мати власні почуття та життєві погляди. Проте провідні вірування та переконання запевняли людей в тому, що сенс їхнього життя полягає виключно у служінні громаді, до якої вони належать.

За часів Середньовіччя людина узагальнюється ще більше. Для ортодоксального християнина світ людей поділявся на християн та язичників або поган¹³⁸. Людина оцінюється за її віросповіданням. Одних вважали своїми, інших – «безбожниками». Те саме демонстрували мусульмани¹³⁹. Вважалось, що людина – це пасивне продовження волі Бога. Сама по собі людина мало чого варта. Лише окремим, з волі Господньої, відкривається істина, а тому вони наділені правом нести «праведне слово» іншим людям. Спочатку йшлося про пророків, а із зміцненням позицій церкви – про церковних ієрархів. Спротив церковним ієрархам дорівнював спротиву Богу¹⁴⁰.

Відродження вносить суттєві корективи. Розвиток науки, поява принципово нових виробничих технологій,

¹³⁷ Поліс – стале об'єднання громадян на Балканах, у рамках якого здійснювалась уся господарська діяльність. Поліс мав свої народні традиції, своє право, свою релігійну міфологію, свій фольклор, свої свята, свої родові символи. Увесь навколишній світ громадяни полісу сприймали як невідоме, чуже та вороже.

¹³⁸ Слова «язичник», «поганин» є однозначними. Поняття «язичник» походить із давньоболгарської мови, що означає народ. Поганин, із латинської мови – селянин. «Пага» – село. Ранні християни усіх, хто не поділяв ідеї монотеїзму (єдинобожия) або спотворював християнську віру місцевими звичаями, колись у Римі, а тепер майже в усіх європейських мовах називають «поганами». Погани – малограмотні селяни, не здатні усвідомити суть християнства. На Балканах, в Україні – це язичники.

¹³⁹ Цей релігійний фундаменталізм продовжує своє існування й досі. Це мусульмани слаборозвинутих країн, а також вірні Російської православної церкви (яка на території України має назву «Українська Православна Церква» – УПЦ-МП) та деякі інші конфесії в Азії та Африці.

¹⁴⁰ Така позиція є хибною із логічної точки зору (дивись тему третю цього посібника) – порушення закону тотожності, або підміна тези. Насправді ієрарх (священик) є представником релігійної громади. Громада – колективний виразник певного виду релігії. Релігія являє собою вчення про Всесвіт, центром якого вважає Бога. Тобто співвідношення Бога з ієрархом – це співвідношення одиничного із загальним. Таким чином – ієрарх є, або може бути, представником Бога, але не Богом. Відповідно, ієрарх, як людина, може помилятися, чого не можна сказати про Бога, якщо вважати Його творцем Всесвіту.

географічні відкриття доводять, що людина володіє неабияким творчим потенціалом. Біблійне твердження про те, що «Господь сотворив людину за своїм образом та подібністю» набуває нового, більш оптимістичного для людини значення. Тепер кожна конкретна людина, а не лише громада, оцінюється із точки зору Вищої життєвої Сили.

Таким чином акцент із Бога переноситься на людину, яку починають сприймати як Божого представника на землі. У цьому процесі колосальну роль відіграло книгодрукування та переклади Біблії на національні мови. Перше сприяло поширенню писемності, друге – десакралізації церковних ієрархів. Відтепер освічені європейці воліли оцінювати ієрархів не за посадою, а за їх відповідністю Священному Писанню¹⁴¹.

Бог є творцем, першопричиною Всесвіту та його центром. Натомість, людина сприймається як земний центр та, відповідно, творцем земного життя. Це спричиняє суттєві зміни у самосвідомості людини. Тепер людина могла оцінювати себе не наслідком, а причиною подій. Така самосвідомість спричиняє активний поступ науки, географічних відкриттів, соціальних та навіть революційних рухів. Поряд із духівництвом та аристократією виникає й набирає силу «третьій клас». Це клас купців, ремісників, фермерів, які заявляють свої претензії на політичну владу. Завдяки цьому актуалізується тема індивідуальної свободи як природного права людини на самовираження, на захист свого фізичного та духовного життя.

Тема свободи безпосередньо стосується впливового напрямку європейської філософії – гуманізму. У концентрованому вигляді гуманізм – це філософське вчення, яке головною цінністю¹⁴² проголошує життя людини. У

¹⁴¹ Цей процес спричинив появу в християнстві окремої гілки, Протестантизму.

¹⁴² Вчення про цінності, від часів давньогрецької філософії, називається аксіологією. Тема людських цінностей посідає чільне місце у світовій філософській думці. Що в житті є найважливішим? Що менш важливе? На що потрібно спрямовувати головну увагу, а що можна навіть ігнорувати? Відповіді на ці питання зумовлюють життя кожної конкретної людини. Хтось може присвятити себе духовному розвитку, зробивши духовність своєю головною цінністю. Хтось на перше місце ставить суспільну кар'єру, хтось матеріальне збагачення. Хтось – навіть фізіологічні втіхи. Іншими словами, ціннісний аспект пов'язаний із цілепокладанням, а воно, у свою чергу, із власним визначенням сенсу життя. Не варто відкидати і того факту, що переважна кількість людей не звертає уваги на свідоме вироблення власної ціннісної шкали, а користується готовими стереотипами спільноти, до якої належить.

більш вишуканому вигляді – це не пошук людини в Богові, а навпаки, Бога в людині, в собі. Бог у собі – це усвідомлений людиною духовний стрижень, якого не можна втрачати ні за яких умов. Така втрата – позбавлення себе своєї людської подоби. Людина, яка шанує в собі Бога, шанує в собі людину. А той, хто шанує в собі людину, шанує інших людей, їхнє природне право на гідне життя, на духовне та публічне самовираження, самовдосконалення, на професію, на знання. Тобто на все, що допомагає особі залишатись людиною.

Відповідно до ідей гуманізму ніхто й ніщо не повинні пригнічувати у людині її природні людські властивості. Основне завданням суспільства – культивувати у кожній людині людяність, яка дається їй від народження.

Помітною складовою гуманізму є культ творчої діяльності людини. Саме через творчість, вважали прихильники цієї філософії, найбільшою мірою проявляється сутність людини. На думку філософів-гуманістів, через творчість людина що найбільше підтверджує своє божественне походження¹⁴³. Творчість є властивістю, можливістю кожної без винятку людини. Завданням суспільства є сприяння перетворенню цієї можливості людини на її дійсність.

У творчому процесі на перше місце ставиться образотворче мистецтво, музика й наука. Мистецтво й наука досліджують феномен краси, її протиставлення потворному. У такий спосіб людство намагається самоутвердитись – через здатність самотійно творити красу.

Проблема індивідуальності в гуманізмі Відродження

Теорія гуманізму пов'язана із теорією індивідуалізму. Теоретичний індивідуалізм виник не на порожньому місці. Цьому, ще у дохристиянські часи (у рамках монотеїзму),

¹⁴³У цьому сенсі близькою гуманістам є Східна філософія, яка дотримується думки, що через працю людина проявляє себе самій собі. Акт глибокого самопізнання. У той же час, на думку цих філософів, якщо людина виконує будь-яку роботу натхненно, старанно, то таким чином вона робить себе ще більш натхненною, досконалою й креативною. Натомість, якщо людина робить щось неохайно, аби як, то в такий спосіб вона «калічить» себе, духовно, деградує. На жаль, що людську властивість використовують в процесі свідомого знеособлення людини, якій доручають, або яку змушують виконувати роботу без розуміння виконавцем її мети, чи під загрозою жорсткого покарання у разі несвочасного виконання завдання. Не менш згубно діють на людину системи формального оцінювання виконаного. В такому разі однаково чи когось, чи щось вбити, або не усвідомлено запам'ятати якийсь текст. Головне аби було оцінено на «відмінно».

передували тривалі дискусії щодо співвідношення Бога й людини. Вже тоді мислителі схилились до думки, що попри те, що людину сотворив Бог, вони не є тотожними. Доводили це тим, що як виріб майстра не є майстром, так і людина не є тотожною з Богом. Певна людська особа, натомість, є лише окремим носієм Його властивостей, як виріб майстра являє собою часткове його відображення.

У свою чергу, нетотожність Бога і людини стосується питання свободи людини, та понад усе – її свободи вибору. Людина може зробити вибір на користь добра, або ж виключно на власну користь, всупереч добру. Це стосується усіх без винятку людей та усіх, без винятку, випадків вибору вконкретних справах: матеріальних, моральних, політичних, релігійних, наукових та ін.

Яскравим представником теорії індивідуалізму був **Нікколо Макіавеллі**¹⁴⁴(1469-1527 рр.). Макіавеллі звертав увагу на те, що кожна людина не є копією вищих сил, а занурена у власне життя і переймається, переважно, власними проблемами¹⁴⁵. Це, на думку філософа, стосується усіх людей, бо такою є їхня природа. Однак це не означає, що людина – повноцінний господар свого життя. Кожна людина існує у контексті світових законів. Закони визначають долю кожної людини, її удачу (фортуну), якої нікому не судилось уникнути. Фортуна Макіавеллі порівнював із течією річки, що є символом життя кожної людини. Проте одні безвольно плывуть за течією, інші Використовують цей потік на власну користь, обираючи вигідні варіанти для свого існування. Людина не може вийти за межі своєї об'єктивності, але, керуючись розумом, вона може із вигодою для себе пережити цю об'єктивність. Головне для людини – її розум.

¹⁴⁴ Нікколо ді Бернардо дей Макіавеллі – філософ, поет, драматург, політичний діяч Флоренції (місто у сучасній Італії, на той час окрема держава). В історію філософії та політичної думки Макіавеллі увійшов як засновник теорії політичного мислення, політичної моралі, котра немає нічого спільного з загальнолюдською мораллю.

¹⁴⁵Подібні думки відображені в філософії Індуїзму, Буддизму. Йдеться про протистояння душі та тіла. Пересічна людина, не обтяжена духовністю, живе покликами та вимогами свого тіла, прагне тілесного, фізичного й фізіологічного комфорту на противагу своїй душі. Душа єднає людину з небом і Богом, натомість тіло має здатність перетворювати людину на егоїста. За словами Макіавеллі, людині простіше пережити смерть близьких, аніж втрату свого майна. Східна філософія і релігія, так само як і Християнство (перед тим Іудаїзм), закликали людей дбати про свою душу, звільнятися від егоїзму, який веде до пекла. Індуїсти пояснювали кремацію померлого остаточним від'єднанням душі від тіла, через фізичне знищення останнього.

Тому благополуччя та успіхів досягають ті, хто діє не просто на власний розсуд, а відповідно до вимог та особливостей часу. Людина, яка є надто егоїстичною, яка не зважає на вимоги та особливості часу, завжди зазнає поразки.

Людина має бути мислячою, активною, безстрашною, діяльною. Тоді вона має усі можливості стати «ковалем самої себе¹⁴⁶». Нерішучі, надто обережні та пасивні приречені на життя, яке їх може й не влаштовує. Отже, на перше місце Макіавеллі ставить розум, загартовану ним волю, що в свою чергу допомагає досягнути поставленої мети. Мета має бути конкретно та величною. На думку філософа, більшість людей наполовину добрі, а наполовину погані, тому за звичкою обирають якісь середні життєві варіанти. Будь-який середній варіант – завжди найгірший. Люди стають видатними й насправді успішними, якщо зважаються на амбітні плани. Такі особи стають успішними політиками (національними лідерами), такі приносять багато користі своїм народам.

Оцінка людиною об'єктивної дійсності передбачає її зречення від усталених у суспільстві догм. Змінюються часи – змінюються методи діяльності. Щодо державних діячів, суспільних лідерів, то фраза «мета виправдовує засоби» набуває подвійного значення¹⁴⁷. Таким чином виправдовується і насильство, і підступність. Головне, щоб, на думку філософа, це слугувало народу, а не правителю особисто.

Основним критерієм діяльності правителя є успіх, а яким чином він досягається – немає значення. «Мудрий правитель держави повинен по змозі не віддалятися від

¹⁴⁶ В цій метафорі ховається думка, яка переслідує людство від найдавніших часів до сьогодні. Її суть полягає у тому, що кожна людина може сотворити із себе все, що вона бажає. Завдяки цьому перевтіленню вона має можливість досягти омріяної мети, якою б вона не здавалась недосяжною. Формула досягнення мети зводиться до простого: щоб досягти мети, потрібно відповідати меті. У сучасних бізнес школах із цього приводу кажуть: «Щоб стати мільйонером, потрібно на старті навчитись мислити і поводитись, як мільйонер».

¹⁴⁷ Це твердження неоднозначно сприймали як сучасники, так і нащадки філософа. Більшість досі критикує його за це висловлювання. Хибність критики полягає у нерозумінні невинних змін всього у Всесвіті. Ніщо ані на мить не лишається незмінним. Незмінність існує лише в людській уяві. Тому, якщо все змінюється, то й методи та засоби повинні постійно змінюватись.

добра, але при потребі не віддалятися від зла», – стверджував філософ. Правитель, наче кентавр,¹⁴⁸ повинен через свій розум визначати поведінку, котра не може обмежуватись рамками загальнолюдської моралі. Загалом така категоричність виходить із Біблійного уявлення про людину: Бог сотворив людину, наділив її розумом (якого не мають тварини) для того, щоб вона могла самостійно вирішувати свої справи та не цуралась відповідальності.

Переважна кількість людей уникають відповідальності, оскільки не хочуть відмовитись від власного егоїзму. Тому, на думку Макіавеллі, людський егоїзм спричиняє необхідність і неминучість держави, державної влади над людьми¹⁴⁹. Держава відбирає (відчужує) у конкретних людей свободу вибору (свободу застосування своєї волі), чим суттєво обмежує їхній егоїзм. Підпорядкована державі людина чимало втрачає, але це не позбавляє можливості бути «ковалем самої себе».

Ще одним яскравим представником гуманізму та індивідуалізму був **Еразм Роттердамський** (1469-1536 рр.)¹⁵⁰. Слід зазначити, що Відродження у південній та північній Європі здійснювалось дещо по-різному. Європейський південь – територія сучасної Італії – демонстрував розкутість, анархізм, радикалізм у відмові від традицій Середньовіччя. Натомість північ – це поміркованість, продуманість та раціональність. Еразм Роттердамський був представником північного Відродження.

Особливість північного Відродження: Голландія (Нідерланди), Німеччина, Данія, Англія проявилась у пошуку істинного змісту Старого та Нового Заповітів. На те були певні історичні причини.

Християнство зародилося в надрах Іудаїзму й вийшло із нього окремим вченням, проповідуючи рівність усіх людей

¹⁴⁸ Персонаж давньогрецької міфології – симбіоз людини та коня, символ людського розуму в поєднанні з природною силою, яку символізує кінь. Досі в механіці існує умовна міра енергії – «кінська сила».

¹⁴⁹ Тут Макіавеллі вторить давньогрецькому філософу Демокріту (460—370 роки до н. е.). Демокріт вважав, що людина не потребує влади над собою, бо, за своєю природою, вона чітко усвідомлює межі своєї свободи – що можна й чого не можна чинити. Але це в ідеалі, бо конкретна людина є егоїстичною, а тому потребує над собою влади й примусу.

¹⁵⁰ Католицький священник, чернець, народився у місті Роттердам (Голландія – тепер друге за величиною та значенням місто Нідерландів). Редактор еталонного видання Біблії грецькою мовою, для подальшого перекладу Старого й Нового Заповітів європейськими мовами.

перед Богом, а значить – між собою. Усі люди є творінням єдиного Бога, вони рівні за своєю сутністю, а тому кожна людина може реалізувати Божу сутність у собі, відкинувши різного роду егоїстичні забобони: соціальні, родові, майнові, національні, політичні і навіть релігійні. Тобто важливо не те, ким людина є серед інших, важливим є те, ким вона усвідомлює себе у світі, який сотворив Бог. Це заклик вийти за межі свого біологічного «Я», тобто не перетворювати своє тіло, свої плотські потреби на культ та сенс життя¹⁵¹. Одночасно – це заклик зректись соціальних забобонів, ставитись до людини не за її походженням, а з огляду, що це є творіння Вищої сили. На той час це було запереченням рабства, приниження людини, культивування в людині ненависті та безпідставної пихи.

Разом із поширенням Християнства розвивалась християнська церква. У першій темі цього підручника, присвяченій предмету філософії зазначено різницю між релігією та церквою (релігійною організацією). Виходячи із цього, варто наголосити на тому, що поява та подальший розвиток релігії безпосередньо пов'язані з людиною. Завжди хтось виступає засновником релігійного вчення. У християнстві – це не лише Ісус Христос, а й його послідовники, апостоли. Хтось бере на себе місію збереження та поширення вчення серед поколінь, націй і народів. Кожна людина у міру своїх інтелектуальних, духовних, культурних особливостей по-різному сприймає вчення. Виникають розбіжності у тлумаченні. Ці розбіжності можуть набувати непримиренних між собою форм, що, у свою чергу, загрожують самому вченню. Відтак виникає необхідність у його формалізації, тобто зведенні до суми догматів, однотипності тлумачення. За справу формалізації беруться першосвященники, ті, хто за мовчазною згодою отримує право на тлумачення та на остаточні твердження.

Але, як кожна монета має дві сторони (*аверс-реверс*), так і процес формалізації є двояким за своїми наслідками. З

¹⁵¹ Ранні християни сприймали це правило надто буквально, що виражалось у сповідуванні фізичного аскетизму. Фактично немає інформації про відносини Ісуса Христа із жінками, зокрема, із Марією Магдалиною, вірною його послідовницею. Одночасно це виявилось у негативному ставленні до предметів культури давньої Греції та Риму, які оспівували культ тіла, фізичної краси. Давні греки вважали, що людина, яка має негарне тіло, поступається й розумово. Натомість християнські фанатики вдавались до нищення або спотворення античних скульптур та мозаїк.

одного боку, вчення зберігається. З іншого боку, постає у препарованому, інколи викривленому стані. Така «заморожена» релігія вже не здатна виконувати духовні функції, натомість, перетворюється на ідеологічний чи політичний інститут¹⁵². Усі спроби середньовічних теологів запобігти політизації християнської церкви виявились марними. Мислителі епохи Відродження поставили справу відродження християнської церкви на чільне місце.

Найбільшою мірою у цій справі виявили себе **Мартін Лютер** (1483 - 1546) та **Жан Кальвін** (1509 - 1564). Еразм Роттердамський не підтримав реформацію (Протестантизм в цілому) попри те, що висловлював думки, значно радикальніші за протестантів. По суті, основним його філософським твором є «Похвала глупоті» (1509 р.)¹⁵³. Твір написано у жанрі памфлету¹⁵⁴ та із позиції скептицизму. Розповідь ведеться від імені Глупоти – природної властивості, яка, певною мірою, притаманна усім без винятку людям. Глупота з'являється там і тоді, коли людина перестає мислити самостійно й цілком покладається на усталену у спільноті думку. Ця думка може стосуватись буденних, профанних, а, може, й сакральних питань віри, християнських цінностей. «Щоразу, коли я кепкував над іншими, я висміював і себе. Хіба я глупився б над собою? Нарешті, якщо хтось викриває вади всіх без винятку, то картає не окремих людей, а людські вади. Отож, якщо хтось виступить і почне кричати, що саме його образили, він лише виявить свою нечисту совість, а то й страх»,– пише Еразм Роттердамський.

За Еразмом Роттердамським, глупота уособлює ілюзії, якими живиться майже кожна людина. Людям притаманно

¹⁵² У наш час про перетворення церкви на політичний ідеологічний інститут можна говорити взявши за приклад Російську Православну Церкву (самоврядна філія цієї релігійної організації в Україні є УПЦ – МП). Свій ідеологізм та повний відхід від духовного призначення РПЦ виявила через підтримку, виправдовування військової агресії Російської Федерації щодо України у 2014-2022 роках.

¹⁵³ Усі порушені Еразмом Роттердамським теми є актуальними у наш час. Із тексту його твору стає очевидним, що людство, за своєю суттю, не змінюлось.

¹⁵⁴ Памфлет – словосполучення двох грецьких слів – «усе» та «палю». Памфлет позбавлений патетики, містить елементи скептицизму і навіть цинізму. Метою памфлету є підірвати раніше усталені догми, позиції та змусити читача по-новому оцінити дійсність.

сприймати світ не таким, яким він є насправді, а таким, яким хочеться його бачити. Потворне видається за гарне, нерозумне – геніальним, недосконалість – самодостатнім. Таке ставлення унеможливорює або згладжує конфлікти поміж людьми. Натомість, Роттердамський писав: «Серед, так званих, серйозних людей, коли й виникає доброзичливість, то швидкоплинна й неміцна, бо вони, хоч і похмурі, але зіркі, як змії Епідаврський чи орел, а тому легко помічають вади в друзів і кепкують з них. Своїх же вад не бачать».

Глупота кожного разу перемагає, бо пропонує спрощені варіанти відповідей на непрості запитання. Таким чином усякий мислячий стає «ворогом людства», бо заперечує простоту та схиляє інших людей до глибокого дослідження проблеми. «Вже раніше було доведено, що Глупота тримається на пристрастях, а Мудрість – на розумі. За цими ознаками їх і розрізняють ...Отож, найщасливіші ті з людей, які найбільше схожі поведінкою й розумом своїм до тварин та їхньої Глупоти і не прагнуть нічого понад міру. О безсмертні боги! Які вони щасливі, ці люди, яких обзивають попросту дурнями, блазнями, недоумками, а також виродками та іншими вельми приємними, як на мене, словами!» – кепкував Еразм Роттердамський.

Таким чином глупота позбавляє людину індивідуальності, цим, на думку Еразма, користуються можновладці, зазначаючи: «Царям не мудреці, а дурні більше до вподоби. Геть усі царі люблять дурників і не можуть без них ні їсти, ні пити, ні гуляти, ба навіть жити. Недоумки у більшій навіть шані, аніж похмурі мудреці ... В тому, що царі так діють, нема нічого дивного. Адже мудреці своїм ученням або нудьгу та сум навівають, або дразнять ніжні вушка колючою правдою ... Мудрі – нещасні, дурні – щасливі».

Найкритичніше Еразм ставиться до священників, пишучи: «Займаючись пустопорожньою балаканиною по школах, теологи вважають, що вселенська церква тримається на їхніх силогізмах, як на стовпах, подібно до того, як у поетів небо – на плечах Атланта. ...О, ви собі не уявляєте, яка для цих розумників насолода ліпити зі Святого Письма,

немов з воску, все, що заманеться! Підтримавши свої висновки авторитетом кількох схоластів, вони ставлять їх вище законів Солона і папських декретів». Цим автор «Похвали глупоті» дає зрозуміти, що справа особистої свободи людини не в руках церковників, а кожної людини, яка має керуватись істиною, а не її інтерпретацією, зауваживши: «Що ж до простолюду, то він надає перевагу тілесному і нехтує духовним. Навпаки, простолюд не бачить в богослужінні нічого іншого, окрім обов'язку стояти ближче до вітара, слухати гугнявий голос проповідника й пильно стежити за церемоніями».

Істина у вчені Ісуса Христа. Потрібно самотійно іти йому назустріч, адже це є дорогою до свободи. Роттердамський зазначав: «А що, як Христос перерве це нескінченне славослов'я і скаже: «Звідки взялося це нове поріддя іудеїв? Я визнаю єдиний, воістину мій закон, але про нього досі нічого не чую! Колись відверто, без жодної алегорії чи легенди, я обіцяв спадок отця мого не за каптури і не за молитви чи пости, а за справу віри й милосердя. Я не хочу знати людей, що надміру вихваляють свої заслуги! Хто хоче бути святішим за мене, хай займе, якщо зволить, небеса вавілонських еретиків абраксазійців або велить спорудити нове небо людям, які свої настанови ставлять вище від моїх заповідей!».

Натурфілософія і пантеїзм

Протистояння церковному догматизму спричинило пошук інших джерел та причин походження Всесвіту та земної природи. З'явилися нові наукові теорії, концепції, які в психологічному сенсі додали впевненості людям. Людство зрозуміло, що відповіді на численні питання, у тому числі питання віри, потрібно шукати не лише у Святому Писанні, не лише в його церковних інтерпретаціях, а й в інших джерелах та в інший спосіб. Світ не стоїть на місці, все невпинно змінюється, а тому повинен змінюватись пізнавальний процес.

У першу чергу було зроблено спробу довести, що Бог не є творцем остаточної та незмінної форми Всесвіту. На

думку тодішніх мислителів, якщо й вважати Бога творцем, то в сенсі, що він завдав напрямок процесу та спосіб змін у Всесвіті¹⁵⁵. Цим висновкам сприяли відкриття Галілео Галілея, Джордано Бруно, Коперника та інших науковців того часу. Певною мірою їх дослідження були продовженням відкриттів, зроблених у Давній Греції. Бо саме там і тоді було засновано таку форму знання, як натурфілософія.

Суть натурфілософії полягає у тому, що причина розвитку природи, а значить й людини, ховається в самій природі та людині. Без сумніву існують зовнішні фактори впливу, про що говорить діалектика, зокрема закон єдності та боротьби протилежностей. Будь-яка зовнішня причина може взаємодіяти із внутрішніми можливостями. Все у Всесвіті має свої можливості, які є конкретними та обмеженими.

Натурфілософія актуалізує питання взаємозв'язку Бога та Світу, Свідомості та матерії. Давні Греки, зокрема давньогрецький філософ Платон, волів пояснювати суть життя у паралельному співіснуванні сил духовних та сил матеріальних. Матеріальний світ – це речовина, з якої духовний світ творить життєспроможні форми, так як ремісник творить конкретні речі з деревини, металу чи глини. Самі ці матеріали не можуть перетворитись, відповідно, на стілець, меч або горщик¹⁵⁶. Платону можна заперечити тільки у тому, що стілець є кращим, якщо він виготовлений із дерева, а не металу чи глини. Відповідно, меч має бути металевим, а горщик – не дерев'яним. Тобто творець має добрати матеріал, відповідний задуму.

Якщо скористатись біблійними образами, то Бог не став навчати бика чи лева людській мудрості, а сотворив окрему біологічну істоту – людину, яку наділив значнішим розумом.

¹⁵⁵ Цей теоретичний висновок науковців епохи Відродження був підтверджений та посилений відкриттями фізиків, які у XX сторіччі запропонували теорію «великого вибуху». Цікавим є те, що відомості про «великий вибух» зустрічаються у Давньоіндійських «Ведах». Згідно теорії «великого вибуху», уся світова матерія в якийсь час була сконцентрована у крихітному космічному утворенні. Коли концентрація внутрішнього стискання досягла своєї межі, стався гігантський вибух, який розпочав процес глобального розширення матерії. Внаслідок цього утворились галактики та різного роду зоряні системи. Однією з таких зоряних систем є наша сонячна система. Процес творення зоряних систем продовжується. У межах цих зоряних систем утворюються та зникають планети.

¹⁵⁶ Такий філософський напрям думок має назву дуалізм. Дуалізм – це паралельне співіснування двох різних стихій. Дуалізм щоразу нищівно критикували і філософи, і науковці. При цьому часто не заслужено, бо дуалізм є не більше, ніж спосіб пізнання дійсності. Відомо, що свідомість є властивістю кожної людини, проте науковці не вважають абсурдним досліджувати свідомість окремо від конкретної людини.

Філософи доби Відродження проповідували це із метою поєднати логіку Біблії з науковими матеріалами. Згодом вони приходять до пантеїзму (Бог у всьому)¹⁵⁷. Проте це не означає, що людина дорівнює Богу. Кожне окреме в природі, у тому числі й людина, є лише конкретним варіантом втілення загального в окремому. Із точки зору категорій логіки «загальне – одиничне», одиничне має відношення до іншого одиничного лише у рамках загального, яке представлено в цих одиничних проявах. Для прикладу: людина і мавпа належать до класу приматів, проте людина не може вступити з мавпою в рівнозначні людині ділові стосунки, оскільки мавпа не є носієм властивостей (загального) *homo sapiens*. Медик не може бути в рівнозначних відносинах з людиною, яка немає навіть мінімальних медичних знань.

Пантеїзм дав тодішній філософії та науці можливість усвідомити теорію нескінченності Всесвіту. Здебільшого це розглядалось у спрощеному розумінні простору і часу. Світ, казали вони, немає, ані свого початку, ані свого закінчення. Матерія – безкінечна. Це, у свою чергу, було методологічним поштовхом для усвідомлення більш складної теми. Світ і все, що є в ньому – нескінченне і з точки зору варіантів їх існування. Ніщо не зникає безслідно й ніщо не з'являється з нічого. Це доводить незнищенність Всесвіту через його перманентну трансформацію. Ця властивість, значною мірою, притаманна й людині.

Філософія Френсіса Бєкона

Напрацювання філософів та науковців епохи Відродження сформували певний шлях подальшого розвитку європейської філософської думки. Одним із найяскравіших європейських представників філософії Нового Часу був англійський філософ Френсіс Бєкон (1561-1626 рр.).

Бєкон заклав основи філософії науки. Філософія науки – це знання про методи наукових досліджень, про відповідність методів предмету дослідження, і, що

¹⁵⁷ Дуже вдало це твердження використовують протестанти. Бог в душі кожної людини. Важливо, щоб кожна людина знала про це і жодним своїм вчинком чи думкою не заперечувала свій Божий початок. Про існування Вищого у кожній людині говорять індуїсти та буддисти.

найголовніше, про запобігання науковому догматизму. Ця тема, яка є очевидною в наш час, до кінця XIX сторіччя включно, щоразу набувала актуальності. Науковці, так само як і теологи, як філософи, схильні, на їхню думку, знаходити «вічні, остаточні істини» у певних галузях пізнання.

Люди здебільшого забувають, що пояснення будь-якого природного явища не може бути вичерпним, це лише окрема, тимчасова форма осмислення та пояснення усвідомленого. Причина наукового догматизму ховається у самій людині, у науковцеві, у досліднику. Притаманна вона й пересічній людині в її буденних пошуках правди для себе. Окрема людина не спроможна досягнути увесь Всесвіт. Людина осмислює побачене, почуте у рамках свого життєвого досвіду і, що найбільше, у рамках свого способу мислення. Вийти за межі способу мислення – це не повірити усталеній догмі, якою публічною вона не була б. Це, по суті, вийти за межі власного «Я». На це спроможна людина лише із критичним мисленням. Критичне мислення – це здатність самостійно відмовитись від одних, навіть дуже зручних поглядів на дійсність та перейти до інших, досі невідомих або неприйнятних у суспільстві. Образно кажучи, від одного «Я» до іншого його стану.

Френсіс Бекон звернув увагу на те, що наука схильна до періодичних криз. Криза науки, радше науковця, проявляється тоді, коли науковець втрачає реальну мету своїх досліджень. Замість того, щоб здобувати корисні для людства знання, науковець занурюється у нікчемні факти, які не збагачують ані його самого, ані науку. в цілому. У такому разі наукове дослідження перетворюється на самоціль, втрачає свій сенс, а науковці присвячують себе не справжнім дослідженням, а змаганням за статус у так званому науковому товаристві.

Для пояснення своєї позиції Френсіс Бекон вдається до метафоричних образів, зокрема образу «ідолів» або «привидів». Власне йдеться про вади людського способу мислення. На думку Бекона, свідомість людей переповнена непотрібними та шкідливими знаннями. Людина щоразу помиляється через розумову недолугість, брак знань, слабку

ерудованість. Для пояснення цих вад Бекон говорив про чотири види «ідолів» розуму: «ідол» роду, «ідоли» печери, «ідоли» ринку, «ідоли» театру.

«Ідоли» роду – це хибні уявлення про світ, притаманні усьому людському роду, як результат їх обмежених можливостей. Людина не може вийти за межі своєї природи. Вона немає «непередбачених природою» органів чуттів та розумових можливостей.

Бекон приходить до думки, що пізнавальні можливості людини визначаються її потребами самозбереження та виживання. Іншими словами, людина не може мислити життєвими інтересами інших живих істот, а тому сприймає світ таким, яким їй хочеться його бачити. Люди звертають увагу й запам'ятовують ті фрагменти, які стосуються їх життєвих інтересів, але ігнорують усе інше.

З метою запобігання цьому недоліку Бекон пропонує частіше вдаватись до порівняльних дій. Порівнювати та осмислювати відоме із невідомим, прийнятиє із прийнятним.

«Ідоли» печери виникають через наявність у кожної конкретної людини особистісних «печерних» уявлень про дійсність. Ці власні уявлення є результатом життєвого досвіду, який здобувається практичним шляхом, а також у процесі навчання. Далеко не всі спроможні вийти за межі своєї суб'єктивності, власної «печери».

«Ідоли» ринку – це різного роду суспільні забобони, вірування, традиційні погляди на дійсність. Більшість людей воліють користуватись готовими знаннями та мислити однаково зо всіма. Це виявляється у всьому, навіть у мові. Відомо, що кожна національна, та й професійна, мова несе у собі готові смислові конструкції. З іншого боку, людям притаманно бездумно використовувати окремі слова та словесні конструкції, довільно вкладати у них зміст, який не відповідає дійсності. Внаслідок цього виникають різного роду вербальні непорозуміння: слова однакові, а значення вживаних слів – різне.

Така плутанина веде або до відвертих софізмів або паралогізмів. Наприклад, якщо Бог є всемогутнім, то чи може він сотворити камінь, який не зможе підняти? Іншими

словами, люди схильні слідувати не осмисленим думкам, а готовим, інколи абсурдним фразам та правилам.

«Ідоли» театру (теорій) – це різні догми, які для людей зберегли лише зовнішні форми, натомість втратили свій первинний зміст. Це стосується і релігійних, і філософських, і наукових знань. Внаслідок цього догматизовані знання слугують, радше, в якості спілкування людей, а не для нових відкриттів та подальшого пізнання дійсності. Сучасною мовою це можна пояснити тим, що інформація, яка має комунікативну функцію, має бути однотипною й несуперечливою. Усі твердження – узгоджені й тлумачаться усіма учасниками однотипно.

Проте, на думку Бєкона, пізнавальний процес можливий лише за наявності виявлених протиріч, скажімо, між подібним і неподібним, прийнятним і неприйнятним, очікуваним і несподіваним. Коли ж ці протиріччя ігноруються, то заради «усталеного театрального сценарію» та для мирного спілкування, але не заради пізнання істини.

На думку Бєкона, «ідоли» роду й печери притаманні усім людям, без винятку. Кожна людина може їх подолати, якщо вона не покладається сліпо на знання, які панують у суспільстві, а постійно поповнює та вдосконалює свої знання. Щодо «ідолів» ринку та театру, то їх можна позбутись, лише змінивши суспільну свідомість. Кожна окрема людина може вдосконалити сама себе, але не може вдосконалити усе суспільство.

Бєкон вважав найефективнішим засобом запобігання догматиці та схоластиці¹⁵⁸ індуктивний метод¹⁵⁹ пізнання дійсності. За допомогою цього методу науковець має можливість створювати власні картини світу й таким чином приходити до нового знання. Це є важливим, оскільки споглядальні методи не можуть привести до більш глибоких наукових відкриттів. Наукове дослідження не може бути

¹⁵⁸ Схоластика – це, з одного боку, філософська школа, яка виникла за часів європейського Середньовіччя, а з іншого, спосіб мислення та сприйняття дійсності. Слово «схоластика» походить від латинського «schola» – школа. На практиці схоластика проявляється у спробі звести знання до сталої конструкції, схеми, яку залишається запам'ятати, але не обов'язково її розуміти й в подальшому використовувати у кожному відповідному випадку. Приблизно як з інструкцією із техніки безпеки. Френсіс Бєкон, як і його попередники, філософи епохи Відродження, відзначивши тим, що всіляко критикував та виступав проти схоластики, оскільки вважав її своєрідним «гальмом» у розвитку суспільної думки.

¹⁵⁹ Дивіться третю тему цього підручника – «Методологія», частина: Дедукція – Індукція»

стихійним. Воно має базуватись на окресленій меті та адекватних методах. Френсіс Бекон не заперечував роль наукового досвіду, проте виконання дослідження лише в його рамках, без усвідомленого методу – своєрідне «блуканням в темряві».

Наука – це не розвага, вона приносить користь суспільству, має практичне значення. Тому в науковому процесі неабияке значення має експеримент. З іншого боку, результати наукових досліджень допомагають людям набувати більшої впевненості у собі й не покладатись на застарілі догми.

Філософія Томаса Гоббса (1588-1679 рр.)

Філософія Томаса Гоббса радикально відрізняється від Середньовічної філософії вже тим, що важливу увагу він приділяє людині як самостійному, самодостатньому явищу.

Мислитель явно схилився до думки, що людина із моменту свого створення лишається незалежною від вищих сил й схильна діяти лише на власний розсуд. У своєму житті кожен керується переважно почуттями, пов'язаними із виживанням. Щось людина сприймає позитивно (те, що йде їй накористь), а до іншого ставиться негативно ¹⁶⁰. Все пов'язано із виживанням. Тому, на думку Гоббса, немає ніякої свободи волі чи вибору. Людина віддає перевагу тому, що є їй вигідним та уникає того, що їй загрожує.

Ці висновки будуються на переконанні, що домінуючу роль у Всесвіті грає не дух, який єднає людину з вищими силами, а конкретні матеріальні утворення. Реальне життя відбувається не на рівні вищої ідеї життя, а в конкретному матеріальному втіленні. Людина є одиничним, окремим, самостійним від Всесвіту та природи явищем. Вона – чісь творіння (не важливо чіє), але має право самостійно діяти, що виражається у її підпорядкуванні своїм емоціям.

Ці роздуми Гоббс переносить на тлумачення суті суспільного життя. Власне, філософ переважно цікавився

¹⁶⁰ У теорії Каббали, в Буддизмі пояснюється формула ставлення людини до зовнішнього світу так: в усі часи людина оцінює зовнішні предмети та явища не за їхньою внутрішньою цінністю, а за власним ставленням до цих предметів та явищ. Тому те, що для однієї людини є вкрай важливим, викликає емоції, глибокі переживання, іншу залишає байдужою. Те, що любе одним – ненависне іншим.

саме цим, а не загальними філософськими питаннями. На думку філософа, всі люди є однаковими. Йдеться про однаковість їх природної сутності. Кожна людина прагне вижити. Для самозбереження людина потребує свободи. Гоббс стверджував: «Свобода – це відсутність зовнішніх перешкод для руху». У цьому сенсі свобода дорівнює необхідності. Для прикладу: вода може збігати з пагорба, якщо немає перешкод. Отже, основною потребою людини є свобода. Але, здобувши таку волю, люди ладні чинити бозна-що, часто-густо, всупереч іншим людям. Виникає безлад. Один «пожирає» іншого.

У цьому плані Гоббс порівнює людей із мурахами та бджолами. Він зауважує, що комахи не створюють внутрішньої напруги, оскільки позбавлені людського розуму. До всього, людина має почуття та потребу власності, що посилює конфліктність у відносинах з іншими людьми. У природі власності немає. Через прагнення володарювати один повстає проти іншого, а усі повстають проти всіх. У результаті виникає загроза життю різних людей. Загалом це змушує кожного йти на певні поступки. Перше, на що вони зважаються – обмеження особистої свободи. Це відбувається у процесі гуртування індивідів та вироблені органів влади над собою.

Сформована влада (держава) перебирає на себе значну частину свободи, але, тим самим, забезпечує відносний спокій у суспільстві. Влада не є природним явищем. Це таке саме конкретне матеріальне (штучне) утворення¹⁶¹, як і людина, тому на владу не поширюється природне право. Усі правила, закони виписує влада, яка складається із реальних людей, котрі керуються не благом підвладного їй суспільства, а благом самозбереження. Але для забезпечення миру серед людей потрібна влада, яка їм не підпорядкована. На думку Гоббса, ця влада є ефективною, якщо керується власним інтересом, бо вона існує, щоб керувати спільнотою, а не задовольняти інтереси окремих.

¹⁶¹ Гоббс був схильний вважати, що суспільство, вцілому, є штучним, а тому живе виключно за внутрішніми, не притаманними усій природі, суспільними правилами.

Зі свого боку люди мають сприймати владу, як необхідну дійсність. Що й відбувається. Люди можуть повірити і вірити у владу так само, як вірять у Бога.

Томас Гоббс обмірковуючи тему суб'єктності людей¹⁶², поділяє їх на «народ» та «натовп». На його думку (сучасною мовою), народ – це утворення, яке являє собою суб'єктність. Натомість натовп – це стихійне поєднання людей, які потребують влади та здатні терпіти над собою насилля. Повноцінну політичну владу Гоббс порівнював із народом.

Народ – це носій самосвідомості, яка забезпечує його історичну повноцінність.

Філософія Джона Локка (1632-1704 рр.)

Джона Локка вважають засновником емпіризму – напрямку в філософії, за яким людина пізнає дійсність завдяки органам чуттів та практичним (експериментальним) шляхом. У такий спосіб Локк намагався довести незалежність людини від Вищих Сил. Людина наділена певними здібностями, можливостями, за допомогою яких забезпечує своє життя.

Основним завданням та потребою людства є пізнання дійсності, у якій вона перебуває. У силу своєї природної самостійності людина пізнає дійсність за допомогою відчуттів,¹⁶³ тобто тим, чим наділена природою. Дж.Локк заперечував наявність у людей вроджених ідей, про що казали давньогрецькі філософи, зокрема Платон та Демокріт. Процес пізнання, за Локком, складається із відчуття дійсності за допомогою органів чуттів, які реагують на форму, колір, звук та інше. Саме так відбувається накопичення матеріалу та досвіду. Потому включається внутрішнє відчуття дійсності на рівні душі, яка здатна накопичувати інформацію, здобуту впродовж всього життя. На початку життя людини її душа є «чистим аркушем», який заповнюється в міру накопичення життєвого та практичного досвіду.

¹⁶² Суб'єктність – поняття, яке часто використовується в сучасній соціології та політичній філософії. Воно означає самодостатність окремої людини чи певної спільноти, здатність самостійно, без зовнішнього втручання, із користю для себе вирішувати нагальні питання.

¹⁶³ Філософський напрям, який отримав назву «сенсуалізм», від латинського слова: *sensus* – відчуття.

Впродовж життя людина формує ідеї стосовно зовнішніх явищ, за допомогою яких вона осмислює кожен нову інформацію. Велике значення Дж.Локк надавав практичному досвіду (емпіризму), який підтверджує або спростовує різного роду концепції. На думку філософа, пізнане істинне лише на стільки, на скільки відповідає дійсності. Розуміння реальності можна досягти трьома шляхами: 1) інтуїцією – через розуміння самоочевидних істин, наприклад, усвідомлення власного існування; 2) демонстративністю – через розуміння математичних висновків, суті етики, призначення та буття Бога; 3) сенситивністю – через розуміння факту існування речей та явищ.

Неабиякий внесок Локк зробив у політичну філософію.

В першу чергу Джон Локк виступив проти теорії «божественного права на владу». На думку прихильників цієї теорії, політична влада має належати тим, кому вона «подарована» Богом. Ця теорія однозначно суперечила ідеї вільної самодостатньої людини, оскільки одних наділяла правом володарювати, вирішувати долі окремих людей, натомість інших – позбавляла цього довічно.

На підтвердження своєї позиції Локк доводив, що людина перебуває й має перебувати у своєму природному стані. З одного боку, люди частково виходять зі свого природного стану, коли погоджуються на існування влади над собою та об'єднуються у певні спільноти. З іншого – це не може бути повним зреченням своєї природності. Спільнота керується штучними, вигаданими законами та правилами, але ці правила не повинні суперечити законам природи, тобто виходити за межі природного права.

Попередники Дж.Локка, зокрема Августин Аврелій, наполягали на тому, що суспільний закон має відповідати природному закону, бо лише завдяки цій відповідності він є цінним і не вносить у суспільство розбрат.

Головною причиною гуртування людей Дж.Локк вважав необхідність збереження ними свого майна. Захистити своє майно можливо лише у договірний спосіб. Договір із цього приводу формулює поняття «власності».

Людина має право на власність, на володіння, використання певних предметів та можливість розпоряджатися ними лише за згодою суспільства. Суспільство може надати, а може й не надати або позбавити особу такого права. Мислитель не вдається до юридичної деталізації, а зупиняється на тому, що володіння людиною певними речами є її природним станом, тобто забезпечує її фізичне існування. Разом із тим поза суспільством приватної власності, в юридичному сенсі, не існує ¹⁶⁴.

Джон Локк був прихильником ідеї «суспільного договору». Ця ідея належить не лише йому, а й низці його сучасників. Метафорично вона відстоює думку про згоду людей на утворення над ними органів державної влади. Це вирішується не одноосібно, а колективно і, що найбільш важливо, суспільство домовляється із сформованою владою про її та свої дії чи права. Практично в повному обсязі цього досягти неможливо, навіть у формі виборів кандидатів до органів влади. Головний сенс ідеї полягає у тому, що влада повинна задовольняти не свої особисті, а суспільні інтереси. «Влада уряду, заснованого договором, ніколи не вийде за межі громадського добробуту», – стверджував Джон Локк.

Свої твердження з приводу необхідності справедливої влади, чесність якої визначається не інтересом окремої особи, а слідуванням людей за нормами природного права, Дж.Локк підтвердив і деякими конкретними практичними пропозиціями. Йдеться, у першу чергу, про ідею стримування та протидії у владі. Метою стримування та протидії є запобігання узурпації державної влади однією або кількома особами.

Для цього Локк пропонував відокремити законодавчу владу від виконавчої. Виконавча влада – це влада монарха, уряду, а законодавча – обраних суспільними станами представників (депутатів). Законодавча влада має бути верховною й наділеною правом приймати закони, що є обов'язковими до виконання усіма представниками виконавчої влади та членам суспільства. Народ, на думку

¹⁶⁴ Людство знає форми суспільства, у якому приватна власність є забороненою. Заборона існувала й зберігається у більшості державах із так званим комуністичним способом політичного управління. У наш час – це Північна Корея, Куба. Така заборона, на думку прогресивної філософії, є актом обмеження прав людини на самовираження й самоутвердження.

філософа, має бути наділений правом усувати законодавчу владу в разі, якщо її дії суперечать інтересам суспільства.

Ідея стримування та протигаг має безпосереднє відношення до ідеї та практики розподілу державної влади на окремі, конкуруючі поміж собою та взаємоконтролюючі гілки. Цінність цієї ідеї полягає у переконанні, що попри, здавалося б, унікальність й універсальність людини та її самодостатність, жодна окрема особа не може претендувати і фактично бути уособленням всього людства чи навіть окремої його спільноти.

Філософія Рене Декарта (1596-1650 рр.)

Рене Декарт – філософ та математик. У філософії Декарт заявив про себе як про дуаліста¹⁶⁵ та раціоналіста¹⁶⁶. У своїх філософських трактатах Декарт намагається дати пояснення взаємозв'язку природи та людини. Йдеться не про фізичну взаємодію людини із природою, а про її пізнання. Головною проблемою тут є адекватність сприйняття людиною зовнішньої їй дійсності. Тобто існує питання, чи сприймає людина зовнішній собі світ таким, яким він є насправді, чи у викривленому вигляді?

Чимало тогочасних філософів вважали, що головним та єдиним джерелом пізнання дійсності людиною є її чуття (сенсуалізм Локка). Чуття мають природне, а інколи й божественне походження, тому забезпечують безпосередній зв'язок людини та природи. Декарт, перш за все, виходить із того, чи варто людині сумніватися у достовірності усього, що вона бачить або чує, оскільки бачить та чує не самі предмети природи, а їх інтерпретацію людським розумом. Доказом цього є те, що різні люди по-різному сприймають одну й ту саму дійсність. У людини можуть бути галюцинації, коли вона споглядає власні образи й картини, а не зовнішню реальність. Уві сні людина також може бачити те, чого насправді не існує, але побачене сприймає за дійсність. Рене Декарт зауважував: «Сни, як і художники, подають нам копії реальних речей, або принаймні їхніх окремих елементів.

¹⁶⁵ Дуаліст, тобто той, хто сповідує дуалізм. Дуалізм, слово латинського походження, dualis – подвійний.

¹⁶⁶ Раціоналіст, тобто той, хто сповідує раціоналізм. Раціоналізм, слово латинського походження, rationalis – розумний.

(Може приснитись крилатий кінь, але тільки тому, що раніше ми бачили коней і крила)».

Отже, на думку Декарта, існує світ матеріальний (природа) та паралельно до нього, духовний світ. Обидва світи існують за власними принципами, тому відрізняються один від одного. Суть людини полягає у тому, що в ній представлений індивідуальний духовний світ, який для цієї людини є реальнішим за паралельний матеріальний. Сприйняття людиною зовнішнього світу полягає не в безпосередньому, а в опосередкованому вигляді. Іншими словами, людина бачить не реальний світ, а власні ідеї з приводу нього. «Пізнання за допомогою чуттів неясне, воно притаманне й тваринам... Пізнання зовнішніх речей має відбуватись не чуттями, а розумом», – каже Декарт. Найбільшою помилкою людини є переконання, що її ідеї схожі на зовнішні речі. Люди не схильні зважати на те, що «ідеї» не є однотипними. Вони є трьох видів: 1) природжені¹⁶⁷; 2) чужі, що приходять від інших людей; 3) власного авторства.

Тобто в кінцевому результаті людина бачить не зовнішній світ, а фактично, саму себе: «Я думаю, отже існує»¹⁶⁸.

Слід зауважити, що подібний хід думок може призвести до крайніх висновків – поставити під сумнів існування зовнішнього матеріального світу, що не раз траплялось в історії філософії. Декарт намагається уникнути цієї крайності, оскільки вона заперечує доцільність пізнання зовнішньої дійсності. Мовляв, навіщо досліджувати те, що можливо не існує. Реалістичність зовнішнього людському духу та дійсності Декарт доводить нескладними схоластичними методами. Світ є творінням Бога. Оскільки

¹⁶⁷ Думка про природжені «ідеї» людини призводить до дуже цікавих висновків, які знайшли своє відображення у філософії значно пізніше, а також у Східній філософії. Йдеться про те, що люди бачать зовнішній світ не так, як тварини, або особи з психіатричними розладами. Люди, загалом, бачать світ однаково. Саме це робить й залишає їх людьми, не в сенсі переваг, а в плані збереження конкретного виду життя. Люди не можуть переступити через свою природну обмеженість бачити зовнішність, приречені від покоління до покоління сприймати світ так само, як сприймали його їхні далекі предки. Щоб переступити поріг можливого, дехто вдається до наркотиків, різного роду психотропних речовин. Проте, здебільшого, це назавжди виводить таких за межі людського і не приводить до чогось кращого й досконалішого.

¹⁶⁸ Латинською «*Cogito ergo sum*». Попередник Декарта, філософ, богослов, Августин Аврелій (див. попередню тему цього Посібника), висловлювався: «Сумніваюсь, отже існую». Таким чином Августин доводив те, що завдяки мисленню, людина не розчиняється у природній дійсності, не губиться серед інших людей, а набуває усвідомленого відчуття самої себе. Тобто йдеться про усвідомлення себе особистістю.

Бог добрий, він не чинить, як той демон омані. Бог наділяє людей схильністю вірити в існування тіл. Ба, більше, дав людям здатність виправляти їх помилки у сприйнятті зовнішньої дійсності. А тому все ясне людині – це істина.

Загалом Декарт визнає взаємозв'язок матеріального та духовного світів у тому сенсі, що природа здатна навчати дух людини, завдяки чому людина спроможна спрямовувати свій процес мислення у певному напрямку.

Філософія Бенедикта Спінози (1632-1677 рр.)

Як і більшість філософів-попередників, Бенедикт Спіноза намагається пізнати сутність Всесвіту. Внаслідок роздумів й пошуків він приходять до висновків, які в історії філософії отримали назву «пантеїзм»¹⁶⁹. Дехто із філософів минулих епох доводили і стверджували, що Всесвіт є наслідком Божого творіння, що вони співіснують, оскільки Бог визначає існування Всесвіту, натомість Всесвіт існує у суворій відповідності до Божої Волі. Інші вважали, що Всесвіт, можливо, і був створений вищими силами¹⁷⁰, але існує сам по собі, за своїми внутрішніми законам. Треті, такі як Спіноза, вважали, що Бог і Всесвіт – це єдине ціле. Єдина цілісна субстанція. Бог – це природа, а природа – це Бог, що й називають **пантеїзмом**.

Така конструкція Всесвіту пояснює не зовнішню, а внутрішню самокерованість усіх природних процесів. Внаслідок цього у природі чи Всесвіті немає нічого випадкового, непередбаченого, все відбувається у чіткому причинно-наслідковому порядку¹⁷¹. Причина має певну духовну, внутрішню (Божу) логічну обумовленість. Іншими словами, все відбувається тому, що повинно було відбутись. Тобто не як наслідок зовнішнього втручання Вищої сили, а

¹⁶⁹ Спіноза належав до єврейської громади, замолоду поглиблено вивчав Тору (Старий Заповіт) та Талмуд. Ймовірно отримав знання з Каббали, що вкупі вплинуло на його філософію.

¹⁷⁰ Атеїсти взагалі заперечують існування вищих, тобто поза природних сил. На їхню думку, природа, Всесвіт створили самі себе із себе. Тому Всесвіт є безкінечним у часі та просторі. Інакше самостворення неможливо пояснити.

¹⁷¹ Спіноза був детерміністом, тобто вважав, що всі процеси відбуваються у суворій послідовності: причина – наслідок. Наслідок продовжує причину, тому в якісному сенсі зберігає якісні властивості причини. Жодна подія не може бути безпричинною. Усі факти предмети і навіть докази мають свою передісторію.

через неминучий порядок дій, основною метою якого є виживання, самозбереження¹⁷².

З цього приводу Спіноза у своїй «Етиці» заперечував існування у Всесвіті зла. Зла у природі немає і не може бути, бо злом може бути дія всупереч призначеному порядку, послідовності природного процесу. Якщо зло таки є, то лише тому, що поряд із відомою нам природою існує ще якась, інша, невідома. Якщо із якоїсь причини розпочалась конкретна дія, то вона призвела до певного чи певних наслідків. Бенедикт Спіноза стверджував, що якщо ця дія відбулась і не була перерваною, то вона є закономірною, а значить – не є злом.

Зло, як поняття, існує у свідомості конкретної людини. Все, що відбувається із її волі, тобто все, що вона спричиняє, людина вважає добром, або принаймні не схильна вважати злом. Все, що спричиняється зовнішніми факторами й не відповідає інтересам цієї людини, є для неї злом. Так схильні думати більшість людей. Проте, якби вони замислились над причинами того, що викликало їх невдоволення, тобто раціонально підішли до аналізу виявленого факту, то у них зникло б почуття зла¹⁷³. Спіноза зазначав: «Якщо душа сприймає речі, керуючись розумом, вона завжди, – байдуже, йдеться про теперішнє, минуле чи майбутнє, виявляє однакові почуття».

Цим Спіноза намагається пояснити, що проблема часу, тобто проблема минулого, сучасного та майбутнього має, по суті, суб'єктивний (допоміжний) характер. Не важливо, коли щось відбулось – важливо, що і чому відбулося. «Мудра людина, допоки їй дозволяє її людська обмеженість, намагається побачити світ так, як бачить його Бог... з погляду вічності ... Тільки невігластво змушує нас думати, ніби можна змінити майбутнє; що має статися, станеться, майбутнє таке ж незмінне, як і минуле», – вважав Спіноза. Тому, на думку філософа, немає сенсу в надіях і страхах, бо

¹⁷² Така думка корелює із сучасною теорією, сінергетикою, сформульованою спочатку в рамках фізики. Сінергетика доводить, що природа не допускає безладу, що природа та Всесвіт живуть за законами самоорганізації, що у кожному природному утворенні неодмінно виникає те, що повинно виникнути, натомість зникає, гине усе, що суперечить процесу самоорганізації. Якщо в організмі людини виникли умови для розвитку хвороби, то людина неодмінно захворіє і ймовіріше на ту хворобу, для якої виникли умови.

¹⁷³ Історики філософії вважають філософію Спінози раціоналістичною. Спіноза віддавав перевагу розуму, а не почуттям.

вони ґрунтуються на марних переконаннях, що щось можна змінити, на щось можна вплинути, тобто збудувати своє бажане майбутнє.

Така теорія приводить Спінозу й до заперечення свободи вибору людини. Людина, на його думку, не вільна обрати щось всупереч природним процесам. Сам вибір, якщо його здійснено, є лише реалізацією закономірної тенденції.

Філософія Готфріда Лейбніца

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716 рр.) – філософ, математик. У математиці він один із засновників диференціального та інтегрального числення. Як філософ, Лейбніц, по-своєму розвинув ідею про субстанцію¹⁷⁴. Декарт визнавав існування трьох субстанцій: Бог, дух, матерія. Спіноза визнавав тільки одну субстанцію – Бога. Лейбніц запропонував інше розуміння субстанції. Декарт звертав увагу на співіснування матеріального та духовного світів. Фактично йшлося про те, що духовний світ реалізується через матеріальний, завдяки чому матерія, речовина, якась предметна форма набувають неабиякого значення. Спіноза вважав, що як такої матерії немає, що існує лише духовна сила, яка може набувати найрізноманітніших форм. Лейбніц так само дійшов до висновків, що матерії немає¹⁷⁵, але, на відміну від Спінози, стверджував, що духовна сила не є єдиною та однотипною, натомість – різноманітною. Кожний конкретний прояв духовної сили він назвав **«монадою»**.

Загалом, за Лейбніцем, кожна монада – це ідея, це духовна основа, причина кожного варіанту Всесвіту. Тому монада – неподільна та безсмертна, але здатна до активної діяльності. Вона несе в собі мету та необхідність існування кожного природного утворення. Монади не виникають і не зникають природним шляхом. Вони не змінюються через якийсь зовнішній на них вплив.

¹⁷⁴Субстанція – слово латинського походження (substantia) – те, що лежить в основі. У більш широкому значенні – це сутність речі, те, що забезпечує її природу і неповторність.

¹⁷⁵ Філософія Буддизму також тримається на тому, що ніякої матерії немає – існує лише свідомість на різних рівнях та у різних своїх проявах. Поступово до Буддизму та Лейбніца наближається сучасна фізика, яка експериментально доводить іншу від матеріалізму теорію будови Всесвіту, чим погоджується із буддистами та Лейбніцом.

Монади не впливають одна на одну. Кожна із них відображає світ по-своєму й сама по собі. Тобто монада несе у собі загальну та конкретну ідею. Кожна монада – це мікрокосмос. Вона містить у собі як своє майбутнє, так і своє минуле.

Порядок співіснування монад Лейбніц назвав «гармонією».

За світовим призначенням, монади загалом поділяються на три групи, які відрізняються рівнем своєї досконалості:

1. Монади нижнього рівня характеризуються «перцепцією» (пасивною здатністю сприйняття). Тіла, які містять монади нижчого рівня розвитку – це фізичні тіла, тобто предмети неживої природи. Вони заявляють про себе нечіткими формами.
2. Монади вищого від першого рівня здатні мати відчуття і дають більш чіткі уявлення. Вони визначаються як монади-душі. Тіла, в яких монади здатні до відчуттів і уявлень (монади-душі) – це біологічні об'єкти (рослини, тварини, людське тіло).
3. Монади найвищого рівня розвитку здатні до «апперцепції» (наділені свідомістю). Це монади-душі людей. Душа людини – це мета її тіла, те, чого вона прагне. Взаємодія душі та тіла монади – це Богом установлена гармонія. Монади-душі здатні до мислення, до створення різного роду абстрактних понять та ідей.

Заперечуючи теорію чуттєвого пізнання дійсності, Лейбніц наголошував на тому, що цей рівень пізнання може дати факти, а експеримент може дати експериментальні факти та висновки. Лише розум може об'єднати ці складові пізнання у цілісну картину або теорію.

Філософи епохи Відродження, Нової історії Європи запропонували чимало дуже цікавих і неординарних ідей та теорій. У чомусь вони мимоволі, по-своєму, повторили або продовжили ідеї філософів Давнього Сходу, а в чомусь запропонували зовсім нове. У той час, та навіть і зараз, їх теорії намагаються критикувати, звинувачувати в абсурдності, часто для того, щоб звільнити дорогу своїм теоріям. Проте детальне ознайомлення із досягненнями тієї

епохи доводить, що філософи або розвинули те, що критикували, або просто його продовжили. Все нове стоїть на плечах старого.

Запитання для самоконтролю

1. Чому з'являються нові філософські вчення?
2. Із чим пов'язана поява епохи Відродження?
3. Чому на заміну теоцентризму прийшов антропоцентризм?
4. Що спільного між антропоцентризмом та індивідуалізмом?
5. Що таке гуманізм?
6. Що таке раціоналізм у філософії?
7. Що спільного між гуманізмом та антропоцентризмом?
8. Що спільного між творчістю та гуманізмом?
9. Що таке свобода вибору?
10. Що таке, за Макіавеллі, «фортуна»?
11. Чому Макіавеллі віддавав перевагу – розуму чи почуттям?
12. Чому, відповідно до християнського вчення, люди є рівними між собою?
13. Чим церква відрізняється від релігії?
14. Що цінував у людях Еразм Роттердамський?
15. Чим прославився Френсіс Бекон?
16. Що таке схоластика?
17. На що хворіють усі релігійні організації?
18. Що таке критичне мислення?
19. Бекон віддавав перевагу розуму чи чуттям?
20. Що казав Гоббс із приводу свободи волі?
21. Що, за Гоббсом, є основною потребою кожної людини?
22. Навіщо, за Гоббсом, потрібна держава?
23. Який філософський напрямок заснував Джон Локк?
24. Чому Дж.Локк віддавав перевагу чуттям людини?
25. Що таке суспільний договір?
26. Навіщо потрібне стримування та противаги у державній владі?
27. Декарт віддавав перевагу чуттям чи розуму?
28. Що таке дуалізм Декарта?

- 29. Що, за Спінозою, є злом?
- 30. Що таке монада Лейбніца?
- 31. Чим монада Лейбніца відрізняється від атома Декарта?

Тема 9. Філософська думка в Україні.

- Загальна характеристика
- Філософська думка Київської Русі
- Філософські погляди Григорія Сковороди
- Подальший розвиток філософської думки в Україні

Разом із Християнством в Україну прийшла Західна філософська культура. Про те, що було раніше, можна довідатись, дослідивши міфологію давніх слов'ян. Християнство в Україну прийшло із Візантії, яка на той час, у 988 р. н.е., була центром Східної гілки Християнства.

Поняття «Київська Русь» є образним, навіть метафоричним, бо такої держави ніколи не було. Було Київське князівство поряд із іншими «Руськими» князівствами. Воно першим прийняло Християнство. Руські князівства також не є результатом самоназви. Руськими¹⁷⁶ їх почали називати набагато пізніше, вже, по суті, після їх зникнення із політичної мапи Східної Європи. Поняття «Київська Русь» стосується певного культурного простору, основу якого становило Православ'я. В історико-культурному вимірі Київська Русь – це територія сучасної України, Білорусі та частково східних земель сучасної Польщі – Підляшшя та Холмщина.

Утвердившись на перелічених вище землях, цей культурний простір з певних політичних причин посунувся на схід, у бік Уральських гір. Проте, в міру свого просування на схід, він втрачав свою сутність через спротив угро-фінських, тюркських та іранських культур. Тривала монгольська окупація краю Східної Європи також внесла свою лепту в руйнування християнського слов'янського

¹⁷⁶ До сьогоднішнього дня немає узгодженої думки з приводу назви «Русь». Велика кількість істориків вважають, що ця назва має скандинавське походження. Навіть умежах скандинавської культури стосувалась військових ватажків, які вели свої військові загоони загарбницькі походи. Завдяки цьому в свідомості тодішніх слов'ян, й не тільки, виробився мовний стереотип: Русич – Зверхник, Вождь, Керівник, військовий аристократ. Тому не виключено, що спочатку цю назву перебрали на себе князі та воєводи, а набагато пізніше, з метою підкреслити винятковість давніх східнослов'янських князівств, порівняно з угро-фінськими, тюркськими племенами Східної Європи, й накінули на всіх східних слов'ян.

світогляду на територіях, які сьогодні належать Російській Федерації.

Наслідком цього є сучасна політична культура Росії. Вона є віддзеркаленням давньої монгольської та китайської політичних культур, але не східнослов'янської. Прикметним є й те, що православна церква на території сучасної Росії від початку XVIII сторіччя перебуває у повній залежності від держави. Таке становище вона не заперечує, до того ж відрізняється крайнім і навіть агресивним церковним догматизмом та ворожим ставленням до Західної культури, до Католицизму, Протестантизму та, що найбільше, грецької моделі Православ'я. Таке саме ставлення російське Православ'я демонструє до Західних філософських шкіл та напрямків.

Вкупі з державою російська православна церква виробила концепцію «ворожого Заходу» щодо «праведної Руси». Усі здобутки росіян у галузі літератури, мистецтва, філософії та навіть релігійного мислення відбувалися не завдяки, а всупереч усталеним політичним та церковним традиціям Росії.

Тема філософії в Україні стосується питання культурного споріднення українців із європейцями, але понад усе – це питання національної самоідентифікації. Це відповіді на запитання: **«Хто ми є?»**

Філософська думка Київської Русі

Православ'я відіграло роль провідника до Русі тодішніх філософських здобутків Європи та Сходу¹⁷⁷. Йдеться про творення світогляду, аналогів якому не було, і не могло бути у дохристиянський період.

Джерелами філософської думки Київської Русі є: «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Успенський збірник», «Моління» Данила Заточника, «Слово» Кирила Туровського, «Повчання» Володимира Мономаха, «Житія» Бориса і Гліба, «Ходіння» Данила Паломника, «Повість

¹⁷⁷У першу чергу йдеться про Старий Заповіт – здобуток культури Близького Сходу. Не можна оминути й філософські здобутки мусульманських мислителів. На час поширення Християнства на Русі Мусульманство являло передову, у релігійному та філософському сенсі, гілку авраамічних релігій. До складу авраамічних релігій входять: іудаїзм, християнство та мусульманство.

временних літ», «Печерський Патерик», «Ізборник 1073 р.» тощо.

У рамках християнської філософії знайшли поширення три базові питання. Це в першу чергу питання істини. Воно поглинало наступні два питання: людина та сенс її життя; питання добра і зла.

Істина, на думку тодішніх філософів, є об'єктивною, такою ж, як і сам Всесвіт. Істину сотворив Бог. Немає і не може бути подвійної чи ще якоїсь третьої істини. Вона єдина, як єдиним є Бог. Прийти до неї можна лише із Божою допомогою. Лише Бог вирішує кому відкрити істину, а кому – ні. Відповідно, істина не може відкритись людині, яка перебуває за межами християнської віри, бо вона, віра – втілення істини.

Поняття істини ототожнювалося із розумінням правди та справедливості. Таким чином воно набувало ціннісного та етичного значення. Благородне поводження з іншими людьми являє собою слідування до істини.

Пізнанню істини передують мудрість. Мудрість є Божим даром людині. У той же час людина набуває мудрості через поглиблене вивчення богословських книг та через спілкування з освіченими людьми. Мудра людина – це християнин, носій християнського знання та християнського духу. Вона є вчителем для інших, бо може вирішувати людські проблеми та навчити долати їх самостійно.

Оскільки істина є породженням Бога, то її пізнання – це пізнання самого Бога, а лише потім – людини, за отриманим зразком. Іншими словами, йшлося про те, що пізнавальний процес має бути цілеспрямованим. Людина досліджується як така, що відповідає чи не відповідає ідеї Бога.

Не заперечувалася й роль раціонального мислення, але, за східною філософською традицією, наголошувалося на тому, що осередком пізнання Бога та створеного ним світу має бути серце людини. Давньоруські богослови та філософи вважали, що у серці коріниться думка, віра, воля, любов до всього, що оточує особу.

Серце – це осередок щирих почуттів людини, на відміну від розуму. Воно переважає розум у тому, що останній діє від

імені потреб та інтересів конкретної людини. Натомість серце – центр любові, напряду може з'єднувати людину з Богом. У цьому сенсі перевага віддавалась не сухій теорії, а притчі.

Притча, через свою простоту і образність, могла донести правду до кожної людини. Притча може пояснити будь-який недоступний пересічній людині догмат.

Таке ставлення до раціонального та чуттєвого пояснювалось тим, що природний світ залежить від надприродного, надчуттєвого, тому сенс пізнання полягає не стільки в його осмисленні, скільки в усвідомленні того, як у ньому врятуватися.

До теми істини певний стосунок має тема добра і зла. Добро і зло вважали об'єктивно існуючими у Всесвіті. Добро є в усьому створеному Богом, оскільки воно ним передбачено. Втрата сутності кожного творіння, в тому числі й людиною, спричиняє виникнення зла. Фактично будь-яка внутрішня трансформація кожного природного утворення, яка спотворює первинну сутність, є причиною зла. Якщо йдеться про людину, то вона стає втіленням зла із моменту втрати своєї людської суті. У ті часи це називали проявом волі до гріха. Із цього не важко зробити висновок, що будь-яка людина може запобігти втіленню зла у ній самій, подолавши волю до гріха. У свою чергу, цього можна досягти спокутою – визнанням й усвідомленням своє гріховності.

З огляду на те, що людина здатна керувати собою, визнавалось, що в ній, в її душі, перебуває Бог. Відтак людина є посередником між Богом і Всесвітом. Це Богоподібний посередник. У той же час, завдяки своєму тілу, людина пов'язана із матерією.

Людина є носієм волі. Завдяки їй особа може свідомо обирати між служінням Богові, що є шляхом до життя, та, через ігнорування Бога, шляхом до смерті. Шлях до смерті забезпечує надмірна самовпевненість, яка веде до гріха. Іншими словами, шлях до гріха може бути спричинений переоцінкою людиною своїх можливостей.

Тому кожна людина завжди повинна орієнтуватись на ідеал – це Ісус Христос. Орієнтація на Христа рятує людину від таких неетичних вчинків: пияцтва, жадібності, заздрості, злості, обмов щодо своїх батьків, близьких, друзів та інших людей.

Філософські погляди Григорія Сковороди.

Григорій Сковорода (1722 - 1794) – засновник класичної української філософії. Чимало філософів Росії вважають, що Сковорода мав значний вплив на формування філософської думки росіян. Дехто із них вважає його навіть родоначальником російської філософії.

Філософія Сковороди фактично – це філософія людини. У своїх, як він казав «філософствованіях», Сковорода дивним чином зібрав та систематизував ідеї Східної, Античної, європейської філософії Середньовіччя та Відродження.

Метою своїх філософських пошуків та повчань Григорій Сковорода вважав необхідність прищепити людям знання із «мистецтва життя». За його переконанням – це прагнення та здатність людини відкрити у собі вищий світ, пов'язаний із життям «сина Божого».

На думку Сковороди, Всесвіт поділяється на Макрокосмос й Мікрокосмос. Макрокосмос – це Всесвіт в усій свої повноті. Мікрокосмос – це світ людини. Обидва космоси пов'язані поміж собою, але не є однотипними. Причина у тому, що людина воліє жити за «своїми», як вона вважає, правилами. Фактично ці правила є правилами людського оточення, серед якого проходить життя особистості. Перебуваючи під впливом суспільства, людина більшою мірою переймається питаннями своєї зовнішності або зовнішніми атрибутами, аніж питаннями стану своєї душі.

Натомість все, що за межами душі, є світом зовнішнім для людини. «Зовнішній світ – «швидкоплинна річка», тому гонитва за його благами – безглуздя. Любов до зовнішності робить з людини раба, оскільки видимість засліплює, веде в темряву помилок», – вважав Григорій Савич.

Подібно буддистам, Григорій Сковорода стверджує, що люди страждають через неправильне розуміння суті речей, керуються не пошуком істини, а готовими виробленими суспільством поверхневими відповідями на щоденні запитання. Тобто людські страждання мають штучну природу. Вийти за межі «страждань» та «страхів» можна, змінивши лише своє мислення.

Загалом люди мають два способи життя та мислення: «світський», який є згубним і веде до страждань та «божий», який, у свою чергу, веде до розуміння суті речей. Другий спосіб можливий лише через віру в існування вищого божого світу.

Шлях до Бога йде через пізнання людиною себе, своєї унікальності. Через пізнання себе людина може відкрити в собі Макросвіт, вищу ідею життя.

Своєрідним дороговказом до Бога, Макросвіту є Біблія. Вона вміщує у собі Вищу істину. Занурення в її тексти, усвідомлення закладених в ній ідей, додає людині духовної сили.

Окрім цього, Григорій Сковорода порушує тему «сродної праці». Йдеться про те, що кожна людина полегшить свій шлях до самоусвідомлення, якщо зуміє побачити свої здібності та таланти. Ці таланти мають проявитись в її, людини, праці. У праці, через реалізацію своїх індивідуальних можливостей, людина практичним шляхом приходить до розуміння своєї сутності. Останнє відповідає твердженню Сковороди про те, що людина йде до істини не обов'язково через теоретичне навчання, а за допомогою власного серця та прагнення здобути істину.

Подальший розвиток філософської думки в Україні

У другій половині XVIII сторіччя Україна остаточно втратила свою політичну самостійність. Певною мірою це вплинуло на духовне життя українців. Відтепер вони мусили виражати свої творчі думки в офіційних рамках російської та австрійської культур. Загалом австрійський культурний простір був складовою європейської культури й не становив загрози філософській традиції українців. Значно гірше було у

Російській імперії, яка всіляко гальмувала будь-який національний рух, у тому числі й український. Найбільших збитків завдавала російська православна церква, яка на той час являла собою взірець релігійного догматизму та консерватизму. Значною мірою філософська думка проростала у художній творчості поетів та прозаїків. Українські письменники не залишили по собі фундаментальних філософських трактатів, але це не применшує філософського значення їхніх творів.

Слід пам'ятати, що основною функцією філософії є світоглядна. І тому, якщо автор художнього чи релігійного твору демонструє цінності свого світогляду, то його працю можна віднести до категорії філософських.

До переліку українських митців-філософів можна віднести *Миколу Гоголя*¹⁷⁸ (1809 - 1852). Більш-менш концентровано свої світоглядні ідеї Гоголь виклав у працях: «Вибрані місця із листування із друзями» та «Арабески». Дослідники творчості Гоголя визначили викладені у них думки, як «філософію непомітного зла». Суть цієї позиції полягає в тому, що найменше відхилення від добра, неодмінно призводить до зла. Ідея дуже проста з точки зору нагромадженого у світовій філософії. Людина живе між добром і злом. Немає значення, чи є вони матеріальними, чи ні, але, якщо людина не бачить різниці між ними, то вона мимоволі, переслідуючи певний інтерес, може стати втіленням зла.

Отже, людина народжується доброю, невинною – вона є носієм добра. Якщо ж особа його не знає, не цінує, то в будь-який момент може зрадити йому на користь зла. Таке трапляється із живими героями «Мертвих душ», «Ревізора», «Тараса Бульби», «Шинелі» та інших творів.

Філософія добра і зла виходить із того, що Бог є творцем Всесвіту і людини. Кожна частина Всесвіту, й людина у тому числі, мають свій сенс та призначення. Проте,

¹⁷⁸ Традиційно Миколу Гоголя вважать російським письменником, керуючись тим, що всі свої твори він написав російською мовою та тривалий час провів у С-Петербурзі. Безапеляційно із цим твердженням можна погодитись лише в юридичних рамках, але навіть, попри мову письменника, сюжетів певної кількості творів, Гоголь залишався у межах українського міфологічного мислення. Він мислив як українець, хіба що свої думки викладав словами російської мови. Лише словами, бо стилістично його мова не була мовою Петербурга, не кажучи уже Москви чи ще якогось іншого міста, так званої Великої Росії.

серед іншого, людина – найдосконаліше творіння. Завдяки цьому вона здатна усвідомити своє вище призначення. Але це не дається автоматично. Для цього особа має докласти певних зусиль. Вона весь час перебуває перед вибором, як істота мисляча. І тут багато значить, на користь чого людина зробить вибір – на користь Бога чи диявола. У момент вибору людина перетворюється на поле боротьби добра і зла. У цій боротьбі на особу чекають значні випробування, бо вона може чітко відрізнити велике лихо від добра, але може пропустити маленьке зло, якому може піддатись і згодом потрапити у лабеті великого зла. Для демонстрації цього феномену Гоголь вивів образ Чічікова у «Мертвих душах». Цим прикладом Микола Гоголь закликав людей розглядати свої вчинки і думки крізь збільшувальне скло.

Поетом-філософом був і **Тарас Шевченко (1814 - 1861)**. Тарас Григорович репрезентує ідею органічного зв'язку людини із природою, говорить про її впливовість. Люди, які живуть в одному природному середовищі – однакові. Тому українці заслуговують на соборну державу.

Народ має свою душу й ніхто окрім нього не може вирішувати його долю. Народ – це єдина творча сила.

Шевченко інколи удавав із себе атеїста, але ніколи не заперечував єдиного Бога. Бог для нього – джерело справедливості й правди.

Іван Франко (1856 - 1916) – доктор філософії. У своїх пошуках Франко демонструє певний варіант філософії людини. На його думку, кожна особа становить головну цінність Всесвіту. Вона є творцем своєї історії, основою суспільства.

Метою буття суспільства Іван Якович вважав розвиток кожної особистості. Адже саме особистість є джерелом науки, творчих досягнень. Він не цурався релігії, а вважав її джерелом моралі, без якої неможливе суспільне життя.

Леся Українка (1871 - 1913) – представниця філософії людини. Їй належать художні роздуми із приводу складності стосунків людини і суспільства, людини й природи. Серед

людських проблем мисткиня вирізняла проблему вибору життєвого напрямку, життєвих дій. Переконавала, що людина може уникнути помилок, якщо прислуховується до свого серця. Серце пов'язане з усім світом, а тому може підказати шлях, який, як стане зрозуміло згодом, не зрадить людині.

Пантелеймон Куліш (1819 - 1897) фактично повторював Шевченкову ідею духу нації. Найбільшим виразником цього духу є інтелігенція. Про це він пише в нарисі «Зазивний лист до української інтелігенції».

За світоглядом Куліш був глибоко релігійною людиною. На релігійній основі тримався його погляд на народний дух. Письменник вважав, що для його збереження не варто надто захоплюватись урбаністичними проєктами. Місто відриває людину від землі, вихолощує її душу, позбавляє моральності.

Володимир Лесевич (1837 – 1905) – філософ, по суті засновник позитивізму на теренах Російської імперії. Вважав людину головною цінністю, носієм творчого потенціалу.

Для реалізації цього потенціалу, на його думку, потрібно створити відповідні сприятливі умови суспільного життя. Сприятливість умов має базуватись на правовій основі, яка унеможливорює насилля, примус, концентрацію влади в одних руках (авторитаризм, автократія). Вільні люди самі створюватимуть різного роду спільноти (асоціації) за інтересами та потребами.

Лесевич вважав національність (національну культуру) головним матеріалом суспільності. Тому, на думку філософа, кожен член суспільства повинен бути національно свідомим.

У пошуках істини людина має керуватись розумом, має бути логічною.

Володимир Вернадський (1863 - 1945) – перший президент Української академії наук. Він є автором оригінальної концепції планетарної історії Землі. На його думку, в наслідок різного роду геофізичних процесів виникла геосфера. Згодом вона перейшла в стадію біосфери. А із

розвитком людської форми життя, виникла ноосфера. Тим самим Вернадський на основі системного методу довів ідею планетарної цілісності через взаємозв'язок різних рівнів її існування. Характерним тут є й те, що із певних причин, між рівнями виникають протиріччя, які у деяких випадках згубно діють один на одного. Найбільшими руйнівними можливостями володіє ноосфера. Це сектор пов'язаний із людською діяльністю, із людським розумом. Фактично Вернадський передбачив екологічні проблеми, однією з причин яких є людина.

На основі цього науковець приходить до роздумів про відповідальність людини перед природою, говорить про її моральність. У руках людини знаходиться доволі ефективний засіб впливу на природу – наука. Людство повинне вміло та передбачливо користуватись цим засобом.

Із точки зору ефективного використання системного підходу до розв'язання наукових задач, ця теорія певним чином вплинула як на філософію, так і на природознавство.,

Запитання для самоконтролю

1. Чи існувала філософія на території України у дохристиянський період?
2. Чи можна вважати філософську думку в Україні самостійним явищем?
3. Що дало християнство філософській думці в Україні?
4. Чому християнство мало вплив на формування філософської думки в Україні?
5. Що на Русі вважали за істину?
6. Із чим пов'язувався образ Ісуса Христа?
7. Що у філософії Григорія Сковороди означає поняття «Макрокосмос»?
8. Що у філософії Григорія Сковороди означає поняття «Мікрокосмос»?
9. У чому, за Сковородою, полягає причина страждань людини?
10. Що Григорія Сковорода називає світським життям?
11. Що таке, за Сковородою, Боже життя?

12. В чому, на думку Сковороди, полягає роль Біблії у житті людини?
13. Що таке «сродна праця»?
14. Хто є автором «філософії непомітного зла»?
15. Що означає поняття «філософія непомітного зла»?
16. Яка провідна філософська ідея Тараса Шевченка?
17. У чому суть провідної філософської ідеї Івана Франка?
18. Провідна філософська ідея Лесі Українки.
19. Як звучить основна філософська ідея Пантелеймона Куліша?
20. Суть філософської ідеї Володимира Лесевича.
21. Що таке ноосфера?
22. Кому належить авторство поняття «ноосфера»?

ЛІТЕРАТУРА:

Основна:

1. Воронюк О.Л. Основи філософських знань: Навч.метод.посібник/ О.Л.Воронюк, Київ, Вид-во «Медицина», 2018
2. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Філософія: Посібник для підготовки до іспиту, Київ, Право, 2019

Додаткова:

1. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій. Київ, 2003. 250 с.
2. Бичко А. Історія філософії: підручник. Київ : Либідь, 2001
3. Берко П., Небелюк М., Федитик Н. Основи філософії: метод.посіб. Дрогобич : Коло, 2004. 68 с.
4. Бойченко І.В. Філософія історії. Київ, 2000. 120 с.
5. Воронюк О.Л. Філософія: підручник. Київ : Медицина, 2015. 224 с.
6. Горський В.С. Історія української філософії: навч.посіб. Київ, 2001. 232 с.
7. Горлач М.Л. Філософія: підручник. Харків, 2000. 120 с.
8. Глускін В.І. У глибинах мудрості: Монографія. Острог : Острозька Академія, 1998. 340 с.
9. Історія філософії в її зв'язку з освітою: підручник/ Г.І.Волинка та ін. Київ : Каравела, 2006. 480 с.
10. Кун М.А. Легенди і міфи Давньої Греції. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 448 с.
11. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник. Київ, 2005.
12. Лук М.І. Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Київ : Наукова думка, 1993. 141 с.
13. Основи філософських знань: підручник /М. Горлач та ін.. Київ : Центр учбової літератури, 2008.
14. Парандовський Я. Міфологія. Київ: Молодь, 1977. 277 с.

15. Практикум з філософії: навч. посіб. / за заг. ред. В.Л. Петрушенка. Львів, 2003. 256 с.
16. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: навч. посіб. Львів : Магнолія плюс, 2006. 312 с.
17. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: підручник. Київ : Академвидав, 2007. 592 с.
18. Попов М.В. Філософія: підручник. Київ : Медицина, 2011. 124 с.
19. Тарасенко Н.Ф. Русин М.Ю. Історія філософії України: підручник. Київ, 1994. 205 с.
20. Теслюк О.С. Філософія: відповіді на питання студентів. Луцьк : Надстир'я, 2001. 228 с.
21. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: навч. посіб. / В.П. Андрущенко та ін.; за ред. Т.Г. Волинки. Київ : Каравела, 2009. 368 с.
22. Філософія: підручник / І.В. Бичко та ін. Київ : Либидь, 2002. 408 с.
23. Філософія: навч. посіб. / За ред. І.Ф. Надольного. Київ : Вікар, 1997. 584 с.
24. Філософський словник філософських термінів. / Видання третє, доповнене. Харків : «Р.І.Ф.», 2005. 672 с.
25. Хамітов Н. Історія Філософія Проблеми людини та її меж: Навчальний посібник. Київ : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. 296с
26. Чанишев А.Н. Курс лекцій по древней и средневековой философии: учеб. пособ. Москва: Высшая школа, 1991. 510 с.
27. Щерба С.П. Філософія: Підручник. Київ : Кондор, 2011. 548с.

Інтернет ресурси:

1. Буслинський В.А., Скрипка П.І. Основи філософських знань. Львів : «Новий світ 2000», 2020. URL: <http://ns2000.com.ua/wp-content/uploads/2019/10/Osnovy-filosofs-kykh-znan-.pdf> (дата звернення: 21.08.2023).

2. Основи філософії: навч. посіб. / Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич; [за. ред. М. Ф. Шмиголя]. – К.: Центр учбової літератури, 2017. – 412 с.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Shmyhol_Mykhailo/Osnovy_filosofii.pdf(
дата звернення: 21.08.2023).

3. Основи філософських знань. Філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство. Київ, «Центр учбової літератури», 2008. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Horlach_Mykola/Osnovy_filosofsky_kh_znan.pdf
(дата звернення: 21.08.2023).

4. Саух П.Ю. Філософія. Навчальний посібник. Житомир, 2003. URL:

<https://core.ac.uk/download/pdf/42976527.pdf>
(дата звернення: 21.08.2023).

5. Киричок О. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Полтава, 2010. URL:

https://www.umsa.edu.ua/storage/kf_filosof/files/6oT7nwlcLkZyC3ZHNzJiIY3pCdIpyB6hP2Yij8SN.pdf(дата звернення:
21.08.2023).

6. Кривуля О.М. Філософія, навчальний посібник

<https://moreknig.org/reader/42140/>
(дата звернення: 21.08.2023).

7. Філософія. Базовий підручник для студентів вищих навчальних закладів. Харків, «Фоліо» - 2013. URL:

http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/filosofiya.pdf
(дата звернення: 21.08.2023).

8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440

с.<https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4251/1/%D0%91%D0%BB%D1%96%D1%85%D0%B0%20%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>(дата звернення: 21.08.2023).

9. Філософія: Навч. посіб. Авт. Радіонова Л.О. – Харків: ХНАМГ, 2006. – 142 с.
<https://core.ac.uk/download/11323263.pdf>

(дата звернення: 21.08.2023).

10. Філософія. Підручник. (Ред. Горлач М.І., Кремень В.Г., Рибалко В.К.) Харків, 2010. URL:
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/uchebnye_posobija_uchebniki/filosofija_pidruchnik_red_gorlach_m_i_kremen_v_g_riبالko_v_k_2010/27-1-0-3637
(дата звернення: 21.08.2023).